

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ATATÜRK KÜLTÜR DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I

X. Dizi—Sa. 12

Julius WELLHAUSEN

İSLAMİYETİN İLK DEVRİNDE DİNÎ - SİYASÎ MUHALEFET PARTİLERİ

Çev : Prof. Dr. FİKRET İŞİLTAN

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A
1989

ISBN 975-16-0167-3

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İslâm Tarihi ve Julius Wellhausen Hakkında

İstanbul Üniversitesi'nde 1944 - 1984 yılları arasında tam kırk yıl islâm tarihi dersleri verdim. Birkaç yıldan beri emekliliğim dolayısıyla noktalanın bu öğretim faaliyetime başlar ve bu derslerin program, konu ve özellikle de hazırlanış metodunu saptarken çekmiş olduğum sıkıntıyı unutamam. Ülkemizde, inançla ilintisi olan konularda, bugün daha büyük ölçüde hissettiğimiz gerginlik, o tarihlerde de belirginleşmeye başlamıştı.

Dünya yüzünde pek çok din var. Ancak bugünkü uygarlık dünyasına yeni yeni katılan uzakdoğu âleminde egemen olan Buda, Konfüçyüs v.b. dinler bir kenara bırakılacak olursa, ünlü bir deyişle, kitâbî üç büyük dinden, ki bunlar Hristiyanlık, İslâm ve Musevîliktir, inananları sayı bakımından ikinci sırayı elinde tutan İslâm dini, ondört asırdan beri insanlığın kaderi, tarihin akış ve gidişi üzerinde oynadığı hiç şüphe götürmeyen etkili rol dolayısıyla, çok yönlü araştırma ve incelemelere konu olmuştur. Bu araştırma ve incelemeleri yapanların dinî ve tarihî problemler üzerinde varmış oldukları sonuçlar çoğu kere birbirine aykırı, birbirini yalanlayan nitelikler taşırlar. Bunun sebebi kolay açıklanabilir: Sonuçlara, yargılara varmak için olaylara hep birbirine aykırı görüş açılarından bakılmıştır.

Aslında tarihin bütün konusunu kapsayan sübjektiflik niteliği, araya büyük inanç anlaşmazlıklarının katılması yüzünden, özellikle din tarihlerinin tedvîninde pek etkili olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Bunu, insanların yapısı, gelişme ve yetişme şartları göz önüne alınacak olursa, doğal saymak da gereklidir.

Ondokuzuncu yüzyılın belirli özelliği olan bilimsel faaliyet, bulduğu ve uyguladığı metodun bütün sağlamlığına, bu metodla değer yargılarına varmak için kullandığı ölçülerin dürüstlüğüne rağmen, özellikle tarihçilik alanında, din sahasında, sübjektiflikten sıyrılmayı bir türlü başaramamıştır.

İnsanlar hangi câmiaya mensup olurlarsa olsunlar, batılı veya doğulu, içinde doğup büyüdükları, eğitildikleri, bağlandıkları inancın kadrolarını aşmak, gerçek bilimin gerektirdiği mutlak, kesin objektifliğe ulaşmak başarısını şimdiye kadar gösteremediler; bundan sonra gösterebileceklerine de inanmak güç. Geçen asrın ve içinde bulunduğumuz yüzyılın yetiştirdiği eşsiz bilginlerin, bütün büyük iddialarına, objektifliği korumak için harcadıkları büyük çabaya rağmen, kendi câmiaları dışındaki toplumları ele alırken, hiç istisnasız, hep sübjektifliğe düştüklerini müşahade etmek, yorucu, kılı kırk yaran incelemelerinde bazen şu, bazen bu bakımdan, bazen bilerek ve bazen de farkına bile varamayarak çevrelerinin gelenek ve düşüncelerine uyduklarını görmek böyle bir şüpheciliği haklı gösterse gerek. En ilkelinden en yüksek düzeyde bulunanına kadar bütün insanlığı din, mezhep ve inanç kadroları kırılmaz bir çenber halinde kavramış olup, pozitif bilimlerin dışındaki sosyal konularda bilimin elini kolunu bağlamakta ve dört başı mamûr değer yargılarına imkân bırakmamaktadır.

Bu anlamda dinsizlik de bir tür din haline gelmiş oluyor. Her türlü inancı bir yana bırakıp tamamıyla bağımsız hareket ettiklerine kendi kendilerini inandırmaya çalışan, kendilerine hür düşünceli adını veren dinsizlerin de yine sınırları belli başka bir düşünce dünyasının çerçevesini aşamadıkları, bu sefer de olaylara bir tür inançsızlık, dinsizlik bağınazlığı içinde göz atmak bakımından, bambaşka ölçü ve gözlükler kullandıkları muhakkaktır.

Aslında çoğunluğunu yarı aydınların oluşturduğu, verdikleri ürünlerin diğer inanç sahibi düşünce ve bilgi adamlarının eserlerine nazaran pek çelimsiz kalmalarından beliren bu türden kimselere sorulacak olursa, ne Musa, ne İsa, ne Muhammed ve ne de diğer herhangi bir peygamber için, küçümseme, ilgisizlik ve hatta düşmanlık duygularından başka bir cevap alınamaz. Halbuki bütün bu saydıklarımız ve bunların ortaya atmış oldukları doktrinler insanlık tarihi için birer vâkiadır, mevcuttur. Tarihin akışını, bunların niteliklerine ulaşmadan açıklamaya çalışmak boşuna çaba harcamaktan öte bir şey değildir; red ve inkâr bunların önemini azaltamaz.

İslâm tarihi yazarlığının, tarihin diğer alanlarında da olduğu gibi, iki işlevi (fonksiyon) var: Olayların belirli bir kronoloji içinde gerçeğe en uygun tasviri ve bunların önceleri ve sonuçları göz önüne alınarak değerlendirilmesi. Olayları gerçeğe en yakın şekilde tasvir faaliyeti işin en güç yanıdır. Bunu doğru olarak başarabilmek için çok sağlam bir metoda ve çok köklü kaynak dili bilgisine sahip olmak gereklidir. Bu iki unsurun birbirine denk ve birbirini tamamlayıcı nitelikte olması başarının en önemli şartıdır. Bilindiği gibi, İslâmın özellikle ilk devreleri için başvurulması gereken kaynakların hemen tamamı arapçadır. İslâmın ortaya çıktığı ve büyük ilerlemeler kaydettiği devrede yaşayan, başka din ve dile sahip yazarların bu konuda verdikleri bilgi önemsenemeyecek kadar azdır. Gerek dinin niteliği ve gerekse tarihin akışında açtığı yeni yol üzerinde yapılacak incelemelere kaynaklık edecek bilgiler sadece islâmî kaynaklarda bulunabilir. Bu sebeple doğu bilgilerinin batılılara göre daha avantajlı oldukları düşünülebilir, ama durum hiç de öyle değildir. Anadili arapça olanların pek önemli bir bölümü, devir ve yazarına göre çok değişik olan tarihçi dilini çoğu zaman anlayamamakta, hatta anladığını sanarak büyük hatalara düşmektedir. Bunun en büyük şahidi

kaynak neşirleridir ve denilebilir ki, islâm tarihine ait kaynakların hemen bütün bilimsel neşirleri batılılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Tarih yazma metodu da doğulu islâm tarihçileri tarafından iyice kavranmamıştır. Kaynak tenkidi bakımından doğulu bilginler henüz emekleme çağına bile girememişlerdir.

Bizim literatürümüzde mevcut olan islâm tarihlerini doğu (ve yerli) ve batı menşeli olarak iki bölümde mütalâa etmek mümkün. Yerli (veya doğululardan çevrilen) islâm tarihleri, son yıllarda görkemli ciltler halinde yayınlananları da dahil, hemen bütününü kaynak tenkidinden yoksun, mukayese düşüncesinden mahrum, bilimsel değerleri sadece yazıldıkları günün bağnaz havasını aksettirmekten ibaret kalan yapıtlardır. Batıdan aktarılanlara gelince, bunların da pek sevindirici bir düzeyde oldukları söylenemez. Bu kısa önsöz çerçevesinde bunların teferruatına girmem mümkün değil. Kısaca belirtmek istediğim husus şu: Batı literatüründen çevrilen islâmın en eski yıllarına dair eserlerin kuşkusuz en önemlisi olan Caetani'nin eseri, (*İslâm Tarihi*, İst. 1924 vd.), bunu türkçeye çeviren en aydın ve dilbilir yazarlarımızdan rahmetli Hüseyin Cahit Yalçın'ın konuya âşina olmaması sebebiyle yanlışlıklarla doludur. Benim Wellhausen'den çevirmiş olduğum *Arap Devleti ve Sukutu* adlı Emevî devri tarihi de, yayınlanması sırasında yurttan bulunmadığım için, tashihlerin tarafımdan görülememesi yüzünden inanılmaz hatalarla dolu olarak yayınlanmıştır. Ömrüm vefa ederse tekrar bastırmayı düşünürüm. Çeviri, ikmâl ve telif yoluyla yayınlanan ve türk aydını ile türk bilgi âlemine sunulan büyük eser, *İslâm Ansiklopedisi*, için de söylenecek bir iki sözüm var. *Ansiklopedi*'nin türk bilginleri tarafından genişletilen veya yeniden telif olunan maddeleri arasında elbette değerlileri mevcuttur; ancak yapılan çevirilerde ne yazık ki, gerekli itina gösterilmemiş ve yer yer çok önemli

hatalara göz yumulmuştur. Meselâ peygamberimiz hakkındaki *Muhammed* maddesi içinde doğru bir tek cümleye rastlamak mümkün değildir. Önünüzde bulunan bu eserin ana konularından biri olan *Hâricîler* maddesi de eksiklikler ve yanlışlarla doludur.

Türkçe literatürde mevcut, islâm tarihinin ilk devrelerine ait eserlerin durumu bu olduğuna göre, devrimiz tarihçiliğinin çok önem verdiği tefsîr, olayları yorumlama işinin hangi safhada olduğunu tasvire elbette hacet yoktur. Sayısı azımsanamayacak neşriyat içinde, yorumunu bilimsel yöntem ve verilere dayandırmanın teleskopla aramak gerekiyor. Bu arada yukarıdan beri açıklamaya çalıştığım sübjektiflik, yani taraflılık unsurunun batı eserlerinde de hüküm sürdüğünü bir kere daha vurgulamış olayım.

Julius Wellhausen'ın 19. yüzyılın islâm tarihçileri arasındaki seçkin yeri şüphe götürmez. Fakat bu çok cepheli âlimin, islâmın devir açan bazı olayları hakkında hüküm verirken müslüman hissiyatına uygun davranmamış olması da inkâr edilemez: Her şeye rağmen hristiyan ve üstelik isrâiliyatçıydı. Bu özelliklerinin yazılarına aksetmemesi şaşırtıcı olurdu. Ancak onun, olayların gerçek yüzünü ortaya çıkarmakta, kronolojiyi ve olayların âhenkli akışını tasvirde gösterdiği ustalık ve araştırıcı zihniyet bütün tarihçilerce örnek alınmaya değer.

1917 yılında vefat eden büyük tarihçi, dikkat edilecek olursa, islâm tarihine dair yazdığı bütün eserlerinde belli bir sınırdan dışarıya taşmamıştır. Onun ilgisi sadece Arapların islâm tarihine egemen oldukları devreyi kapsar. Uyguladığı sağlam metodla Julius Wellhausen, yüzotuz yıllık islâm tarihini makul bir çerçeveye başarı ile oturtmuş ve klâsik, devrini yitirmeyen bir tarihî âbide yaratmıştır.

Büyük tarihçinin çevirisini yayınladığım bu üçüncü eseriyle kırk yıl önce gerçekleştirmeyi tasarladığım küçük bir seri tamamlanmış oluyor¹. Bunun zevkini duyuyorum. Eserin basılmasını sağlayan Türk Tarih Kurumu'na, Kurumumuzun değerli başkanı sevgili Yaşar Yücel'e ve baskının isteğime uygun tertibini sağlayan sayın Serap Çapanoğlu'na, ayrıca emeği geçen diğer yayınevi elemanlarına şükranlarımı belirtmekle mutluyum.

Levent 1989

Fikret Işıltan

¹ Bahis konusu seri şu kitaplardan oluşuyor: 1 — *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, İst. 1960; 2 — *Arap Devleti ve Sukutu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınlarından N. XLII, Ankara 1963; 3 — Elinizdeki bu kitap Julius Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam (Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Neue Folge, Band V, No. 2, Berlin 1901)* adlı eserden çevrilmiştir.

İSLÂMİYETİN İLK DEVRİNDE DİNİ - SİYASÎ MUHALEFET PARTİLERİ

I.

Hâricîler

1. Sıffin savaşı, hiyle ile zaferlerinden olmuş bulunan galiplerin ordugâhında, ağır sonuçlar doğuran bir ek sahne yarattı. Osman'ın öldürülmesiyle açılan yolda bir adım daha atılmış oldu.

Bozguna uğrama tehlikesi içinde Suriye'liler, Amr'ın tavsiyesiyle mızraklarının ucuna Kur'ân'ı taktılar. Böylece Irak'lılar, özellikle dindar kaari (çoğulu: kurrâ)'ler üzerinde istedikleri etkiyi yapmış oldular. Ali, hiylenin farkına varmakla beraber bunun tesirini önleyecek durumda değildi ve hatta bunu tecrübe ettiğinde bizzat tehdit edildi. Ali savaşı durdurmak ve muzafferâne ilerlemekte olan Eşter'i geri çağırarak zorunda kaldı. Ali'nin şahsını tehlikeye düşürmemek için Eşter, kesin zaferi elinden bırakması için onu zorlayan ahınları secde izi taşıyanlar'a karşı duyduğu kızgınlığı açıkça belirterek, istemiye istemiye, tekrarlanan, mücadeleyi bırakmak emrine itaat etti. İmdi, Ali böylece ister istemez olup-bittiye boyun eğince Eş'as b. Kays, Kûfe Kinde'lilerinin reisi, Muâviye'nin yanına gitmek ve ne yapılması gerektiğini müzakere etmek için kendisini önerdi. Muâviye, iki taraftan her birinin birer temsilci seçmesini ve bu seçilenlerin de, Kur'ân hükümlerine göre hâkimiyetin kimin hakkı olduğunu kararlaştırmalarını teklif etti. Eş'as bu teklifi benimsedi ve bunu Irak'lılara bildirdi. Irak'lılar hemen bu çözümü kabul ettiklerini belirttiler; Ali'ye fikri sorulmadı. Suriye'liler bundan sonra Amr b. Âs'ı, Irak'lılar

ise Ebû Musa'yı kendilerine temsilci seçtiler. Ali boşuna Ebû Musa'nın seçilmesine itiraz etti; ancak, onun hoşuna gitmeyen tarafsızlığı, Ebû Musa'yı diğerlerinin gözünde büyütüyordu: *"Çünkü bizi neye karşı uyarmışsa, şimdi onun içine düştük"*. Bundan sonra Iraklıların ordugâhında, tanzimi esnasında Ali'nin, Peygamber'in benzer bir durumda başına geleni andıran küçük düşürülmeleri sineye çekmek zorunda kaldığı bir anlaşma belgesi kaleme alındı. Partiler silâhları susturmayı ve hakem kararını kabulü yükümleniyorlardı; her iki ordunun en seçkin kimseleri bunu imzaladılar. Sadece Eşter ısrarla imzalamayı reddederek Eş'as'ı azarlamaya devam etti.

Eş'as, burnuna kızgın korlar bastırılıyor duygusu içindeydi; ancak hızh aracı rolü oynamaktan vazgeçmedi. Anlaşmanın tamamlanmasından sonra Irak ordusu içinde, belgenin muhtevasını herkese bildirmek üzere atla dolaştı. Bu arada içlerinde Urve b. Udeyye el-Hanzalî'nin de bulunduğu Basra'lı Temîm'lilerden bir gruba da uğrayarak anlaşmanın metnini onlara okudu. Urve, ^{hikmet} teokrasî devletinde hâkimiyet sorunu üzerinde verilecek kesin kararın iki insanın eline bırakılacağını öğrenince öfkeyle haykırdı: *Hüküm sadece Allah'ındır!* ve kılıcıyla Eş'as'ın atının sağrısını dürttü, öyle ki hayvan deli gibi sıçrayarak oradan uzaklaştı. Eş'as'ın Yemen'li kabiledaşları bu sebeple Temîm'liye kızdılsa da, bunların şeyhleri araya girerek Eş'as'ı yatıştırdılar. Ancak yurdlarına dönüşe geçtiklerinde, savaşın bu şekilde sonuçlanması üzerine duyulan hoşnutsuzluk herkesi sardı. Hem de, mücadeleyi durdurmak hususunda Ali'yi sıkıştırmış olanların başlıcaları şimdi onu, ^{hikmet} teokrasinin geleceğini iki müzakerecinin sağduyusuna teslim etmiş olmakla suçluyorlardı. Bunlarla Ali'nin sadık yandaşları arasında şiddetli kavgalar çıktı. İtirazcılar Ali taraftarlarını, onu yanlış yolda bile olsa desteklemekle itham ediyorlar, onları, haklı olup olmadığını sormadan ne olursa olsun Muâviye ile

işbirliği yapan Suriye'lilerden farkı bulunmayan, insanların köleleri olmakla suçluyorlardı. Kûfe'ye giriş acı, ve hele değerli kanlar bahasına kazanılmış bir zafer böylesine aptalca elden kaçırıldığı cihetle, hemen hemen bozguna uğramış bir ordunun dönüşünden daha acıklı oldu. Öldürülmüş olanların geride kalanlarının feryadı Ali'nin yüreğine işliyor ve Osman yanlılarının açıkça alayları onu yaralıyordu: Sahtekârlar seviniyor, ona sadık kalanlar yeriniyorlardı. Onikibin kişi Ali'den ayrılıp onunla beraber Kûfe'ye girmede. Bunlar *tahkîm*, yani hüküm (*Arbitrium*) sadece Allah'a aittir parolasıyla Harûrâ¹'ya çekildiler. Bunlara *Muhakkimûn* denildi. Genellikle bunlar *Harûrî* ve daha yaygın olarak da *Hâricî*²ler olarak anılırlar².

2. Elimizde bulunan kaynakların, diğerleriyle mukayese edilemeyecek kadar eskisi olan Ebû Mihnef'in rivayeti budur. Weil örneğine uyarak bütün yeni tarihçiler Ebû Mihnef'i anlaşılmaz bulmakta ittifak ediyorlar. Bunlar Irak tarafında, Muâviye ve Amr'ın daha önceden hazırladıkları bir oyun, yani hâinler kokusu almaktadırlar. Hâinlerin adları kolayca konulabilir; bunlar Ebû Musa ve Eş'as adını taşıyorlar.

Ebû Musa el-Eş'arî, Peygamber'in en eski sahabelerinden, Kur'ân'ı temelden ve esaslı bir şekilde bilen, çok itibar sahibi bir kimseydi. Oniki veya onüç yıl süreyle, hicrî 17-29 yılları arasında, çok çalkantılı, olaylarla dolu bir zamanda Basra valisi idi. 29 yılında Osman, makamı genç bir akrabasına ver-

¹ *Haruritai*. Theoph., s.421, 18. 424, 9. 439, 13 (nşr. de Boor).

² Bu adın türediği fiil aslında *birisine karşı sefere çıkmak* ve genellikle de *ayaklanmak* anlamını ifade eder; bağımsız (*absolut*) olarak da kullanılır (Taberî, 2, s. 33, 6). Bizim için bahis konusu olan anlamı ise *cemâa'dan ayrılmak*tır (Tab. 2, s. 543, 20. 889, 5). Theophanes s. 347,30'daki *Kharurgitai* ise *Kharigitai* ile *Haruritai* karışımıdır. Almanca olarak *Havâric* kelimesini belki de en doğru olarak *Nonconformist*'ler veya *Separatist*'ler olarak tarif etmek gerekir [Almancadaki bu kelimelerden *Nonconformist*, *bir şeye uymayan kişi*, *Separatist* ise *ayrılıkçı*, *ayrı düşünceye sahip* anlamına gelir].

mek üzere onu bu görevden aldı. Ebû Musa bundan sonra Kûfe'ye yerleşmiş ve orada nüfuz ve itibar kazanmış görünüyor. Çünkü Kûfe'liler, şehirlerine girmesine müsaade etmedikleri, Ümeyye ailesinden Saîd b. Âs yerine onun kendilerine vali olmasını talep edip bu isteklerini Osman'a kabul ettirdiler. Ebû Musa tabîatiyle, kendisini ortada hiç bir sebep yok iken Basra valiliğinden azl ve mecbur kaldığı için Kûfe'ye tayin eden Osman'ın dostu değildi: Çünkü böyle olmasaydı, halifeye son derecede isyankâr olan Kûfe'liler onun kendi şehirlerine tayinini istemezlerdi. Bununla beraber Ebû Musa, Osman'ın öldürülmesini hoş karşılamadı, bunun doğuracağı kötü sonuçları önceden idrak ederek Kûfe'lilerin tarafsız kalmalarını ve Ali'nin kucağına düşmemelerini sağlamaya çalıştı. Ancak bunu başaramadı ve kenara itildi. Buna rağmen kendisi hiç bir fena muameleyle karşılaşmadan Kûfe'de kaldı. Burada kendi siyasî düşüncesiyle hiç de yalnız başına değildi ve bu düşüncesini saklamadı da. Ali onun kendisine karşı tutumunu pek iyi bilmekteydi. Bunun için onun hakem seçilmesine itiraz etti. İmdi, onun Sıffin'de namuslu davranmayıp, aksine Suriye'lilerle anlaşma halinde bir rol oynamış olduğu şüphe ve ithamının temeli nedir? Görünüşe göre bu sebep, onun kendisine ihtiyaç duyulduğu anda hemen ortaya çıkmış olmasıdır³. Bu arada, itibar sahibi bir kimsenin, adamları sefere çıktıkları zaman evinde kalmak istememesinde ve orada, eğer mücadele sebebi kendisine meşkûk görünüyorsa, savaşa katılmamasında, Arap zihniyetine göre göze çarpıcılık yoktur. Ebû Musa, Muâviye ile aynı oyunda rol almış değildi; hakemlik olayında ona dost görünmemiştir ve sonra da Suriye'liler önünden Mekke'ye kaçmış ve bunlar Busr kumanda-

³ O, Tedmür ile Rusâfe arasında bulunan Urd'daydı, yani savaş meydanına çok yakın bir yerdeydi (Tab., 1, s. 3334). Dîneverî (s. 205 vd.) hikâyeyi güzel veriyor.

sında Mekke'ye girdiklerinde ise hayatından endişe duymuştu. O, bu kardeşler arası savaşta, bir çok diğerleri gibi, taraflar arasında kalmıştır. Onun hilâfet makamı için istediği şahıs ne Ali, ne de Muâviye idi, onun adayı Abdullah b. Ömer'di. Kûfe'lilerin, bizzat kendileri sallanmaya başladıkları anda, güvendikleri kimse olarak eski valilerini düşünmüş olmaları şundan dolayı kolaylıkla anlaşılabilir bir keyfiyettir: *"Çünkü bizi neye karşı uyarmış ise, şimdi biz onun içine düştük"*

Şu halde hâin olarak geride sadece Eş'as kalıyor. Eş'as filvaki Nuceyr tecrübesinden sonra hâinliğe Ebû Musa'dan çok daha iyi uymaktadır. Nitekim Weil, Dozy, Brünnow ve Müller esas suçu ona yüklemektedirler. Gûyâ muhtemel bir kötü sonucu hesaplayarak Suriye'liler ona önceden şöyle söylemişler: *Eğer mağlûp olmak tehlikesine düşecek olursak Kur'ân'ı mızrakların ucuna takacağız; o zaman savaşın durdurulmasını sen sağla!* O da o şekilde hareket etmiş ve Irak'lılar verilen işareti anlamış ve ona uymuşlar. Müller, tamamiyle Seyf b. Ömer havasında, - Irak'lıların böyle ne sana ne bana, hepsi birden onun kavalıyla onun telinde oynamamış olacakları gibi doğru bir düşünceyle - onun maşalarının "ayak takımı" olduğunu ilâve ediyor. Ama, Eş'as olayın bu safhasında değil, ancak Ali'nin mücadeleyi durdurmak emrini vermesinden sonra işe karışmıştır; kılıcını kınına sokmak zorunda kalınca Eşter ona değil başka kişilere sövmüştür. Bu, hiç olmazsa Ebû Mihnefe göre böyledir. Çok daha muahhar ve daha az değerli tarihçiler olan Dîneverî ve Yakubî filvaki işi başka türlü hikâye ediyorlar, ama onlar sadece kendi tahminlerini gerçek gibi işlemişlerdir ve Eş'as'ı koruması için hiç bir sebebe malik bulunmayan Ebû Mihnefe ile boy ölçüşemezler. Yakubî, Eş'as'ın Muâviye tarafından kazanılmış bulunduğunu ve Eşter'i geri çağırarak hususunda Ali'yi sıkıştırdığını iddia ediyor. Ona göre Eş'as Yemen'lilerin desteğine sahip imiş ve bu olayda

Eşter ile onun arasında hemen hemen çarpışma çıkacakmış. Ancak, asıl Kûfe Yemen'lileri Ali'nin başlıca taraftarlarıydılar (*Kâmil*, s. 539) ve bunların en kudretli kabileleri olan Hemdân ve Mezhic'in başında Eşter Sıffin zaferini elde etmekteydi. Bu noktada Yakubî'nin aklına, Ebû Mihnef tarafından rivayet edilen, Eş'as ile Temîm'li Urve b. Udeyye'nin birbirine girmeleri olayı karışmıştır. Temîm'e karşı Yemen'liler Eş'as'ın arkasında yer almışlardı ve bunlarla Temîm arasında az kalsın çarpışma çıkacaktı. Müller'in herkesçe bilinen reçeteye uygun olarak kuzey ve güney Arapları arasındaki kabile kıskançlığının Sıffin rezaletinin temelde yatan sebebi olduğunu telmih eden notu (I, s. 324, not 1) ibret alınmaya değer: Eğer Yakubî haklıysa Eş'as orduda bulunan güneyli Arap kabile-
daşlarının Ali'nin yanında sayıları daha çok olan kuzey Araplarına, özellikle Mâlik el-Eşter'e karşı duydukları hassasiyeti dürtüklemişmiş. Müller bu suretle, bilmeden Yakubî'yi nakzetmiş oluyor. Gerçekten de eğer o haklı olmuş olsaydı, o zaman Eşter'in kuzeyli olması gerekirdi. Ama o, bilindiği gibi, Yemen'liydi.

Sonraki sahneye, anlaşmanın hazırlanmasına, Eş'as gerçekten büyük bir gayret ile katıldı. Savaşın durdurulması kararından sonra kendisini müzakereci olarak teklif ederek bu sıfatla Muâviye'nin yanına gitti ve onun bir hakem heyetinin tayini önerisini kabul etti. Daha sonra da bu teklif çerçevesinde iki taraf arasında bir anlaşma hazırlanmasını sağlamak için üzerine düşeni yaptı ve ancak bu sırada (daha önce değil) Eşter'den ağır sözler işitti ve daha sonra da anlaşmanın muhtevasını Irak ordugâhında yaydı: Bu münasebetle de Urve b. Udeyye tarafından yükseltlen ilk itiraz vuku buldu⁴. Şu halde ihanet Eş'as'ın bu davranış tarzının neresindedir? Akıma yön

⁴ İbn Udeyye savaşın durdurulmasına değil, ancak hakemlik anlaşmasına itiraz etmişti; onun da, ve fakat diğerlerinden önce, aklı başına gelmişti.

veren o değildi; sadece dalganın kendisini yükseltmesine müsaade etmişti. Öne geçmiş, kendisini önemli göstermiş ve böylece meş'ûm olayın gelişmesine hizmet etmişti. Ama bu ihanet değildir. Onun, diğer bir çok Kûfe'lilerin yaptığı gibi, Muâviye tarafına geçmesine ve ondan ihanetinin mükâfatını elde etmesine hiç bir engel yoktu. Bunu yapacağı yerde Ali'nin yanında kaldı ve Kûfe'de eskisi gibi yine çok itibarlı olan hayatını sürdürdü. Oğulları ve torunları onun bu nüfuz ve itibarını devam ettirdiler ve hiç de Suriye hâkimiyetine sempati beslemediler. Filvaki Yakubî ona daha sonraki devrede bir çok şeytanlıklar atfetmekteyse de, Ebû Mihnefe göre Eş'as sonraları da ancak Sıffin'deki davranışlarına benzeyen hareketlerde bulunmuştur: Yani kendisini şeyh ve reis göstermek üzere ön plâna geçmeye çalışmak. *Kâmîle* göre o hatta bir iki defa Ali'nin dostu olduğunu ispat etmiş, Ali'yi hâricîlerin iftiraları hakkında aydınlatmış ve onu İbn Mülcem'e karşı uyarmıştır. Nihayet, onun bu kendisine isnad edilen ihanetten bekleyip elde ettiği kazancın ne olduğu sorulmalıdır. Kendisine para verilmedi ve para mukabili olmadan hiç bir Arap böyle hizmetler görmezdi. Dozy, çok severek ve yersiz yere ortaya attığı bir motifi ona yakıştırıyor⁵: Yürekten hâlâ eski bir putperest olarak o, Nuceyr'de bir zamanlar kendisinin başına işler açmış olan islâmdan intikam almak istemişmiş. Gerçekteyse o islâm sayesinde Kûfe'de, Nuceyr'de hiç bir zaman sahip olmadığı bir mevkie erişmişti; islâm umumiyetle, Arapları birleştiren ve dünya hâkimiyetine sevk etmiş olan siyasî cepheyle ele alınmaktaydı; parlak hâli hâzır muvacehesinde geçmiş pekâlâ unutulabilirdi ve Eş'as da böyle düşünmek için en azından Kûfe ve Basra'nın esas nüfusunu teşkil eden *ehlürriide* den her hangi biri kadar sebebe malikti. Bunlar bir tarafa,

⁵ Meselâ Müslim b. Ukbe olayında da.

Muâviye hesabına Ali'ye ihanet gibi çok özel bir harekete motif olarak Nuceyr'in intikamını almak iddiası kifayetti değildir.

Olay için hâinler aramak beyhude ve de tümüyle gereksizdir. En büyük tehlike ânında Kur'ân'ın yukarı kaldırılmasının, geleceği parlak görünen Amr b. Âs tarafından düşünülüp uygulandığı hususu hiç de inanılmaz bir şey değildir. Düşünce pekiyi idi ve belki de önceden de buna benzer uygulamalarda bulunulmuştu⁶; mızrak her zaman bayrak gönderi olarak kullanılırdı ve Kur'ân da islâmın bayrağıydı. Iraklıların böylece duygularına hitap olunmak isteniyordu: *Sizler, sancakları sizinkilerden hiç de daha az değerli olmayan Allah'ın Kelâmı bulunan kimselelere karşı savaşıyorsunuz.* Iraklıların bunu anlamaları için beyinlerinin özel olarak yıkanmış bulunmasına hacet yoktu ve bu davranışın onların üzerinde etkili oluşuna şaşmak gerekmez. Teokrasi devletinde hak-hukuk için mücadele onları, Osman'a, daha sonra Ayşe'ye ve Basra'lılara ve şimdi de Muâviye ve Suriye'lilere karşı savaşa sürüklemişti: Cemaat, yani teokrasinin doğru inancı, Ali şîa (parti)'sına ve Muâviye taraftarlığına parçalanmıştı. Bu oluşum aslında endişe vericiydi; çünkü islâm, Arapların parçalanmasına ve birbirlerini didiklemelerine bir son vermek istemiş ve bunu gerçekten de başarmıştı. İslâm, cemaatin birliğinin ve barış içinde beraberliğinin değerli bir varlık olarak kutsal sayılmasını emrediyordu. Uzun süre Sıffîn yanında karşılıklı mevzi almış olan ordular arasında cereyan eden muhavereler, Suriye'lilerin de Iraklılar gibi kendi haklılıklarından aynı ölçüde emin olduklarını ortaya çıkarmıştı. Iraklıların bu sebeple kendi görüş noktalarında bir ölçüde sarsılmış olmaları ve mızrak uçlarına takılı Kur'ân'ların etkisine bir an içinde boyun eğmiş olmaları anlaşılabilir bir keyfiyettir. Bunlar, meselâ kuzey Avrupa'lılara

⁶ Tab., 1, s. 3186. 3188 vd. 2, s. 876, 19. Krs. Dîneverî (s. 182, 9)'deki beyit.

nisbetle, daha heyecanlı ve değişen hissiyata daha kolay açıktılar. Dinî açmazın etkisi altında kalmışlar, siyasî ve askerî mantığa uygun hareket etmemişlerdi.

3. Irak'lılar bakımından seslerini yükseltip duruma hâkim olanlar *kaari*'lerdi; müslümanların ihtilâfında gerçek arabulucu ve hakem olarak Kur'ân'a herkesten önce boyun eğenler bunlardı; kitleyi beraberlerinde sürüklemişler ve bizzat Ali'yi bunu kabule zorlamışlardı. Ama sonradan, anlaşma ve hakem heyetine karşı itiraz sesini en tiz perdeden yükseltenler de bunlar olmuş ve hâricîler de bunların içinden çıkmıştı. Taberi (1, s. 3330)'de kuru bir ifadeyle bunları söyleyen Ebû Mihnef'dir ve hâkim rivayet de budur.

Brünnow⁷, aynı çevre içinde böylesine çelişkili bir değişmenin imkânını reddediyor. O, birbiriyle tezat teşkil eden faaliyetleri muhtelif çevreler arasında dağıtmaktadır: *kurrâ* savaşı durdurmuş ve daha sonra hâricîler bunu protesto etmişler; bu sonuncular bedevî imişler. Eş'as ile Urve b. Udeyye arasında Ebû Mihnef tarafından bildirilen olay, açık olarak, anlaşmaya karşı doğan kızgınlığın *kurrâ* arasından çıkmamış olduğunu gösteriyormuş. İmdi, bu olay tamamiyle tâlî bir mahiyettedir ve ancak sonradan ortaya çıkan umumî hissiyat değişikliğinin bir peşrevidir. Buna karşı duyulan ilgi, oldukça formeldir, yani *tahkîm* çağrısını önce kimin yükselttiğine mütedairdir. Bu, sonradan üzerinde çok tartışılan ve çok muhtelif şekillerde cevaplandırılan bir sorudur⁸. Ama, bu bir tarafa bırakılsın, Brünnow, Urve b. Udeyye'yi ve genellikle eski hâricî'leri bedevî addetmek ve kendisinin ifadesiyle, son derecede mutaas-

⁷ Hâricîler hakkındaki doktora tezinde (Brünnow, R.E., *Die Charidschiten unter den ersten Omayyaden*, Leiden 1884).

⁸ Dîneverî, s. 210. *Kâmil*, s. 538, 16 vdd. 539, 1 vdd. Ayrıca krş. *Kâmil*, s. 565, 11. Burada tamamiyle ayrı bir olayda bir barış elçisinin atının bir hâricî tarafından yaralanması hikâye edilmektedir.

sıp dindar ve Kur'ân incelemelerine dalmış bu "gerçek bedevî Araplar"ı *kurrâ* ile tam bir tezat halinde göstermek hakkını nereden almaktadır? O, yanlış önyargılardan hareket ediyor. O anlamda Kûfe ve Basra Araplarının hemen hepsi, çöl kabilelerinden gelmiş oldukları cihetle, bedevî idiler. Şu halde bununla hâricîler hakkında hiç de yeni ve başka bir şey söylenmiş olmuyor. Ancak Kûfe ve Basra Arapları gerçekten, hicretleriyle, yani ordugâh şehirlere yerleşmeleri ve ordu listelerine⁹ kabul edilmiş olmalarıyla, çöl kabileleriyle olan bağlantılarını çözmüştüler. Hicret, bedeviliğin bir inkârıydı; *muhâcire sıfatıyla bunlar a'râb* ile taban tabana zıt idiler¹⁰. Devletten maaş alan savaşılar, *mukaatîle*, haline gelmiş, *cihad*'larının başarıları, Allah'ın onların eliyle gerçekleştirdiği büyük işlerle yücelmiş ve şişmişlerdi. Şimdi zamanları müsait olduğu ve merkezî yerlerde oturdukları için ilgilerini teokrasinin kamu işlerine çevirmişlerdi. Eski durumlarında kalmakta ısrar eden gerçek bedevîler, köy sâkinleri gibi, dinî - siyasî entrikalara, partiler teşkiline uzak kalmışlardı¹¹. İslâm bunları akılları tam başında kişiler saymıyordu; islâm için bunlar deve hırsızlarıydılar. *A'râbî* tesmiyesi, medeniyetsiz, dinsiz insanlar için kullanılan bir küfür kelimesiydi. Böyle birisi Kûfe veya Basra'ya gelecek olursa alay edilmek tehlikesiyle karşı karşıya kalırdı¹². *Divân'a* kayıt ve ordugâh şehirlere iskân edilmiş *mukaatîle* böyle adlandırılmayı her halde şiddetle reddederdi. Bunlar meselâ eski yurdlarındaki kabilelere geri gönderilmeyi ağır bir muamele sayarlardı; böyle bir şey bir ceza, bir sürülmek idi¹³. Kûfe ve

⁹ Yahya b. Âdem, *Kûtâb el-Harâc*, s. 59.

¹⁰ Tab., 2, s. 864, 9

¹¹ Ehl el-Ehvâ (*Kâmil*, s. 546, 7).

¹² Tab., 2, s. 94 vd. 565, 5. 568, 11. 590, 6. 825, 11. *Egânî*, 17, s. 111, 24.

¹³ Tayy kabilesinden Abdullah b. Halîfe'nin hikâyesi bunu anlattı, Tab., 1, s. 3280 vd. 2, s. 148 vdd.

Basra'dan çıkan en eski hâricîlerin diğer Kûfe'li ve Basra'lılardan böyle menşe' bakımından farklı olduğunu gösterecek hiç bir delil yoktur. Tam aksine, diğerlerinin hiç olmazsa kan akrabalığine ve kan bağlarının jenealogik taazzuvuna daha uzun bir süre sıkı sıkıya sarılmalarına mukabil hâricîler, buna çok daha az önem vermişlerdir ve prensip olarak bu âdetlere uymamışlardır. Bunlar ailelerinden kopmuşlar ve ekseriya vâki olduğu gibi, aileleri tarafından ele geçirildikleri zaman hâricî olmaktan çıkmışlardır. Sığınma yeri olarak bunlar Arabistan çölünü değil, Arap olmayan toprakları, Dicle'nin öte tarafındaki Cûhâ'yı, Ehvâz, Medya ve Fârs'ı seçmişlerdir¹⁴. Eğer hâricîlerin Kureyş veya Sakîf ve Ensâr'dan değil, siyasî bakımdan daha az önemlilerden, çoğunluklarıyla *riddé* den sonra fetih savşariyle islâma gerçek olarak ilhak edilmiş olan Kûfe ve Basra'daki kabilelerden çıkmış olduğunu söylemekle yetinmiş olsaydı, ancak o takdirde Brunnnow haklı olabilirdi¹⁵.

¹⁴ Hâricîler bizzat Arabistan'da Yemâme ve Yemen'de, göçebe olmayan, yerleşik ahali arasında tutunabildiler; ancak bu daha sonraki bir devrede vuku bulmuş olup burada bizim için her hangi bir anlam taşımamaktadır.

¹⁵ Biz tabiatıyla sadece reislerin menşeleri hakkında bir az bilgiye sahip bulunuyoruz. Bunların arasında bazı Temîm'liler vardı. Meselâ, Temîm kabilesinin ağır bastığı Basra'dan Mis'ar b. Fedekî, Hurkus b. Zühayr, Urve b. Udeyye ve kardeşi Ebû Bilâl; Kûfe'den Şebes b. Rib'î (ki pek az sonra ayrılmıştır), Müstevrid ve Hilâl b. Ullefe (bu son ikisi Temîm'e katılmış olan Teym Ribâb'dan). Ancak pek çok kişi de diğer kabilelerdendi. Diğer Mudar'lılardan Ferve b. Nevfel el-Eşca'î, Şureyh b. (Ebî) Avfâ el-Absî, Abdullah b. Şecere es-Sülemî (Tab., 1, s. 3377. 3382. Dîneverî, s. 216, 13. 221, 6), Hamza b. Sinân el-Esedî (Tab., 1, s. 3364. Dîneverî, s. 215, 17), ve bir çok Muhârib'li (Tab., 1, s. 3309 vd. 3361 vd). Tayy'den Zeyd b. Husayn, Muâz b. Cüveyn, Tarafa b. Adî b. Hâtım. Diğer Yemen'lilerden Yezîd b. Kays el-Erhabî (kısa süre sonra ayrılmıştır), İbn Vehb er-Râsibî (ilk halife) ve İbn Mülcem el-Murâdî (Ali'nin katili). Rebî'a'lılardan öncele-ri pek azı tebarüz eder, meselâ İbn Kevvâ el-Yeşkürî (sonradan ayrılmıştır). Daha sonraları ise durum değişti. Basra Ezd'lerinden başlangıçta hemen hemen hiç hâricî çıkmamıştır; çünkü Ezd'ler Basra'ya sonradan muhaceret etmişlerdi. Harûrîlerin ilk üç reisi olarak Kûfe'deki büyük Temîm, Bekr ve Hemdân kabilelerinin en nüfuz ve itibar sahibi kişileri zikredilmektedir.

Brünnow *kurra* hakkında da daha uygun şahsî düşünceye sahip görünmüyor¹⁶. Bunların kendi içlerinde kapalı bir topluluk olduğu tasavvur edilmemelidir. Bu grubun sınırları pek belirsiz idi. Kays b. Sa'd, Hâşim b. Utbe ve İbn Büdeyl gibi şahsiyetler de zaman zaman bunlardan sayılmaktadırlar. Bunlar belirli, sağlam bir programı bulunan bir parti de değildiler. Hem Suriye'lilerde hem de Irak'lılarda *kurra* vardı ve çoğunluğu Ali'yi tutan ve onunla sefere çıkan Irak'lı *kurra*dan yine dörtüyzü, anlaşıldığına göre Ebû Musa gibi düşünen (Dîneverî, s. 175) meşhur Abdullah b. Mes'ud'un tesiriyle, geride, yurdunda kalmıştı. *Kaari*'ler *fakih*'ler (çoğulu *fukahâ*) ile bağlantılıydılar ve bunlara nisbetle bir merkezin etrafındaki daire gibiydiler. Fakat bunlar tercihen nazarî ve edebî istikamette değildiler (Tab. 2, s. 564, 16 vd.). Adlarını isticak ettirdikleri Kur'ân, onların gözünde, incelenmek için değil, uygulama ve imân gücü için vardı. Âyetleri ibadet için, mescitte olsun, evde, odada olsun ezbere okunuyordu. *Kurra*, yani onu ezbere okuyanlara, duâcî [duâhân] da denilebilirdi. Kur'ân bunların ağızlarından düşmezdi; büyük kısımlarını ezber biliyorlar ve herkesin önünde veya yalnızken, yüksek veya hafif sesle, gündüz ve gece büyük bir heyecanla, inançla okuyorlardı. Namaz esnasında, secdede yüzlerini şiddetle yere vurmak hususundaki şevkleri sebebiyle bunlara *yüzleri secde işaretliler* (*Kur'ân*, Fetih suresi, âyet 29) denilir. Bununla beraber bunlar yurdun dilsizleri değildiler; dindarlıklarını kendi şahıslarına inhisar ettirmiyorlar, aksine, teokrasinin mâhiyetine uygun olarak, idare edici, yol gösterici sıfatiyle kamu işlerine karışıyorlardı. Kitle üzerinde nüfuz sahibi olmaya gayret ediyorlardı ve bunu elde ediyorlardı da. Osman'a karşı isyan Kûfe'de hazırlanırken sözün büyüğü bunlardaydı. Peygamber'in en es-

¹⁶ Yahut da, aslında yazmış olmasından dolayı hiç de utanması gerekmeyen doktorasını kaleme aldığı sırada.

ki arkadaşlarının teşkil ettiği aristokrasi yanında *kaari* 'ler meş'ûm halife katlinin başlıca suçluları sayılmaktadırlar. İyi müslümanlar olmak sıfatiyle bunlar seferlere de katılıyorlardı. Savaş önceleri kitleleri ateşlemek için nutuklar söylüyorlardı. Her ne kadar ön plânda aksiyon adamları değillerse de, Allah'a kılıç ile yardım etmenin, teolojinin en iyi şekli olduğunu biliyorlardı. (Tab., 2, s. 1086). Daha Yemâme olayında, Kur'ân'ı hıfzetmiş olup onu ezbere okuyabilenler, temayüz edenlerin başında geliyorlardı; bu dindar Medine'liler sonraki *kurrâ*'nın öncüleri sayılabilirler. Cemel savaşında, sonra Sıfîn'de ve sonraki diğer bütün savaşlarda, özellikle Haccâc'a karşı mücadelede, *kurrâ* hep öndeydi. Bunlar büyük hareketlerin asıl yaratıcıları ve idarecileri değillerdi; sadece kitleleri harekete geçiren şevk ve heyecanı yaratıyorlardı. Suların akışına ters yöne nâdirenen girerlerdi; çoğunlukla umumî efkârın korosu, barometresi görevini görüyorlardı. Onların eleştirilerinden ve sövüp saymalarından en çok yararlanan muhalefet sahasıydı. Onun için Suriye'de Irak'dakinden daha az geliştiler. En büyük önem ve nüfuza Kûfe ve Basra'da sahiptiler. İzledikleri sancak, Allah, Kur'ân, Sünne, Hukuk ve An'ane idi. Siyasî parti olarak sağlam değildiler. Kendilerinin içlerinden çıkardıkları bir başkan için de emin bir dayanak olmaktan uzaktılar.

Yapıları böyle olduğuna göre *kurrâ*'nın hâricîler için en uygun beslenme sahası teşkil ettiklerini kabul etmek gerekir. Mübalâğalı dindarlık bunlarda da onlarda olduğu gibi belirtilir ve aynı terimlerle tasvir olunur: Kur'ân bunların sadece dudaklarından çıkmakla kalmaz, bunlar onunla gerçekten ibadet ederler ve gece - gündüz onu düşünürler; gözleri, geceleri uykusuz geçirmekten, kıpkırmızı ve alınları sonsuz secdelerden yara içindedir. Bunlar dinin ilkeleri üzerinde kafa patlatır ve bu konuda büyük bir ustalıkla tartışmalara girerler.

O devrin ateşli zâhidlerinin özel bir işareti de *burnus* [başlıklı ve kol delikli yeldirme şeklinde tek parça giysi] taşımaktı. Böyle burnuslu bir grup, Abdullah b. Şecere es-Sülemî'nin kumandasında en eski hâricîler arasında bulunmaktaydı.

İmdi, düşme - kalkma rollerini muhtelif partiler arasında taksim edebilmek için sadece hâricîler ile *kurra* arasında bir uçurum yaratmak mı gerekir? Aynı insanların önce vicdânen yanıldıkları ve sonra akıllarının yeniden başlarına gelebileceği anlaşılabilir bir şey midir? Böyle bir şey olmadığı takdirde hâricîleri anlamak mümkün değildir. Ancak günaha girdikten sonradır ki bunlar, daha sonraları kendilerince dindarlığın esas mâhiyeti olarak kabul ettikleri kesinliği ve emniyeti kazanmışlardır. Bunlar geçici tereddüt ve sallantılarını ağır bir suç kabul etmiş ve bunu telâfi etmek için bütün enerjilerini ortaya atmışlardır. Zuhurlarının ve tutumlarının motifi nedâmettir¹⁷. Gerçekten de pişmanlıklarını açıkça belirtmişler, Ali ve diğerlerinden de aynı şekilde davranmalarını istemişlerdir; bu motif her fırsatta yeniden belirir. Bu böyle olmasaydı; hiç bir zaman kesintiye uğramayan tutarlı faaliyetleri hâricîlerin belirgin alâmetleri olmasaydı, o zaman onların korkunç düşmanı Mâlik el-Eşter, sadece o aldanmadığı, Suriye'lilerle yapılacak anlaşmaya önce o itiraz ettiği ve bunda ısrardan vazgeçmediği için bu ada, yani hâricîlik adına en büyük selâhiyetle hak iddia ederdi. Nihayet, eski rivayet sadece umumî olarak hâricîlerin *kurra* çevresinden çıkmış olduğunu söylemekle kalmamakta, belirli bazı adları da zikretmektedir. Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî ve Zeyd b. Husayn et-Tâî diğer *kaari* 'ler ile Ali'yi Suriye'lilerle anlaşmaya zorlamış ve Allah'ın kitabını hakem olarak kabul etmek talebine uymadığı takdirde onu da Osman'ın uğradığı âkıbetle tehdit etmişlerdir. - İşte hem de bu iki şahıs sonradan en azgın hâricîlerden

¹⁷ İslâmî anlamda *nedamet* 'ın ne olduğu Tab., 2, s. 332, 2'de görülmektedir.

olmuşlardı. Böyle belirgin bir rivayet, üstelik kendi içinde tutarsız da olan tahminlerle çürütülemez.

4. Burada çok kısa da olsa son zamanlarda yeniden tazelenen, Seyf b. Ömer'in izinde, hâricîlerin menşeiini *Sebeîye*'de arayan bir görüşe temas edelim. İlk hâricîlerin reislerinden hiç olmazsa bir kısmı Osman'ın valilerine ve bizzat Osman'a karşı muhalefette yer almışlar ve onun öldürülmesinin sorumluluğunu yüklenerek bunu da bir şeref saymışlardı ya: Bu sebeple bunların, Seyf'e göre, *Sebeî* olmaları gereklidir. Seyf bunlardan Harûrâ ve Nehrevân'da tebarüz eden bazılarını ve aynı zamanda İbn Mülcem'i ısrarla Sebeî olarak göstermektedir.-Ancak Eşter onun hesaplarını altüst ediyor. Gerçekteyse bu tesmiye, yani Sebeî adlandırması, her zaman sadece şîî'ler, aslında yalnızca çok aşırı bir şîî kolu için ve de aynı zamanda bütün şîî'ler için bir küfür olarak kullanılır¹⁸. Hâricîler bu nisbeyi, küfür mahiyetinde, Kûfe'deki düşmanları olan şîî'lere takmışlardır (Tab., 2, s. 43, 13). Şimdi eğer Sebeî'lerin Osman'ın asıl katilleri oldukları ve bu yüzden hem şîa'nın hem de hâricîlerin müşterek köklerini teşkil ettikleri kabul edilecek olursa o zaman bu adın sonraları neden sadece aşırı şîî'lere alem olarak yapışıp kaldığını sormak gerekir. Bu da her halde, hâricîlerin ancak eskiden ait bulundukları Sebeî'lerden ayrıldıktan sonra hâricî olduklarını ispat ederdi ki, böylece de hâricîliğin köklerinin Sıffîn'de yattığı ve Sıffîn'de olup bitenlerle açıklanması gerektiği düşüncesine dönmek gerekirdi. Bunun dışında ben Osman'a karşı girişilen hareketin Sebeîye tarafından başlatılmadığını ve Sebeî'lerin bu işde Seyf'in onlara atfettiği öneme sahip bulunmadıklarını isbat etmiştim. Bununla beraber, bunların hâricîlerle olan ilişkileri üzerindeki tartışmayı önceden kesintiye uğratmamak için, bu husustaki isbat delillerimi kullanmak istemedim.

¹⁸ Tab., 2, s.43. 136,16. 623,14. 651,7. 703,17. 704,11.; Tab., 3, s. 29

Hâricîler, yahudi İbn Sebe tarafından gizlice ekilmiş tohumlardan bitme bir yabanotu değil, aksine, gerçek islâmî bir bitkidirler. Bunlar teokrasi düşüncesini ciddiye almışlar ve buna, yabancı ve işin tabîatine aykırı hiç bir şey katmamışlardı. Bunlar karanlık içinde küçük bir tarikat olarak değil, aksine, bütün bir açıklıkla, en geniş bir temele, Sıffin yanında Irak ordusuna hâkim olan umumî hava temeline dayanarak ortaya çıkmışlardır. Öyle ki, tam zuhurlarının başlangıcında sayıları en yüksek seviyedeydi ve sınırları da en az keskin durumdaydı. Debisi değişik bir gel-git halindeydi. Kimlerin kendileriyle beraber olduğu kesin olarak bilinmiyordu ve Eş'as'ın onlardan olmaması hayret uyandırıyor. Başlangıçları Abbasî ve Fâtumî partilerinininkinden çok çok ayrıydı. Hâricîler suikastlar ve dallı budaklı *davet* vasıtaları kullanmadıkları gibi, gizli ve karmaşık bir organizasyonla da bir arada tutulmuyorlardı. Bunların sadece *ilke*'leri vardı; ama bu ilkeler bitmez-tükenmez bir reklâm gücüne sahiptiler ve onlara, aramalarına hacet kalmadan, fiiliyata girenlerin sonraları sayıca pek azalmasına rağmen, yeni taraftarlar bulmaktaydılar. Bunlara durmadan iltihaklar vuku buluyordu. Ateş bir yerde söndürülünce, başka bir yerde, arada görünürde hiç bir iletişim bulunmadığı halde¹⁹, yeniden patlak veriyordu. Gerginlik her yerde mevcut ve boşanmaya hazır. Bu, hâricîliğin, islâmın ve teokrasinin tabîatine ne kadar derin bir temel atmış olduğunu gösterir.

5. *Schisma* [ayrılık]'nın islâmda genel başlangıcı Osman'a karşı isyandı: Allah için halifeye, hak ve adalet için idare (hükûmet)'nin yanlış tutumuna ve haksızlığına karşı. Şimdi bu parola sadece Osman'a karşı ayakta tutulamazdı; hak yolumdan sapan diğer her hükümdara karşı da uygulanmalıydı.

¹⁹ *Fatarât* doktrini, inancın hüsûfu teorisi bundan doğmuştur (*Egânî*, 20, s. 98).

Hâricîler bu ilkeyi Ali'ye karşı kullandılar ve böylece onun şîa'sından [tarafdarlarından] ayrılarak *hâricî* oldular. Ali'yi yükseslere kaldırmış olan ihtilâl, hatalı bir adım attığında, onun karşısında da duraklayamazdı. Bizzat kendileri bu yanlışla zorladıkları halde, onu bu adımı atmış olmakla suçlamaları ve hemen geri almasını talep ederek, bir hükümdar olmak sıfatıyla Ali'nin böyle bir teklifi kabulünün hemen hemen imkânsız olmasına rağmen, onun, bu isteklerine uyacağını düşünmeleri utanmazca bir davranış sayılabilir. Fakat mantık bakımından bu davranış tutarsız değildi. İster isteyerek, ister istemeyerek olsun Ali, Şeytan, yani Muâviye, ile anlaşmıştı ve bu anlaşmayı ihlâl etmek istemiyordu. Ali böylece Osman ile Muâviye'ye karşı mücadeleyi zorunlu kılmış olan ilâhî hukuku, bu hukuku bir kenara atmış bulunan bir adamla yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalmak için, feda ediyordu. Bu suretle o, ayakları altındaki temeli kaybetmiş ve halifeliği yitirmişti. Buna rağmen onu hâlâ tutanlar, onun şahsını putlaştırmışlardı. Nasıl Suriye'liler Muâviye'nin davasını gütmekteyseler, bunlar da Tanrı'nın değil Ali'nin davasını gütmekteydiler. Şu halde bunlar da Suriye'lilerden daha başka ve daha sağlam bir zemin üzerinde değildiler; hakemler kurulunun kararını bekliyecek olurlarsa, teokrasi içinde her müslüman için farzolan kendi kesin dinî-siyasî kanaatlerinden feragat etmiş olacaktı. Bundan dolayı, Tanrı'nın hoşnutluğuna kesin olarak inanmadıkları için, Osman'ı öldürdüklerine de pişmanlık duymaya başladılar; Suriye'lileri, hiç düşünmeden, islâm câmiasından taretmeğe de bir türlü karar veremiyorlardı. Ali ve taraftarları hakkında hâricîlerin gözleri gittikçe açılmaktaydı. Hak onun için sadece bir bahaneydi; o iktidarı istiyordu. Aslında bu, işin başından beri böyleydi, hiç de sonradan oluşmamıştı.

Şu halde hâricîler, adlarının da telmîh ettiğî gibi, tam anlamıyla ve dindar bir ihtilâl partisiydiler. Bunlar *Araphk*dan

değil islâm'dan neş'et etmişlerdir ve islâmî dindarlığın en önde gelen ustaları ve temsilcileri sıfatıyla *kur'ân*'ya karşı tutumları şeklen, meselâ yuhudi *zelot*'ların *ifrisi*'lere karşı tutumlarıyla mukayese edilebilir²⁰. Bununla beraber maddî bakımdan bu iki istikametın farkı, zelotların vatan için mücadele etmelerine mukabil hâricîlerin yalnız ve yalnız Allah için savaşmalarıdır.

Teokrasi içinde dindarlık umumiyetle siyasî istikamettir ve bu, en yüksek derecesinde hâricîlerde de böyledir. Allah, eğer emirlerine uyulmayacak olursa, kullarının bunu sükûnetle karşılamalarını ister. Kullar sadece kendi şahısları bakımından iyi işler görmek ve fenalıktan kaçmakla yükümlü değildirler; aynı zamanda bu tutumun her yerde hâkim olmasını sağlamalıdır; *iyi* 'yi istemeli ve *kötü* 'yü yasaklamalıdır. Haksızlığa karşı açıkça vaziyet almak her ferdin vazifesidir. Mü'min düşüncesini söz ve fiiliyle göstermelidir. Bu temel düşünce genel olarak islâmîdir; bunun hiç kimsenin gözyaşına bakmadan zamanlı-zamansız uygulanması ise hâricîlerin alâmeti fârikasıdır.

Tek-tek her kişinin, Tanrı hakarete uğradığında ona yardım etmek görevi, idare mekanizmasıyla anlaşmazlığa götürür. Teokrasi, ama sadece o değil, kanunlara aykırılıkla içten muhtardır. İnsanlar üzerinde hâkimiyet sadece Tanrı'ya mahsusdur; bu hâkimiyete bir sahiplik iddiası, yani *Mülk* (hükümdarlık) Tanrı'nın iradesine aykırıdır. Hiç bir insanın bir diğeri muvacehesinde bu hâkimiyeti kendi şahsına bağlamak ve hele bunun tevârüsü bakımından önceliği yoktur. Bir hükümdarlık ancak Tanrı'nın adına olduğu ve onun irade ve emirlerine uygun bir idare uygulandığı müddetçe meşrûdur ve şu halde din'in emrindedir ve din'in tenkidine tâbidir. Bu, teokrasi-nin negatif kutbudur, ama onun bir de pozitif kutbu vardır.

²⁰ Theophanes, s. 439, 13, nşr. de Boor.

Bu müsbet kutup *cemâa*'yı, yani bütün müslümanların içinde barış ve birlik hâkim olan, anarşi bulunmayan, teşkilâtlanmış bir birliğini tesis eder ve bu teşkilâtın kurulması için tüm müslümanların birliğinin ifadesi olarak başına bir i m a m geçirir; önce Allah'ın, bütün selâhiyetleri hâiz temsilcisi olarak Peygamberi, sonra da yine (dolaylı olarak da olsa) aynı şekilde kutsal bir otorite olan ve selâhiyetlerini kendisinin tayin ettiği memurlara devreden halifeleri. *Din* ile cemâat (*cemâa*), yani Tanrı ve hakkı her şeyin üstünde tutmakla cemâat'de kalmak ve imam'a itaat etmek görevleri arasındaki tezat muvacehesinde hâricîler kesin bir tutumla *din*'in tarafını tutarlar. *Din*'in muhtevası üzerinde bunlar diğerleriyle esasta aynı görüştedirler ve şikâyetleri de aynıdır²¹. Hâricîler diğer müslümanlardan sadece *din*'i diğer her şeye karşı önde tutmak ve hiç taviz vermemek hususundaki enerjik tutumları ile ayrılırlar. *Din*'in zararına sadece alışkanlık ve zâhirî disiplin ile bir arada tutulabilen ve yabanotu ile buğdayı beraberce barındıran bir *cemâa* olamaz! Hâricîler, yalnızca tarihî varlığı vâkıasıyla meşrûlaşan cemâati kabul etmezler. Sadece samimî müslümanlar, ister asîl ister ayak takımı, Arap veya *mevlâ* olsun, gerçek cemâat'e dahildirler ve bu cemâat'de en yüksek mevki en dindar olanın hakkıdır. Bu sebeple cemâat'i parçalamakta hiç tereddüt etmezler, Osman'ın katliyle öğünürler ve ihtilâlin bu temel olayını ayırıcı alâmet (*Schibboleth*) haline getirirler. Şüphelendikleri herkesi bu bakımdan zorlu ve zahmetli bir i m t i h a n'dan geçirirler. Müslüman muârizlarının kanını hiç çekinmeden dökerler; onların c i h a d'ı, yani sürdürdükleri savaş, artık dinsizlere karşı değildir. Aksine doğru inançlı müslümanlara karşıdır. Çünkü hâricîler bunları hristiyan, yahudi ve mecûsîlerden daha fena, en kötü putperestler²² olarak görürler ve bu iç sapıklara karşı savaşı en

²¹ Tab., 2, s. 984,8 vd. *Egânî*, 20, s. 104,17 vdd. 106,7. 22, s. 107,7.

²² *Müşrikun, ahzâb, hâtiûn*, veya tam olarak *ehl er-Ridde*.

önemli görev sayarlar. Gerçek müslümanlar sadece kendileridir ve bu adı da sadece kendileri için kabul eder ve kullanırlar. Başkalarına göre onlar hâricî v.b. adlar taşırlar, ama kendi kendilerini daima *müslim* veya *mü'min* olarak adlandırırlar ve başkanlarına da *emîrülmü'minîn* derler. Putperest Mekte'den ayrılan Peygamber'i örnek alarak onlar da *massa perditionis* [ebedî lânetliler kitlesi]'den ayrılırlar. Düşman ülkesinden, *dârülharb* veya *dârülhâtûn*'den *dârülhicre* veya *dârüsselâm*'a çekilirler: Ana ordugâhlarının değişip duran yerini bu şekilde adlandırırlar.

Bütün bunlara rağmen bunlar hiç de tam anlamıyla anarşist değillerdir. *Mü'min*'lerin *cemâat*'inin birliği ordugâhlarıyla temsil olunur. Onlar da, teokrasinin başında namazı kıldırarak, savaşlarda kumanda edecek bir imamın bulunması zaruretine kuvvetle inanırlar. Osman, Ali ve Muâviye gibi sahte imamları, sadece bunların yerine bu makama daha lâıyığını geçirmek üzere reddetmişlerdir. İmamın bu işe lâıyk olması her şeyin başıdır. Ebedî mutluluk buna bağlıdır. Dünyadaki siyasî tutum cennet ile cehennemi tayin eder. Tanrı'nın huzuruna, dünyada zafer kazanması için çarpışılan sancağın altında çıkılır. İmam, genel islâmî düşünüşe göre, dünya ve âhирette, hayatta ve ölümden sonra da imamdır. Ama ona bu şekilde gittikçe daha sıkı olarak bağlanınca hâricîler için onu bulmak da o kadar zorlaşmaktadır. İmam, bu işe lâıyk olduğunu her zaman yaptıklarıyla, fiiliyatıyla göstermek mecburîyetindedir. Ne kadar önemsiz görülürse görülsün en küçük bir hata yapacak olursa o kâfir, yani dinsizdir. Bu sebeple hâricîler kendilerine bir imam bulmak meselesinde sadece diğer müslümanlarla değil, kısa zamanda bizzat kendi aralarında da ihtilâfa düşmüşlerdir ve böylece pek ufak farklılıklar yüzünden muhtelif kollara bölünmüşlerdir. Şu halde hâricîlere suçlama olarak atfedilen, bunların hiç bir suretle *imâre* (hâkimiyet, *Kâ-*

mi, s. 555, 18) tanımadıkları hususu isabetlidir. Bir fikir, bir düşünüş tarzı, bu şekilde iddialar ileri sürecek olursa, onu gerçekleştirmek görevini üzerinde taşıyan cemaatleri daima tahrip etmiştir²³.

Hazreti Muhammed, Ci'râne'de, Huneyn savaşında elde edilen ganimeti paylaştıran ve burada pay eşitliğine pek aldırmadan hareket ederken Temîm'li Zülhuveysıra yanına gelerek onu âdil davranmak hususunda uyarmıştı. Ömer, bu utanmazın kellesini uçurmaya müsaade rica ettiyse de Peygamber onun bu isteğini reddetti. *"Bırak onu, ondan öylesine şevkle ibadet edecek ve oruç tutacak adamlar zuhur edecek ki, sizler kendi ibadet ve orucunuzu onlarınkine nisbetle ne kadar az göreceksiniz; bunlar dindarlığa öylesine daldıyorlar ki, bir ava girip de kan ve pislik üzerine yapışmadan dışarıya çıkan keskin bir ok misâli"*²⁴ öbür tarafından

²³ Hâricilerin siyasî mevkii, sadece onlara karşı değil, aynı zamanda şîa'ya karşı da (*Egânî*, 7, s. 11,24. 16,12 vdd.) vaziyet alan ve bu daha eski partileri yıpratran *mürciî* tezadı ile aydınlanmaktadır. Mürciî'ler, hâricilerin yalnız kendilerini müslüman saymalarını, eski müslümanların inanç durumları hakkında daima kesin hüküm vermelerini ve bu suretle Allah'ın hükmünden önce davranmalarını protesto ediyorlardı. Mürciî'ler, yanlış yolda bulunan bir imam'ı izleyenlerin de pekâlâ iyi müslümanlar olarak kalacakları düşüncesindeydiler. "Ali mi, Osman mı?" sorusunun hükmünü Allah'a havale ediyorlardı. Emevî rejimini bunlar da reddediyorlardı ve bu husustaki olumsuz tutumlarıyla diğerleriyle aynı zemindeydiler. Ama bunlar hemen olumlu anlamda yegâne doğru mukabil halifeyi ortaya atmıyorlar ve şimdilik şahsî olmayan hukuk taraftarı olarak ortaya atılmakla yetiniyorlardı. Bunların zihniyetinin aktif bir temsilcisi Horasan'da Hâris b. Süreyc idi ve bunların temel ilkeleri van Vloten'ın *ZDMG*, 1981, s. 162 vd.'de tercüme ettiği Sâbit Kutna'nın bir manzumesinde tasvir olunmaktadır.

²⁴ İbn Hişâm, s. 844. Tab., 1, s. 1682. Vâkidi, s. 377. *Kâmil*, s. 545. Kitap 2, s. 159. 161 vd. 187 vd. 226 vd. 3, s. 62. 114. 196. 4, s. 63. 161 vd. 183 vdd. *Zülhuveysıra* lâkabı *Züssüdeyye* ve *el-Muhdec* lâkablarıyla değişmektedir. Her üçünün de mânâsı aynı olup, *bir eli kadın memesi gibi bir et parçasından ibaret sakat kollu bir adam* demektir (Vâkidi, s. 377. İbn el-Esir, 3, s. 292 ve Mes'ûdi, 4, s. 416'ya göre tashih edilmelidir). *Kâmil*, s. 595, 18 v.b.'ye göre bu, Temîm'li Hurkus b. Zühayr olmalıdır ki, bu husus Tab., 1, s. 2541 vdd. 2955. 3360 vd. 3364 vdd. 3380. 3382 ile karşılaştırılmalıdır. Ancak aslında bu kimse *büyük meçhul* (amonymus)'dür. Ali, Nehrevân savaş meydanında Züssüdeyye'nin cesedini aratmıştı (Tab., 1, s. 3383

*çıkıyorlar*²⁵. Hâricîlerin bu zamanından önceki öncüsü hakkındaki hikâye elbette efsanedir. Ama daha hazreti Muhammed'in, ganimet ve devlet hazinesi üzerinde, Osman ve halefi gibi, kendi istediği şekilde tasarruf etmiş olduğu ve bu sonunculara karşı yükseltelen ithamların ona karşı da ileri sürülebileceği hususu doğrudur. Burada benim üzerinde durmak istediğim asıl şey, bununla hâricîlere karşı yapılan haklı tenkididir. İslâmın ilkelerini katılaştırmak suretiyle bunlar bizzat islâmın üzerine çıkarılmışlardır.

Hâricîlerin dini filvâki siyasîdir; Tanrı'nın arzuladığı cemaati gaye edinmiştir. Fakat bunların siyaseti erişilebilecek amaçlara dönük değildir ve tamamen kültür düşmanıdır: *Fiat iustitia, pereat mundus!* Bunu onlar da bilmez değillerdir. Dünyada zafere ulaşacaklarına inanmazlar. Ölümü savaş içinde bulabilmekle mutludurlar; hayatlarını satmışlardır; cennete ulaşabilmek için canlarını pazarlamışlardır²⁶. Bu dindârâne kendini bırakmışlığın (*Aponoia*) arka plânında, sadece *dünya*'nın değersizliğine değil, bunun, yani dünya hayatının kısılgına da yürekten inanmak yatar: Saat çalmak üzeredir. Şu halde bunlar en büyük savaşma enerjisini ortaya atarak gerçekte, kendilerini cennete götüreceğine inandıkları, siyasî

vd.). Ali, hâricîlerin alâmeti olarak bir *muhdec*'den o kadar çok söz etmişti ki, *muhdec* (yani kolu sakat) olan Nâfi' adında birisi, kendisinin bu şahıs olduğunu düşünmüş ve bunun gereğine göre davranışlarda bulunmuştu (Tab., 7, s. 3388). Şii Seyyid el-Himyeri'nin şiirlerinde (*Egâni*, 7, s. 13) şöyle denilmetedir: Kıyarhette insanlar beş sancak altında görünecekler; bunların dördü, *altın buzağı*, *Fıravun*, *Samaria*'lı ve *Muhdec*'in sancakları terstir; beşinci ve doğru sancak Ali'nin sancağıdır. Bu adsız efsânevi hâricî-başı şu halde çok eski bir tasavvur olmalıdır.

²⁵ Bununla, *havâric* ile aynı anlamda kullanılan *Mârikûn* tesmiyesi açıklığa kavuşuyor; çünkü fiil şöyle de olabilir: *transfodit et ab altera parte exivit (sagitta)*.

²⁶ Bunların *el-Şurât*, satıcı (eski arap meselâ Urve b. Verd 3,2) tesmiyeleri buradan gelmekte olup Theophanes s. 366,28'de de bulunmaktadır; çünkü *parabulos* kelimesi burada *parabolos* yerine bulunmakta ve hayatını satmak anlamına *parabal-lesthai ten psükhen*'den gelmektedir.

olmayan bir siyaset gütmektedirler. Bunlar gerek kendilerine ve gerekse başkalarına uyguladıkları sınırsız bir saygısızlık ve sorumsuzlukla Allah'sız cemaati ortadan kaldırmak suretiyle kendi ruhlarını kurtarmak, selâmete çıkarmak istemektedirler. Bunlar geçerli doğru inancın elde kılıç düşmanları, gerçek anlamazlar (*Nonconformist*) ve ayrılıkçılar (*Separatist*)'dır. Tek-tek fertler gerçekten kendi başlarındadırlar. Ferdin, kendi dinî-siyasî kanaatinin doğruluğuna sarsılmaz bir inançla dolu olması lâzımdır. Bu kanaati için o bütün gücünü ortaya atmalıdır; her zaman ve özellikle yaptıklarına inanarak ve daima hakikati söylemelidir (*Egânî*, 16, s. 157). Haklı olup olmadığından şüpheyi düşen kâfirdir (*Egânî*, 20, s. 98, 105); ama fiili ile doğru yoldan sapan da, hele bunun bazı hallerde kaçınılmaz olduğunu iddia edecek olursa, kâfirdir (*Egânî*, 20, s. 104). Yalnızca tek bir yanlış adım atan da müslümanlıktan çıkmıştır; sadece açık tövbe ile ve fiilen bu adımdan geri döndüğü takdirde yeniden islâm câmiasına dahil olabilir. En ciddi bir imtihan (*mihne*) ve inanç durumunun sınanması önşart kabul edilir; bu imtihan tabîatiyle sadece ferdin kendi şahsına değil, daha çok diğerlerine de uygulanır. Pek önemli olmayan âdet ve ibadet şekilleri (*Adiaphora*)'ne rıza gösterilmez. Şu halde hâricîler, çok özel türden de olsa gerçekte çok mübalâğalı endividüalistlerdir. Ve bunlar, inançlarını fiile dökmeleri ve kendileri gibi düşünen bir kaç kişi bir araya geldiğinde derhal kılıca sarılmaları esas vasıfları olmakla beraber, yine de teorik sapıklığı, yani teolojiyi tesis etmişlerdir. Önce, sünneti, hadîsi aşan sorunları ortaya atmışlar ve bunu düşmanlarıyla tartışmışlardır. Hâricîler menşelerinin *kurâ* olduğunu hiç bir zaman inkâr etmemişlerdir. İslâmın en eski teologları hiç şüphesiz bunlardan mülhem olmuşlardır.

6. Hâricîlerin, özellikle Kûfe hâricîlerinin müteakip tarihini hikâye edenlerin başında, ön plânda, yine Ebû Mihnef bu-

lunur. İçinden çıktıkları şîa zemininden bunlar, Suriye'lilerle anlaşma yapmak suretiyle inancı inkâr ettiği, Osman ve Muâviye'nin Allah'sız tutumlarına karşı islâmın takındığı tavrın haklılığına kesin kanaatle bu anlaşmayı derhal bozup yaptığı hareketi tamir cihetine gitmediği için Ali'ye kızarak, koptular. Bununla beraber onlar başlangıçta ona karşı barışmaz bir tutum içine girmediler ve Harûrâ'daki ordugâhlarını terkederek Ali'nin ordugâhına, Kûfe'ye dönmek hususunda söz dinlediler. Fakat Ali onları yeniden hayâl sukutlarına uğrattı ve yaklaşık bir yıl sonra ikinci bir ayrılma vukua geldi. Bu ayrılmaya birincisine olduğu kadar çok katılma yoktu ama, bunlar da çok daha kararlıydılar. Bu sefer Ali'ye karşı kendi içlerinden bir halife çıkardılar. Oyları Ezd kabilesinden, Âdil Jacobus gibi, dizlerini ibadet etmekten nasır kaplamış olduğu için *Devenasırhı adam* lâkabını taşıyan Abdullâh b. Vehb er-Râsibî üzerinde toplandı²⁷. Bunun idaresinde, Ali ve taraftarlarının da dahil bulunduğu dinsiz (*kâfir*) lere karşı *cihad*'a girişmek istiyorlardı. Bunlar Dicle'nin öteki kıyısında bulunan Nehrevân'da toplanmak üzere küçük gruplar halinde gizlice Kûfe'den uzaklaştılar. Basra'lı fikir arkadaşları da Temîm'li Mis'ar b. Fedekî kumandasında beşyüz kişilik bir grup halinde oraya yöneldiler. Bunlar yolda, itibar sahabi bir kimse olan Abdullâh b. Habbâb'a rastladılar. Onu Osman ve Ali'ye karşı düşüncelerinden *imtihan* edip verdiği cevaplara kaanî olmadılar²⁸. Bu Basra'lı hâricîler diğer hususlarda pek ince, vicdanlı düşünüşlüydüler; birisi ağaçtan düşmüş bir hurmayı önce ağzına attığı halde, bunun kendisine ait olmadığı hatırına geldiği için yemeden tükürürken, bir diğeri, haklı bir se-

²⁷ Euseb. H.E. 2, 23.

²⁸ Başka bir rivayete göre bunlar ona, Peygamber'in, iç savaşlara faal olarak karışmamanın ve müslüman kanı dökeceğine, bir kimsenin kendisini öldürmesinin daha doğru olacağını söylediğini her tarafa yaydığı için kızmışlardır.

bebe dayanmadan öldürmüş olduğu bir domuzun bedelini hristiyan sahibine ödüyordu. Fakat bunlar doğru inanca sahip olmayan bir müslümana karşı müsamahasızdılar. İbn Hab-bâb'ı bir su kenarına sürükleyip orada koyun gibi boğazladılar; ona refakat eden karısını da aynı şekilde öldürdüler. Buna benzer başka cinayetler de işlediler.

Bu yüzden Kûfe'liler çileden çıktı. Ali, gûya sadece baskı altında tutulduğu için, Kûfe'lileri bu cânîler üzerine, Nehrevân'a sevketti. Sayısı büyük olan ordusunda kumandan olarak Temîm'den Ma'kil b. Kays ve Şebes b. Rib'î (ki bizzat Harûrîler arasında bulunmuştu) ve Ensâr'dan Ebû Eyyûb, Ebû Katâde ve Kays b. Sa'd zikrediliyorlar. Cânîleri teslim etmeleri için Ali'nin yaptığı talebi hâricîler reddettiler; cinayeti hepimiz birden işledik dediler. Bunlar barış müzakeresine girmek istemiyorlar, sayıca büyük kuvvete karşı yapacakları savaşta ölümü arzlıyorlardı: *"Söylenenlere aldırma, Allah'ın huzuruna çıkmaya hazırlanın; bu akşam cennette buluşmak üzere!"*. Bununla beraber Ali'ye karşı kılıç çekmeyi yüreklerine sindiremeyen bir kaçı dağlara kaçtı; bir kısmı onun tarafına geçti veya hâricî ordugâhından gizlice kaçarak Kûfe'ye döndü. 9 saf-fer 37 (17 temmuz 658)'de iş savaşa döküldü. Önceleri sayıları 4000 olan hâricîlerden er-Râsibî'nin yanında sadece 2800 kişi kalmıştı. Bunlar halifeleriyle birlikte maktul düştüler; yaralananlar galipler tarafından Kûfe'ye götürüldüler ve bunlar orada aileleri tarafından ihtimamla tedavi edildiler.

Bu öldürücü bozgun hâricîlerin hiç de sonu olmadı. Bunlar şehitlerinin kanlarından yeniden fışkırdılar. Mağlûbiyetlerinin sonucu sadece, sonraları Merc Râhit savaşı yüzünden Kelb ile Kays arasında olduğu gibi, bunların da cemaatle aralarında açılan uçurumun artık hiç bir zaman kapanmaması oldu. Nehrevân için alınan intikamın en asıl ve muteber kurbanı bizzat halife Ali oldu; çünkü onun kaatili bu işe, Nehre-

vân katliâmında babasını ve kardeşini kaybetmiş olan nışanlısı Katâmî tarafından tahrik ve teşvik edilmişti. Bir Murad'lı, bir Temîm'li kadının intikamını alıyordu. Bu intikam kabilenin değil, *fırka'nın*, partinin, işi idi.

İbnülesîr (3, s. 313 vdd.) Nehrevân olayını hemen izleyen bununla ilgili bir kaç hadise zikreder. 200 kişiyle birlikte Deskere'ye gitmiş olan Eşres b. Avf eş-Şeybânî 38 yılı rebûlâhırında maktul düştü. Yanlarındaki 200'ü aşkın savaşçının başında Mâsebezân'da bulunan Teym Ribâb'lı Hilâl b. Ullefe ve kardeşi Mücâlîd 38 yılı cemâziyelevvelinde; yanında 180 kişi bulunan Becîle'li Eşheb b. Bişr, Dicle kenarındaki Cercerâya'da maktul düştüler. Bundan sonra Sa'd Temîm'den Ebû Meryem, Kûfe kapılarına kadar yaklaştırmaya cüret etti; Ali'nin bir kumandanını mağlûp ettikten sonra bizzat Ali'nin kumandasındaki bir kuvvet tarafından 38 yılı ramazanında imhâ olundu. Bunun adamlarının hemen hepsi *mevâlî* dendi. Mevâlî daha o zamanlarda hâricîlerin en şecî, en cessurlarından idiler²⁹.

Ebû Mihnef (Tab. 1, s. 3380) sadece, mücadeleye hiç katılmayan ve Şehrizûr bölgesinde Deskere yanında Bendenîcîn'e çekilmiş olan, başlarında Ferve b. Nevfel el-Eşcaî'nin bulunduğu 500 atlı hâricînin Nehrevân katliâmından kurtulduğundan haberdardır. Bu guruba, Sıffin savaşında ölüm derecesinde yaralanmış olan Hanser b. Ubeyde el-Muhâribî de katıldı (s. 3309 vd.). Bunlar Ali'ye ve Kûfe'li kardeşlerine karşı savaşmak istemiyorlardı. Bekkâî'nin Avâne'den aldığı rivayette hikâye ettiği gibi (Tab. 2, s. 10) bunlar Ali'nin ölümünden sonra bütün enerjileriyle Muâviye'ye karşı çıktılar. Muâviye, Irak'ı eline geçirip Nuhayle'deki karargâhında bulunurken bunlar ona karşı taarruza geçerek ordusunun bir birliğini boz-

²⁹ Krş. Yakubî, 2, s. 262.

guna uğrattılar. Bunun üzerine Muâviye Kûfe'lileri, eğer bu küstahların kendisine saldırmalarını önlemeyecek olurlarsa onlarla yaptığı barışı bozmakla tehdit etti. Kûfe'liler Muâviye'nin emrine uydular ve Nehrevân'da maktul düşen kardeşlerinin düşünüşlerinde ne kadar haklı olduklarını iş işten geçtikten sonra idrâk etmiş olan hâricîleri kılıçtan geçirdiler. Bununla beraber Ferve b. Nevfel, daha savaş başlamadan, akrabalarının gayretiyle bu işten sıyrılmış bulunuyordu³⁰.

Er-Râsibî'nin maktul düşmesinden sonra Kûfe hâricîleri ancak Mugîre b. Şu'be şehirlerine vali olduğunda kendilerine bir halife seçtiler. Bu, kardeşleri Hilâl ve Mucâlid, İbnülesîr'in ifadesine göre, Nehrevân olayından sonraki çarpışmalarda öldürülen Teym Ribâb'lı Müstevrid b. Ullefe idi. Ebû Mihnef bu zat hakkında esas itibarıyla, kendisinden ancak rivayet zincirinin bir halkası ile ayrılan iki göz şahidinin verdiği bilgiyi hikâye eder. Ebû Mihnef bu iki versiyonu, birbirinden ayrı ve birbirine aykırı topluluklardan neşet etmelerine rağmen, birbiri içinde ve birbirini ikmâl eden tek bir rivayet halinde işlemiştir. Şâhitlerden birisi olay esnasında çok genç bir adam olmasına rağmen hiç de küçümsenemeyecek bir rol oynayan ve

³⁰ *Kâmil*, Nuhayle'de hâricîlerin yaptığı iki çarpışmayı birbirinden ayırıyor: 1) Müstevrid kumandasında Ali'ye karşı (s. 576 vd.; buna mukabil krş. s. 548), 2) Havsere el-Esedî kumandasında Muâviye'ye karşı (s. 548). Müstevrid'in zikri zamanından öncedir; Havsere el-Esedî ise Hanser el-Muhâribî'dir. Birinci Nuhayle'de Ali'ye karşı çarpışanlar, Nehrevân'da Ali'ye karşı savaşmak istemeyenler imiş. Ancak o zaman bunların 1. Nuhayle çarpışmasında da Ali'ye karşı değil, Muâviye'ye karşı çıkmak istemiş olmaları çok daha tabii olurdu. Gerçekten de Yâkut (2, s. 153), *Kâmil*, s. 577'ye göre 1. Nuhayle'ye ait olan beyitleri daha ziyade 2. Nuhayle'ye ait saymaktadır. Bunu da Ali'nin hâricîlerin kesilmiş başlarını küme küme yanına getirtmesi kabul edilemeyeceğine göre, çok haklı olarak düşünmüştür. Bununla beraber, 1. ve 2. Nuhayle arasında gerçekte bir fark yoktur. Eğer Seyyid el-Himyârî (*Kâmil*, s. 577) buradaki mücadeleyi Ali'ye karşı yapılmış addediyorsa, bu savaş gerçekten de şîi'lere, Kûfe'lilere karşı yapılmıştı ve Kûfe'liler de Muâviye'nin emriyle, hiç de pek isteksiz olmayarak, hâricîlere karşı sevk edilmişlerdi.

sonra da *fırka*'yı terkeden Abdullâh b. Ukbe el-Ganevî'dir. Bu zatın şahsiyeti çekicidir ve rivayeti sadece tâlî önemde bir ayaklanmaya dair olmasma mukabil bu en eski hâricîler hakkında açık bir tasvir ortaya atar.

Nehrevân'da yaralanıp da Ali'nin Kûfe'ye dönmelerine müsaade ettiği hâricîler arasında Hayyân b. Zabyân es-Sülemî de bulunmaktaydı. Bir ay sonra bu zat yanında onu bir az aşkın arkadaşıyla Kûfe'den Rey'e gitti. Ancak Ali'nin "Murad'lı kardeşimiz tarafından" öldürüldüğü haberi üzerine bunlar büyük bir sevinç içinde gizlendikleri yerlerden çıkarak, Nehrevân'ın intikamını almak, Allahsız idarecilere karşı terkedilmiş *sünne* namına açıkça ortaya atılmak ve başarıya ulaşmalar bile hiç olmazsa Allah nezdinde vicdanları ve ruhları için özür dilemiş olmak amacıyle Kûfe'ye geri döndüler. Bu olay henüz Hasan b. Ali hilâfetin başındayken vuku buldu. Muâviye'nin hilâfetinde Mugîre b. Şu'be Kûfe valisi oldu. Mugîre, siyasî bakımdan hoşnutsuzları, bunlar sözden fiile intikal etmedikleri sürece, kendi hallerine bıraktı; *"Allah sizlerin ebediyyen iç huzursuzluk duymanızı kararlaştırmış; sizleri birbirinize düşüren sorunlar hakkında zamanında bir hükme varmak bana değil ona düşer"*. Bu ilkeye uygun olarak o hâricîlere karşı da göz yumdu. Bunlar Nehrevân maktullerinin hatırasını törenlerle tebcîl ettiler; hiç bir şey yapmadan sâkin sâkin oturdukları için kendi kendilerini yerdiler ve *ehlilkible*, yani doğru inançlı müslümanlara karşı savaşı kutsal görevleri olarak ilân (eylediler. Hâricîler Hayyân b. Zabyân'ın evinde muntazam aralıklarla toplantılar yapıyorlardı. Hayyân yanında, iki affa uğramış Nehrevân yaralı, Nehrevân'da maktul düşen Zeyd b. Husayn'ın kardeşi Tayy'lı Muâz b. Cüveyn ve Temîm'li Müstevrid, hâricîlerin en itibarlı, nüfuzlu kişileriydiler. Bunlardan hiç birisi diğerini kıskanmıyordu. Her biri başkanlığı diğerine lâayık görüyordu. Nihayet bunlardan en yaşlısı olmak

hasebiyle Müstevrid'e bîat edildi. Bu, cemâziyelâhır ayında vuku buldu ve isyana başlamak işareti oldu. 1 şaban 43'de harekete geçilmesine karar verildi³¹.

Mugîre'ye gelince o, her hangi bir şekilde bunu haber aldı ve günün birinde Hayyân'ın yanında toplanmış olan yaklaşık yirmi kişilik bir cemaati basarak tutuklattı. Hayyân'ın karısı ancak kılıçları şiltelerin altına saklayacak zaman bulabilmişti. Mugîre, yakalananların, Hayyân'ın yanında sadece Kur'ân okudukları şeklindeki tevilleri kendisini tatmin etmediği için bunları aşağı-yukarı bir yıl kadar hapiste tuttu³². Bu olayın uyarılmış olduğu Müstevrid, Kûfe'yi terkederek civardaki, hristiyanların oturduğu Hîre'ye, Adesî'ler sarayı yanında bulunan bir çiftliğe gitti. Arkadaşları da onu izlediler ve isyana hazırlanarak silâhlандılar. Burada hristiyan menşeli asil bir Bekr'li olan Haccâr b. Ebcer onları bu vaziyette gördü³³. Haccâr her ne kadar onları ele vermiyeceğine söz vermiş ve sözünü tutmuş ise de, hâricîler yine de bu çiftliği terkederek Kûfe'ye döndüler. Müstevrid, altı veya yedi refakatçisiyle, kendisine hısım olmakla birlikte hâricî olmayan Abdülkays'lı Süleym b. Mahdûc yanında bir sığınak buldu. Vali işin aslını öğrenememekle beraber bazı söylentiler duymuştu. İlk cuma namazında minbere çıkarak, zor kullanmak istemediğini, ma-

³¹ Tab., 2, s. 21. Eğer harekete geçme tarihi 43 yılına vazedilmiş idiyse, bîat tarihi de, Taberî'ye bakılacak olursa görüldüğü gibi, bundan bir yıl önceye değil, hiç şüphesiz aynı yıla düşmekteydi. Çünkü iki hareket, yani bîat ve ayaklanma arasına ondört aylık bir aralığın önceden düşünülmüş olması mümkün değildir. Buna mukabil ortaya çıkan bazı engeller sebebiyle harekete geçme tarihinin sonradan ertelenmiş olması mümkündür. Buna göre, daha önceden 42 yılı için kararlaştırılmış olmasına rağmen belki de 43 yılı harekete geçmenin tarihi olmuştur.

³² Krş. Tab., 2, s. 36. Burada, diğer fırka arkadaşlarının Allahsız'ların bölgesinden çıkmalarını talep eden ve buna şahsı bakımından imkân bulamadığından yakınan, tutuklu Muâz'ın mısraları mevcuttur.

³³ Tab., 7, s. 3460. 2, s. 235. Dîneverî, s. 228.

sum kişileri bir kaç kişinin suçuna karıştırmayı düşünmediğini ve fakat uslu-akıllı kişilerin, adlarını bilmediği akılsızların hareketini önlemelerini talep etmek zorunda olduğunu bildirdi. Bunun üzerine kabile reislerinin her biri akrabalarını çağırarak bunlardan, her hangi bir şey bildikleri takdirde ihbar etmelerini talep ettiler. Bu arada Sa'sa'a b. Sûhân da Abdülkays'lıları yanına çağırdı; onlara, kendilerinin daima Muhammed'in ve Ali'nin sadık adamları olarak kaldıklarını ve bu sebeple hâricîlerin düşmanları olduklarını, bunlar yüzünden devletle ihtilâfa düşmelerine hiç bir sebep bulunmadığını, şu halde hâricîleri himaye etmemelerini söyledi. Orada bulunanların hepsi de onu hararetle tasvîb ettiler. Sadece Süleym b. Mahdûc suskun kaldı. Kendisine sığınmış olan hâricîleri yanından kovmak istemiyor, fakat onlarla beraber felâkete sürüklenmeyi de arzulamıyordu. Müstevid, kendi isteğiyle yanından ayrılmak kararıyla onu bu müşkil durumdan kurtardı. Adamlarına, bulundukları yerleri küçük birlikler halinde terk ederek Sûrâ şehrinde toplanmalarını emretti. Böylece de yapıldı; hâricîler buradan da Sarât'a doğru yollarına devam ettiler. Bunlar topu-topu üçyüz kişiydiler.

Kûfe valisi bunu haber alınca kabile reislerini yanına çağırarak, içlerinden hangisinin âsîler üzerine yürümek istediğini sordu. Hepsi de şîî düşünceli olan kabile reislerinin tümü bu işe canla başla taliptiler. Özellikle Abdülkays'lı Sa'sa'a b. Sûhân kendisini ileri sürdüyse de Mugîre, bu adam sadece içinden değil, herkesin içinde alenen Osman'a sövdüğü ve Ali'yi övdüğü cihetle, onun isteğini kabul etmedi. Âsîlere karşı yürümek üzere Temîm'li Ma'kil b. Kays'ı seçerek onun maiyetine en azgın şîîler arasından ayrılan 3 000 kişi verdi.

Ebû Mihnef, bir zamanların hâricîsi Abdullah b. Ukbe el-Garævî'nin ağzından şöyle rivayet ediyor: "Hepimiz Sarât'da

birleştikten sonra, Dicle'yi geçmek üzere Behurasîr³⁴'e yollandık. Ancak Medâin valisi Simâk b. Ubeyd el-Absî, sandallardan yapılmış köprüyü yıktırarak nehri geçmemizi engelledi. Bunun üzerine Müstevrid bana, ona hitaben bir mektup dikte etti: « *Bizler hâkimlerin kararlarının adaletsizliğinden, ceza kanunlarının uygulanmamasından ve hazine paralarının hukuka göre değil, istenildiği gibi paylaştırılmasından şikâyetçiyiz; senden, Allah'ın kitabını, Peygamber'in sünnetini, Ebûbekr ve Ömer'in idaresini hareketlerine örnek edinmeni, dine bid'atı sokan ve Kutsal Kitab'ı inkâr etmiş olan Osman ve Ali'yi reddetmeni talep ediyoruz. Bunu yapmıyacak olursan, biz elimizden geleni yaptık diye düşünüp sana savaş açacağız.* ». Bu mektubu da bizzat götürüp Simâk'e teslim etmemi istedi. Bu görev hoşuma gitmedi. Müstevrid'in emriyle kendimi hemen Dicle'ye atabilirdim ama, bu gibi işlerde tecrübesizdim ve aynı zamanda Simâk'ın beni tutuklamasından ve bu yüzden savaşa katılamamaktan korkuyordum. Ancak Müstevrid bana, elçi sıfatıyla dokunulmazlığım olduğunu söyledi ve ben de böylece sığ bir yerden nehri geçerek mektupla beraber yola koyuldum. Mektubu vereceğim yere geldiğimde üzerime dikilen bakışlar beni şaşırttı; hele on kişi birden beni muayene etmek için üzerime gelince hemen şu sözleri söyliyerek kılıcımı çektim: *“Ben Emîrülümünün Müstevrid'in elçisiyim!”*. Adamlar beni teskin ederek Simâk'ın huzuruna götürdüler; adamları etrafımı sarmış olup kolumu ve kılıcımın kabzasını tutmaktaydılar. Simâk mektubu okudu ve şöyle dedi: *“Şu halîm-selîm Müstevrid'in müslümanlara karşı kılıç çekeceğini ve benim Ali ve Osman'ı reddederek kendisini hükümdar olarak kabul etmemi düşünebileceğini hiç beklemezdim. Ey oğul! efendine benim tarafımdan, tutumunu ve düşüncesini değiştirerek müslüman cemaatine katıl-*

³⁴ Medâin (Ktesiphon) karşısında; grekçe: Seleukia. Theophanes, s. 323,18 (nşr. de Boor)'de Guedesir; Ardeşir yerine Adesir olduğu gibi. Krş. Nöldeke'nin Taberî'si, s. 10, n. 3.

masını ve barış ve aften hoşlanan Mugîre'den onun için emân alacağını bildir. ". Ben o zamanlar bütün ruhum ve kalbimle hâricî olduğum için "Biz sadece mahşer gününde Allah'dan emân isteriz!". cevabını verdim. Simâk adamlarına dönerek şöyle dedi: "Bunlar bu gencin beynini yıkamışlar; Kur'ân ayetleriyle çileden çıkarmışlar; gözyaşı döküp dindarane hassasiyetleriyle kandırmışlar!" Ben onun sözünü keserek, buraya onunla kavga etmeye ve gevezeliklerini dinlemeye gelmediğimi, efendime bildirmek üzere bana sadece, mektubun içindekileri kabul edip etmeyeceğini bildirmesini söyledim. Simâk, benim gibi henüz yarı çocuk bir kimsenin, yaş bakımından babasından da büyük bir kimseye karşı böyle sözler söylemesine hayret ederek beni şu sözlerle serbest bıraktı: "Oğlum, atlılar sizi sarıp da mızraklarını üstünüze çevirdiklerinde, keşki annemin yanında olsaydım diyeceksin". Bundan sonra geri dönerek durumu Müstevrid'e bildirdim"³⁵.

Fivâki Müstevrid, Behurasîr'de Kûfe'lilere karşı koyarak şehidlik mertebesine ulaşmak tavsiyesini, nazarında bu hayat zerre kadar değer taşımadığı cihetle, pek güzel bulmaktaydı; ama yine de izleyicilerini enine boyuna şaşırtmaca yürüyüşlerle yormayı ve parçalamayı tercih etti. Dicle boyunca ilerleyerek Cercerâyâ karşısına geldi. Buradan nehri geçerek Cûhâ bölgesine girip, artık Basra hâkimiyet sahasına ait bulunan³⁶ Medâr'a ulaştı. Kûfe'liler üç gün sonra Sûrâ ve Kûsâ üzerinden Behurasîr'e geldiklerinde, hâricîleri burada bulamayıp da uzun bir takip hareketine girişmek zorunda olduklarını görünce hayâl sukutuna uğradılar. Reisleri Ma'kil b. Kays, bunları bir yerde durmaya zorlamak üzere Eburrevâg eş-Şâkirî'yi 300 atıyla hâricîlerin arkasına düşürdü. Eburrevâg bun-

³⁵ Tab., 2, s. 40.

³⁶ Buna göre, önemli bir merhale yeri olan Medâr, Cercerâyâ gibi Dicle'nin sol kıyısında bulunuyordu.

lara Medâr yanında yetişti ve her ne kadar bunların taarruzu-na karşı duramadıysa da, Ma'kil esas ordu birliğiyle yetişince-ye kadar bunlarla yan yana kaldı³⁷. Bundan sonra güneş battığı sırada korkunç bir müsademe vuku buldu. Hâricîler, kendilerine üstün kuvvetler tarafından, Medâr'ın evlerine kadar geri atıldılar ve çoğunluğu Rebî'a kabilesine mensup 3000 Basra şîisinin Şerîk b. A'ver el -Hârisî³⁸ kumandasında yola çıkmış olduğunu ve bunların çok yakında bulunduğunu haber alınca, daha gece sona ermeden, gizlice, sapa yollardan tekrar Kûfe bölgesine, Cercerâyâ'ya gittiler. Bunlar, Basra'lıların kendilerini buraya kadar takip etmeyeceklerinden emindiler. Basra'lılar da onları hayâl sukutuna uğratmadılar; reisleri bunları Kûfe'lilere yardıma iknâ edemedi. Kendi yurtlarında daha önemli işleri bulunduğuna göre, yabancı çocuklar için kendi öz yavrularını ihmal eden bir anneye benzemek istemiyorlardı. Ma'kil bunun üzerine yeniden Eburrevâg'ı 600 atlı ile hâricîlerin peşine takılmak üzere yola çıkardı. Bu zat daha aynı günün sabahında Cercerâyâ yanında hâricîlere kavuştu. Hâricîler onu süratle geri atmayı başaramadıkları için hemen harekete geçip Dicle üzerinden geri, Sâbât'a gittiler³⁹ ve orada Nehrülmelik'in Kûfe tarafındaki kıyısında karargâh kurdular. Eburrevâg onları izledi ve öteki kıyıda onlara karşı karargâh kurdu. Bunun üzerine Müstevrid süratle bir karara vardı. Eburrevâg'ı aldatarak, asıl Kûfe ordusu ile arkadan gelmekte olup Behurasîr'in üç fersah aşağısında, Deylemîye'de ordugâhta bulunan Ma'kil'in üzerine yürüdü. Ma'kil beklemediği bir baskına uğradı, ordusu darma dağın oldu. Yanında sadece 300 adamı kalmış olup bunlar diz çökmüş durumda ileri

³⁷ Ona, Allah'ın bile hakikatten utanmaya gerek görmediği gibi, yenilgiyi kabul ederek savaş sahnesini terketmesi tavsiye olunmuştu. Ama Trimalchio'nun ağzıyla konuşmak gerekirse *nolebat sibi verum confiteri*.

³⁸ Bu zat müteassıp bir şîi idi, Tab., 1, s. 3417. 2, s. 196. 241-49.

³⁹ Behurasîr gibi Ktesiphon karşısında bulunan şehirlerden biri.

uzattıkları mızraklariyle saldıranlara karşı mezbûhane bir gayretle kendilerini savunmaktaydılar. Hâricîler zaferi kazanmak üzereyken birden Eburrevâğ göründü ve onlara arkadan saldırdı. İşin sonu, hayatlarını pahaliya mâletmekle beraber nihayet hâricîlerin hemen hemen tamamının öldürülmesi oldu. Müstevrid, Ma'kil'i arkasından mızraklamış, Ma'kil ise kılıcıyla onun kafasını yarmıştı. Artık tanıdığımız Abdullah b. Ukbe, şu Simâk'e gönderilmiş olan elçi, yakaladığı bir at üstünde canını kurtararak Kûfe'ye ulaştı ve savaşın sonucu hakkında ilk haberci oldu. Bu habere mükâfat olarak affolundu. Esasen, eğer kendisine başvurmuş olsalardı, Mugîre diğer bütün hâricîlere de seve seve emân verirdi.

Başlarına yeniden bir halife seçinceye kadar Kûfe hâricîleri uzun yıllar boyunca rahat durdular. Bir halife seçmeleri ise daima cemaate karşı hareketin yeniden ele alınması anlamını taşıyordu. Ebû Mihnef'in rivayeti için istişhad ettiği kimse yine Abdullah b. Ukbe el-Ganevî'dir. Ayaklanma hicrî 58/9 yılında, İbn Ümm Hakem es-Sakafî Kûfe emîri iken vuku buldu ve Müstevrid'in teşebbüsüne o sırada zındanda, kilit altında bulundukları için katılamamış olanlar tarafından gerçekleştirildi. Bunlar şimdiye kadar hareketsiz durdukları için büyük pişmanlık duyuyorlardı: Allah bize, haksızlığı protesto ve kâfirlerle mücadele etmek için kalp ve düşünce verdi. Allah nazarında özrümüzün kabulü ancak şهادette yatar. Hayyân b. Zabyân es-Sülemî halife seçilmişti. Eski arkadaşı Mu'âz b. Cüveyn ona bîat eden ilk kimseydi. Mu'âz, Hulvân'a giderek orada, Kûfe ile Rey⁴⁰ arasındaki bütün düşünce arkadaşlarını etraflarına toplamalarını önerdi. Fakat Hayyân buna itiraz etti: *Bunun için size vakit bırakmazlar; biz burada vereceğimiz cihâdda şehid olmak istiyoruz; çünkü sayımız yüzü bile bulmuyor ve her*

⁴⁰ Burası, Kûfe'ye tâbi bölgenin sınır şehri idi.

hangi bir şey yapabilmeyi ümit edemeyiz. Kendisine bunun çok anlamsız olduğu ve böyle yapıldığı takdirde düşmanı sadece etine saplanmış olan bir oktan kurtarmış olacakları itiraz makamında ileri sürülmesine rağmen Hayyân fikrinde ısrar etti; diğerleri de ona ters düşmek istemediler. Bununla beraber hâricîler, damlardan kadın ve çocukların atacağı taşlarla parçalanmak tehlikesine maruz bulundukları Kûfe içinde harekete geçmek istemediler; yakında bulunan Bânikîye'ye giderek sırtlarını buradaki evlerin duvarlarına dayadılar. Böylece düşman sadece cephelerine isabet etmekteydi. Burada, arzularları gibi, toptan kılıçtan geçirildiler, Rebûlevvel 59⁴¹.

7. Bu olay Kûfe'li hâricîlerin sonudur. Bunlar ciddî ve inanmış kimselerdi; yahudi *zelot*'larından çok daha asîl ve şehidlik mertebesine sehpalarda değil savaş meydanlarında erişen faal adamlar oldukları cihetle hiç de hristiyan sapık veya azizlerinden daha kötü olmayan kişiler. Onlar hakkında modern kültürün dünyevî bakış noktasından bir hükme varmak âdil olmaz. Kûfe'de bundan sonra şîilik rakipsiz hâkim oldu; hâricîler burada ölmüş, tükenmişlerdi. Bunlar bundan sonra o nisbette Basra'da harekete geçtiler. Taberî, başlangıçta Basra'lı hâricîleri kısaca geçmektedir; o (2, s. 390) hiç hikâye etmemiş olduğu bazı şeylerden daha evvel bahsetmiş gibi işe başlıyor. Taberî, İbnüleşîr'den tamamlanabilir, *Kâmil*'in ise burada bir kenarda bırakılması daha doğru olur.

Daha h. 41 yılında Basra'da Temîm'li Sehm b. Gâlib ve Bâhile'li el-Hatîm adlı hâricîler 70 kişi ile ayaklandılar; bunlar ellerine geçen bir müslümanı Dicle köprüsü yanında

⁴¹ İbn Ümm Hakem, Kûfe emîrlğine 58 yılında getirilmiş ve 59 yılında yerinden alınmıştı. Bânikîye İciası onun memuriyetinin son yılına düşüyor. Bu, olayın ancak onun Kûfe'de bulunduğu ikinci hicret yılında olduğu anlamına gelebilir; çünkü onun emîrlği bir tam yıl sürmemişti. Şu halde rebûlevvel 59—ocak 679.

öldürdüler. Basra valisi İbn Âmir bunları teslim olmaya zorladı, fakat onlara *emân* verdi (Tab., 2, s. 15 vd. ; İbnülesîr, 3, s. 350 vd.). Ziyâd İbn Ebîh Basra'ya vali olunca Sehm, onun kendisine verilen *emân*'ı tanıyacağına inanmadı; Ehvâz'a giderek orada isyan bayrağını açtı. Yeniden, kendilerinin yahudi olduklarını söyleyen bir çoklarını serbest bırakmasına mukabil, dinini inkâr etmeyen bir müslümanı öldürdü. Nihayet Basra'ya gelmeye cesaret ettiyse de burada taraftarları tarafından terkedildi ve saklanmak zorunda kaldı. Yeniden affolunacağını ümid ediyordu; fakat Ziyâd onu öldürttü ve kapısının önüne astırdı, h. 46. Yine bir tarafa sıvışmış olan Hatîm'i Ziyâd Bahreyn'e sürdü ve fakat kısa süre sonra geceleri evinden dışarı çıkmaması şartıyla onun Basra'ya dönmesine müsaade etti. Hatîm ise bu şarta riayet etmedi ve aldığı talimata uyan kabilesinin reisi Müslim b. Amr el-Bâhilî, meşhur Kuteybe'nin babası, tarafından ihbar edildi ve o da idam olundu (Tab. 2, s. 83 ; İbnülesîr, 3, s. 351, 379). Üçüncü ve buna aynen benzeyen bir olay da h. 50 yılında vuku buldu. Ezd'li Karîb (İyâd'lı, *Kâmil*, s. 677, 11) ve Tayy'lı Zehhâf, iki kız kardeş çocuğu, 70 kişilik taraftarları ile geceleyin dışarı çıkarak Dubey'a'lı bir kişiyi öldürdükten sonra dağıldılar. Ancak Karîb bu olaydan canını kurtaramadı. Bu hadiseden sonra Ziyâd (ve onun kumandanı Semure b. Cündeb) hâricilere karşı sertleşti ve Basra'lıları bunları temizlemekle yükümlendi (Tab., 2, s. 91). Ziyâd bunlardan birlercesini öldürmüş ve zındana atmışmış (Tab., 2, s. 459). Ama böylesine büyük rakamlara hiç de inanılmamalıdır. Ziyâd'ın hâricilere karşı uyguladığı her hangi bir zulümden bahsedilemez; o ancak makamının ona yüklediği görevi ve hatta Kur'ân'ın kendisine vazife olarak emrettiğini yerine getirmiştir (*Kâmil*, s. 594). O katillere katil muamelesi uyguluyordu. Bu Basra hâricileri haydutça ve kan-cıkça arkadan vuran bir havadaydılar. Kûfe'deki sükûnetin

tam aksi olarak o sırada Basra'da hâkim olan anarşi⁴² bunlar için tam biçilmiş kaftandı ve Basra'lı hâricîler polis gücü tarafından diğer barışı bozanlarla aynı kefeye konuluyorlarsa bundan hiç de şaşırarak mevkide değildiler. Daha asîl düşünüşlü fırka arkadaşları bunların yaptıklarıyla mutabık değildiler; Ebû Bilâl bu işlere lânet ediyor ve böylece valiye hakvermiş oluyordu.

Ziyâd değil, onun 55 yılında Basra valisi olan oğlu Ubeydullah Basra hâricîlerinin esas takipçisidir. Ubeydullah öncele-ri onlara yumuşak davranmış ve hapisten salıvermişti⁴³. Ama bu hareketinden beklediğini elde edemeyince başka telden çalmaya başladı. Cidâr adında bir adamın kumandasındaki bir grubu eline geçirdi ve bunları birbiriyle döğüştürdü. Karşısındakinin işini bitiren serbest kalacaktı. İnanç kardeşlerinden birisini öldürmek suretiyle hürriyetini kazananlar arasında Abdıkays'lı Tavvâf da bulunuyordu. Bu adama ve aynı durumda bulunanlara, hareket tarzlarından ötürü ağır serzeniş ve hakaretlerde bulunuldu ve bunlar da suçlarının kefare-
tini eyleme bağlı pişmanlık gösterileri ile ödemeye çalıştılar. Öldürdüklerinin akrabalarına önce para, daha sonra da kendi kanlarını teklif ettiler. Bu teşebbüsler neticesiz kaldı. Bunun üzerine Kur'ân'm 16. suresinin 111. âyetine uygun olarak suç-
larının bahasını yeni ve mazeret kabul etmez gayretlerle öde-
meye ve Ubeydullah'a karşı mücadeleye karar verdiler. Bun-
lar, hepsi de Abdülkays'dan, 70 kişiydiler. İhbar edildikleri için zamanından önce ayaklanmak zorunda kaldılar ve h. 58 yılı şevvâlinin birinci, Şeker bayramının ilk günü, yani 27 temmuz 678'de valinin Buhara'lı muhafızları tarafından kılıç-
tan geçirildiler (İbnülesîr, 3, s. 427).

⁴² Tab., 2, s. 73 vdd. 88.

⁴³ *Kâmil*, s. 594. Ancak yanlış olarak *Ahlward Anonimi*, s. 79,6. *Kâmil*, s. 610,

Bundan sonra Ubeydullah önleyici tedbirlerle hâricîlere karşı sert bir tutum takip etti. Kendisine tehlikeli görünenleri, sadece şüphe üzerine, zındana attırdı ki, babası bunu yapmamıştı (*Kâmil*, s. 594). Basra hâricîleri arasında en büyük nüfuz ve itibara sahip olan, daha önce adı geçen Temîm'li Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye idi. Bu zat kadınların mücadeleye katılmasını hoş görmüyor⁴⁴ ve *isti'râd*'i, yani her önlerine çıkan ve hâricî olmayan müslümanın öldürülmesini, suç addediyordu. Ubeydullah şimdi bu adamı da diğerleriyle birlikte zındana attırdı. Ancak Ebû Bilâl, zındancıbaşının izniyle geceleri ailesini ziyaret ediyordu. Gecenin birinde dostlarından birisi, tutuklu bulunan hâricîlerin ertesi günü idam edileceğini haber almış ve onun evine uğrayarak, Ebû Bilâl'in evde olduğunun farkında olmadan, bu haberi evdekilere bildirmişti. Ebû Bilâl buna rağmen, zındancıya verdiği sözü tutarak sabah erkenden hapisaneye geri döndü. Zındancıbaşı onun bu hareketinden duyulandı ve efendisi olan Ubeydullah'a hadiseyi anlatarak, diğer hâricîlerin idam edilmesine rağmen, Ebû Bilâl'in serbest bırakılmasını sağladı. Bu meşhur hikâyeyi Ömer b. Şebbe (Tab. 2, s. 186 vd.) böylece anlatmaktadır. Hikâye bu şekliyle valiyi şerefli bir zaviyeden göstereceği için sonradan tadil edilmiştir.

Ebû Bilâl'in kardeşi, şu yirmi yıl önce Sıffin savaşı sırasında *tahkîm* parolasını ilk önce yükseltmiş olduğu iddia olunan Urve b. Udeyye, bu işlerden böylece yakasını sıyıramadı. Bu

⁴⁴ Kadınların hâricîlik bakımından taassupları bir çok yerde belirtilir. Özellikle Katari kumandasında mücadele eden Ümm Hakîm ünlüdür. Bu kadın savaşta şehadeti arıyordu: "*Başımı artık yıkamak ve boyamak istemiyorum; beni bu külfetten kurtaracak kimse yok mu?*" (*Egânî*, 6, s. 6 vd.). İbn Ziyâd rivayete göre kadınların şehid düşmek hususundaki taassuplarını, bunların cesetlerini çirıl çıplak soydurmak suretiyle önlemeye çalışmıştı (*Kâmil*, s. 582). Bu çare, Plutarkhos'un bildirdiği gibi, daha pek çok yüzyıllar önce, Miletos kızlarının intihar manyaklığını önlemek üzere kullanılmıştı.

zat, Ubeydullah'ın da halk arasına karıştığı bir at yarışını, onun yanına sokularak, işlediği beş büyük günahı onun yüzüne vurmak için bir fırsat addetmişti. Vali onun bu davranışını bir ayaklanmanın başlangıcı zannedip korku içinde meydanı terketmişti. Urve'ye gelince, o da sözlerinin uyandırdığı etkiden ürkererek saklanmıştı. Ancak yakalandı ve kızıyla birlikte zâlimane bir şekilde idam olundu. O dudaklarında şu sözlerle ölmüştü: "*Sen bana dünyayı haram ettin, ben de sana âhîreti!*"⁴⁵. Buna benzer bir âkıbet hâricî bir kadının, Bescâ'nın da başına geldi⁴⁶. Bu kadın Ubeydullah ve onun zâlimliği üzerine tahrik edici sözler söylemişti. Ubeydullah'ın, hakkında kötü niyetleri olduğu kendisine haber verilmişti. Fakat o, başkalarını müşkil duruma düşürmemek için, saklanmadı; yakalandı ve Basra pazar yerinde ölünceye kadar işkenceye tâbi tutuldu⁴⁷.

Bu kadının bizzat şahit olduğu idamı Ebû Bilâl üzerinde, kardeşinin öldürülmesinden daha büyük bir tesir yaptı. Bardak taşmıştı ve o artık böyle bir olaya şahit olamayacağını, buna tahammül edemeyeceğini hissetmişti. 60 yılında, artık bu rejim altında Basra'da yaşayamayacağı inancı içinde, 40 taraf-tarıyla Ehvâz'a gitti. Kimseye bir kötülük etmemiş, vergi gelirlerinden de ancak aylık olarak kendisinin ve adamlarının hakkı olan mikdarı almıştı. Kendisini sadece saldıranlara karşı ve gerçekten şaşılacak bir başarıyla müdafaa ediyordu. Râmhürmüz ile Arcân arasındaki Asak yanında kırk adamıyla 2000 kişiden müteşekkil bir askerî birliği bozguna uğrattı; bu sayılar daha o zamana ait mısralarda verilmiştir⁴⁸. Ancak 61

⁴⁵ Tab., 2, s. 185 vd. Bazı hâriciler hakkında bir kitap kaleme almış olan Vehb b. Cerîr'e göre (*Egânî*, 1, s. 11, 28.)

⁴⁶ İbn el-Esîr'de böyle (3, s. 428 vd.). *Kâmil*, s. 584'de: Belcâ.

⁴⁷ Buna benzer bir hikâye: *Kâmil*, s. 602, 15-604, 7.

⁴⁸ Asak'daki devlet kuvvetlerinin kumandanı Vehb b. Cerîr'e göre (Tab., 2, s. 187) Temîm'li İbn Hısn, Ebû Mihnef (Tab., 2, s. 390)'e göre ise Kilâb'lı Eslem b.

yılında Temîm'li Abbâd b. Ahdar kumandasında bulunan daha büyük bir ordu birliğine boyun eğmek zorunda kaldı; adamlarından hiç birisi kurtulmaya çalışmadı. Galip kumandan Basra'ya dönüp müstahkem vali konağına girmek üzereyken karşısına dört kişi çıkıp ona şöyle dediler: “*Bir kardeşimiz öldürüldü; emîre şikâyetle bulunduk, fakat o bizi kovdu. Şimdi ne yapalım?*” Abbâd şu cevabı verdi: “*Siz de katili bizzat öldürün, Allah'ın lâneti onun üzerine olsun!*”. Bunun üzerine bu adamlar tahkîm'i haykırarak onun üzerine atıldılar ve atının terkisinde oturmakta olan küçük oğluyla birlikte Abbâd'ı öldürdüler. Bunlar başlarında Abîde b. Hilâl'in bulunduğu hâricîler idiler⁴⁹.

8. Sonraları adından çok söz ettirecek olan bu Abîde'nin savaşı na'rası şuydu: “*Ben Ebû Bilâl'in dinindenim!*” (*Kâmil*, s. 679, 12). Ebû Bilâl, ılımlılığını benimsememelerine rağmen, Basra hâricîlerinin gerçek *velî*'si haline geldi. Onun öldürülmesi Basra hâricîlerinin kızgınlığını doruk noktasına yükseltti. Bununla beraber bunlar, Ubeydullah b. Ziyâd'ın makamını sağlamca muhafaza ettiği sürece Basra'da hiç bir şey yapamadılar. İşler ancak halife Yezîd I.'in ölümüyle başlayan huzursuz devrede değişti. Ebû Mihnef (Tab., 2, s. 513-520) bu olaylar hakkında aşağıdaki bilgiyi vermektedir: Ubeydullah Basra'da sükûneti sağlamasını iyi biliyordu⁵⁰. onun takibatından kurtulmak için hâricîler, Ebû Bilâl olayından sonra, Basra'dan Mekke'ye göçtüler ve İbnüzzübeyr'e, Suriye'lile-

Zür'a idi; *Kâmil*, s. 587. 604 ve Dîneverî'ye göre de böyle. Krş. İbn el-Esîr, 3, s. 429, 19.

⁴⁹ Tab., 2, s. 187, 390. İbn el-Esîr, 3, s. 428 vdd. *Kâmil*, s. 585 vdd. İbn Ziyâd şöyle söylemiş (*Kâmil*, s. 604, 2): “*Onlardan birisini öldürdüğümde, benim bununla görevlendirdiğim kimseyi arkadan vuruyorlar*”. Önemli Basra hâricîlerinin adları *Kâmil*'de ve İbn el-Esîr, 3, s. 428'deki beyitlerde geçer.

⁵⁰ O, hâricîleri hapiste bulunduruyor ve bu suretle Basra'lıların kendisine minnettar kaldıklarını düşünüyordu (Tab., 2, s. 433).

re karşı yardım ettiler. Fakat Yezîd I.'in ölümünden ve Suriye'lilerin çekilip gitmesinden sonra İbnüzzübeyr ile hâricîler arasındaki siyasî görüş farklılığı iyice belirdi⁵¹ ve hâricîler Mekke'yi terkettiler. Bekr'li olan Ebû Tâlût, Ebû Füdeyk ve İbn Esved, Yemâme'ye giderek bu bölgenin hâkimiyetini ellere geçirdiler; Temîm'li Nâfi b. Ezrak⁵², Abdullah b. Saffâr, Abdullah b. İbâd, Hanzala b. Beyhas ve Mâhûz ailesinden Abdullah, Ubeydullah ve Zübeyr⁵³ Basra'ya gittiler. Ubeydullah b. Ziyâd'ın kaçması ve Basra'daki kabile kavgaları hâricîlere nefes aldırdı ve hapiste bulunanlar zindanlarından kaçtılar. Nâfi b. Ezrak 300 kişilik bir çetenin başına geçerek adamlarıyla Ehvâz'a gitti⁵⁴. Basra'lılar emîrleri olarak kabul ettikleri Kureyş'li Babba'nın emrinde yeniden birleştikten sonra hâlâ şehirlerinde bulunmakta olan hâricîlere karşı müştereken harekete geçtiler ve bunların kaçarak İbn Ezrak'a katılmalarına sebep oldular. İbn Saffâr ve İbn İbâd ile birlikte sadece pek az kişi geride kaldı. Bunlar İbn Ezrak'dan, onun, gerçek bir müslümanın putperestlerin yanında kalamıyacağı, bunların cemaatinden kesin olarak ayrılmak mecburiyetinde bulunduğu ilkesini özellikle vurgulaması yüzünden ayrılmaktaydılar. Ancak İbn Saffâr ile İbn İbâd da birbirleriyle tam bir anlaş-

⁵¹ Krş. *Kâmil*, s. 604, 18-608, 12.

⁵² İbn Ezrak gerçekte Temîm'li değildi (Hanzala'lı. Tab., 2, s. 517), Hanîfe'li Bekr'lerdendi (*Kâmil*, s. 541, 16. 604, 12. *Ahlward Anonimi*, s. 78, 1). Abide b. Hilâl de Bekr'liydi ama bu Yeşkür Bekr'iydi.

⁵³ Tab., 2, s. 573'de yanlış olarak Züheyr şeklinde adlandırılır. Abdullah ve Ubeydullah, Beşîr b. Mâhûz'un, Zübeyr ise Ali b. Mâhûz'un oğullarıydılar. Bu aile hakkında bk. *Ahlward Anonimi*, s. 80. *Kâmil*, s. 609. Ailenin reisi *Kâmil* (s. 609)'e göre, *Ahlward Anonimi*'nde (s. 149, 4) de geçen Hassân b. Behdec imiş. Fakat bu zat, Hanîfe Bekr'lilerinden ve önce Necde'nin kumandasında savaşmış sonra da Fârs'da serseriyâne dolaşan ve burada Ömer b. Ma'mer'in başına işler açan Abdurrahman b. Behdec'in kardeşiydi (*Anonim*, s. 137, 16. 148 vdd.).

⁵⁴ *Ahlward Anonimi*, s. 79, 15'e göre bu 64 yılı şevval ayı sonunda (694 haziran ortası) oldu.

ma halinde değildiler. En çok taraftara sahip olan İbn Ezrak'tı. İbn Ezrak, Basra köprüsü yakınlarına kadar sokuldu; vali Babba ona karşı Kureys'li Müslim b. Ubey'si gönderdi.

Brünnow (s. 38)'un izlediği diğer otoritelere göre hâricîler bizzat Ubeydullah b. Ziyâd tarafından ve Basra'lılara yaranmak maksadiyle zındandan salıverilmiş ve bunlar Basra'daki kabile mücadelelerinde Ezd kabilesine karşı Temîm'lilerle işbirliği yapmış imişler. Bu iddia ile Basra'lıların hâricîlere karşı tutumları üzerine çok yanlış bir ışık serpilmiş olurdu. Basra'lılar hâricîlere yürekten düşmandılar ve Temîm kabilesi de, Brünnow'un iddiasına rağmen, bu hususta bir istisna teşkil etmemekteydi. Temîm'lilere Ezd'e karşı hâricîler değil, aslında Esâvire (Temîm kabilesine bağlı olan İranlılar) yardım etmiştir ve eğer hapistekilerin zındandan kaçtıklarını beyan eden Ebû Mihnef rivayeti çok daha doğruya yakın olmasaydı, Ubeydullah hâricî tutukluları serbest bırakmakla Basra'lıların hoşuna gidecek bir iş değil, onlara tam bir kötülük yapmış olurdu⁵⁵.

Ebû Mihnef'in amacı, hâricîlerin bölünmesini hikâyedir. Zikrettiği adlar (Mâhûz'un üç torununun adları dışında) fırka veya mezhep kurucularının isimleridir: İbn Ezrak'dan Ezrakî'ler (*Ezârika*), İbn Saffâr'dan Sufri'ler (*Sufriye*), İbn İbâd'dan İbâdî'ler (*İbâdiye*) ve İbn Beyhas'dan Beyhasî'ler (*Beyhasiye*) zuhur etmişlerdir (Tab., 2, s. 1897, 210). Bununla beraber bu bölünmenin doğuşunun hikâyesi, diğer râvîler tarafından da bildirilmediği gibi, onun tarafından da açıklanmamaktadır (Meselâ *Kâmil*, s. 604, 7-12). Bu dört hâricî mezhebi, gerektiği anlarda, hemen aynı zamanda, tam oluşmuş şekilde ortaya çıkarılır. Muahhar mezhep tarihçile-

⁵⁵ Tab., 2, s. 433,20. 441,1. 442,5. 517,20. Gerçekte Ubeydullah kaçarken değil, Basra valiliğine geldiği sırada tutukluları serbest bırakmış görünmektedir (*Kâmil*, s. 594).

rince bunlara teolojik ekoller gözü ile bakılmaktadır. Gerek Ebû Mihnef ve gerekse Medâinî'de (*Kâmil* ve *Ahlwardt Anonimi*'nde) diğerlerinin İbn Ezrak'a karşı müstereken zıd bir tutumda bulundukları tebarüz ediyor; öyle ki, İbn Ezrak'ın aşırı davranışları ve belki de ona karşı duyulan kıskançlık bu farklılık ve zıdlıkların çıkış noktasını teşkil etmektedir. Nâfi b. Ezrak, 64 yılından önce hareketin başına geçmiş bulunmamasına ve daha 65 yılında maktul düşmesine rağmen, bu zamanda bunlar arasında en büyük nüfuz ve etkiye sahip olmuş görünüyor. *Kâmil* (s. 604 vd.)'e göre o, şimdiye kadar muhafaza ettiği sükûnetten Ebû Vâzi' er-Râsibî vasıtasıyla harekete geçirilmiş ve dili yerine kılıcını kullanmaya itilmiştir. İşin nasıl bitirileceğini ona göstermek için Ebû Vâzi' bir demirciden bir kılıç satın almış, önce, hâricîler hakkında kötü sözler sarfettiği için, silâhı aldığı demirciyi öldürmüş ve sonra dört tarafa kaçmaya çalışan ahali arasından kendisine kılıcıyla kanlı bir yol açarak nihayet ulaştığı Benû Yeşkür mahallesinde öldürülmüş ve Yeşkür'lülerin hiddetine rağmen orada gömülmüştü⁵⁶. Yeşkür'lülerin onun mahallelerinde defnedilmesini istememelerinin sebebi, onun mezarının mezhepdaşları tarafından ziyaretgâh haline getirilmesinden korkmalarıydı. Bu güzel örnek İbn Ezrak'ı *Kâ'id*'likten *Hâric*'liğe veya *Şâri*'liğe itti. Bu andan itibaren Nâfi b. Ezrak'ın baş ilkesini, kâfirlerin ortasında, ne olursa olsun, oturup kalmamak, bunun yerine bir *dâru'lhicre*'ye muhaceret ederek bu kâfirlere karşı savaşta canını Allah'a feda eylemek teşkil etti. Basra'da kalmış olanlar işte bu yüzden ondan ayrılmıştı. Filvâki bunlar da günün birinde harekete geçmek istiyorlardı, ama bu günün biri zamansız değil, maslahata uygun olmalıydı. Aradaki fark şu halde sadece bir zemin ve zamana uymak meselesiydi. Bu da yeni bir mesele değildi; çünkü hemen hemen her zaman faaliyet dışı

⁵⁶ Cinayet manisine (*isti'râd*) güzel bir örnek.

kalan bir grup içinden, eyleme geçen bir azınlık grubu zuhur etmekteydi. Kuru sinesinde sıcak tutan külün içinden zaman zaman alevler fışkırıyordu. Ancak şimdi alev ön plâna çıkmıştı. Bununla diğer benzer farklılıklar da birbirine bağlıydı; her noktada İbn Ezrak aşırı bir tutum takınmaktaydı. O, Basra hâricilerinin eski uygulamaları olan, fakat Ebû Bilâl tarafından hoşgörülme *isti'râd*ı meşrû addediyordu. Cemaatle ilişkiyi kesmeyi aile ve miras hukuku sahasına da teşmil etmekteydi; *muhaçiré*'yi, yani fırkaya yeni girmek isteyenleri gayet sert bir imtihana tâbi tutuyor ve *takîye*, yani korku belâsından, samimî inançla vuku bulmayan iltihakları geçerli saymıyordu⁵⁷. Diğer hâricîler bu noktalarda da daha ılımlıydılar. Ezrakî'lerle diğerleri arasındaki esas fark ise daima, bu sonuncuların kendilerini zaman zaman sükûnet içinde tutmaları ve hiç aralık vermeden kâfir cemaatine karşı açık savaş içinde bulunmamaları olmuştur. Faaliyete geçtiklerinde ise bunlar Ezrakî'lerden hiç de daha hoşgörülü olmamışlardır.

İbn Ezrak ile ihtilâf halinde zuhur eden mezhepler sonradan Basra'dan çıkarak bütün islâm ülkelerinde mevcut bulunan hâricîler arasında yayıldılar. Ancak, kısa süren hayatı ve mahallî kalması yüzünden hesaba katılmayan, bunlardan ayrı başka bir hâricî mezhebi daha mevcut olmuştur: Basra'ya tâbi Arabistan bölgelerinden Yemâme'de zuhur eden Necedât hâricîleri. Bunlar Bekrî'lilerden, özellikle de Yemâme'de oturan inatçı Hanîfe köylülerinden müteşekkildiler. Âdlarını Necde b. Âmir el-Hanefî'den almışlardı. Hâricîlerin Mekke'de İbnüzzübeyr'e yardım etmelerini sağlayan, başkası değil, bu zat idi (Tab., 2, s. 401 vd., 425, 14). Mekke kuşatmasının kaldırılmasından sonra Necde, Yemâme'ye geri dönenlere katıl-

⁵⁷ İbn Ezrak'ın bu ilkeleri *Ahlward Anonimi*'nde anlatılan hikâyede Necde'nin kilerle karşılaştırılır. *Takîye* (bakîye değil)'nin önemi *Ahlward Anonimi*, s. 142,4'deki kayıtlarla tezahür ediyor.

mamış, kabiledaşı İbn Ezrak ile birlikte 64 yılında Basra'ya gitmişti. Ancak onun fikirlerine katılmadığı ve muhtemelen de onun gölgesinde kaldığını gördüğü için kısa sürede ondan ayrıldı. Tekrar Yemâme'ye döndü. Onun buradaki faaliyeti hakkında, umumiyetle Medâinî'ye ulaşan, birbirine uygun iki rivayete malik bulunuyoruz⁵⁸. Bunlardan daha tafsîlâtlı olanı *Ahlwardt Anonimi*'nde (s. 122 vdd.), kısa olanı ise İbnülesîr (4, s. 165 vdd.)'dedir.

Yemâme hâricîleri, kendisinden daha iyisini buluncaya kadar olduğunu açıkça belirterek, Ebû Tâlût'u kendilerine emîr seçmişlerdi. Bu zat 65 yılında (*Anonim*, s. 127), Muâviye tarafından Yemâme'de işgal edilmiş ve içinde dörtbin kölenin çalıştığı büyük Hadârim çiftliğine yerleşti. Fakat Ebû Tâlût bir yıl sonra Necde karşısında emîrlikten geri çekildi ve Necde'ye 66 yılında (İbnülesîr, 4, s. 166) halife sıfatıyla bîat olundu⁵⁹. Necde, ganimet olarak taksim edilmiş olan Hadârim kölelerinin yeniden hep birlikte, fırka hesabına, çiftliği işletmelerini sağladı. Cebele yanında, Mekke'deki İbnüzzübeyr'e gönderilen bir Basra kervanını ele geçirdi (*Anonim*, s. 127). Zülmecâz yanında Âmir b. Sa'sa'a kabilesine baskın yaparak, buradaki pazardan ganimet olarak almış oldukları buğday ve hürma stoklarını kanlı bir savaştan sonra ellerinden aldı; bazı mısralar bu olay ile bu baskının umumî eskârda uyandırdığı intibayı aksettirmektedirler (*Anonim*, s. 128 - 31). Necde bu baskınlarla yavaş yavaş, bir zamanlar Medine'de Peygamber'in yapmış olduğu gibi, Arabistan topraklarını, her şeyden önce de kuzey doğu ve güney batıdaki verimli sahil şeritlerini ele geçirmeye, yani kendisine haraç vermek hususunda zorlamaya başladı.

⁵⁸ *Anonim*, s. 139, 5, 6'yı İbn el-Esîr, 3, s. 168, 18 vd. ile krş.

⁵⁹ Rivayete nazaran o bu sırada henüz 36 yaşındaymış (İbn el-Esîr, 3, s. 166,6), ama oğlu Mutarrah o sırada yetişkin yaşıydı (ayn. yer). Krş. Yâkut, 2, s. 450 vd.

İbnüzzebeyr idaresinin zaafı onun işine yaramaktaydı. Abdülmelik ona yüz vermekte ve kendisinin tarafını tuttuğu takdirde onu Yemâme eyaletinde tasdik etmeyi vaadetmekteydi (*Anonim*, s. 143). Ancak Necde bu vaadlere kanmadı ve elinin eriştiğini gerçekleştirmeye çalıştı. Yemâme'yi bir âmiline bırakarak 67 yılında (*Anonim*, s. 131) bizzat Bahreyn üzerine yürüdü⁶⁰; Ezd'lileri kendi tarafına çekerek Katîf yanında Abdülkays kabilesini bozguna uğrattı ve bu şehre kuvvetle yerleşti. Onu bu şehirden çıkarmak üzere daha aynı yıl içinde⁶¹, o sırada babası adına Basra'yı idare eden Hamza b. Abdullah İbnüzzübeyr, 14.000 Basra'lıyı Abdullah b. Umeyr el-Leysî kumandasında Katîfe yolladı. Ancak Necde bunları baskına uğratarak darma dağın ve ordugâhlarını zapt ve talan etti. Farazdak dokunaklı mısralarla kaçakları hicvetmektedir (*Anonim*, s. 134). Bundan sonra Necde'nin emriyle Atiyye b. Esved el-Hanefî, Ummân'ı itaat altına aldıysa da oranın eski hânedanı, Benû Culandâ, bölgeyi onun elinden geri aldı. Necde ile arası bozulan Atiyye, Ummân körfezini geçerek Kirmân'da yerleşti, fakat Mühelleb'in önünden Sicistan'a, oradan da Sind bölgesine kaçmak zorunda kaldı ve Kandebîl'de öldürüldü⁶². Bu arada ise Necde hâkimiyet sahasını kuzey Bahreyn bölgesinde genişletmiş ve Temîm kabilesini kendisine vergi vermeye zorlamıştı. Bundan sonra Yemâme'den Arabistan'ın batı yakasına atladı; 68 yılında bizzat başşehir San'a ile birlikte Yemen'in bir kısmını, kumandanı Ebû Füdeyk vasıta-

⁶⁰ O, daha önceleri buraya bir sefer yapmayı tasarlamıştı (*Anonim*, s. 128).

⁶¹ 67 yılında. Doğru olarak Taberî'de (2, s. 752,3) ve *Anonim* (s. 133,8)'de böyle. Bunun ancak 69 yılında Mus'ab'ın Basra valiliği sırasında vuku bulduğu hususundaki rivayet (*Anonim*, s. 133,5. İbn el-Esîr, 3, s. 166,23) olaylar zincirinin kronolojisine uymamaktadır. Bu karıştırma kolay izah edilebilir; ayrıca arap yazısında yedi ve dokuz sayılarının birbirinden zor ayrılabilirdiğini de belirtelim.

⁶² Bunun ne zaman vuku bulduğu açıkça belli değildir. Ayrıca karşı yukarıda not 53'de İbn Behdec.

siyle de bunun komşusu olan Hadramût'u itaat altına aldı. Yılın sonunda Necde 860 kişilik ordusuyla kurban bayramını kutlamak üzere Mekke'ye geldi. Bu yıl içinde dört ayrı fırka ayrı ayrı bayraklar altında ve barış içinde yan yana hac törenini icra etti⁶³. Abdullah b. Ömer'in kendisine karşı savunmak için hazırlık yaptığını duyunca Medine'ye taarruz etmek fikrinden vazgeçti; çünkü Necde, Abdullah'ın babası halife Ömer'i, bütün diğer hâricîler gibi, tebçîl etmekteydi. Bu Medine'ye taarruz fikrinden vazgeçmesi mukabilinde Necde, rivayete göre, Ömer'in oğlundan dinî hukuk bakımından birçok soru hakkında yazı ile açıklama rica etmiş imiş; Abdullah b. Ömer'e bu sorular pek ayrıntılı geldiği için o cevabı İbn Abbas'a havale etmiş ve İbn Abbas da, müslümanların kanını sel gibi akıtmaktan çekinmeyen bir adamın, önemsiz meselelerde günaha girmekten böylesine korku ve tereddüt duymasına hayret etmişti. Bundan sonra Necde'ye yine, devlet idaresi temsilcilerinin kendisine kendi istekleriyle itaat arzettikleri Tâif'de ve biraz daha güneyde Tabâle'de rastlamaktayız. Necde bu bölgede idarî tedbirler alarak kendi memurlarını tayin etti⁶⁴. Daha sonra Bahreyn'e geri döndü. Kutsal Mekke ve Medine şehirlerine karşı silâh zoru kullanmak istemeyen Necde, İbn Abbas, Peygamber'in örnek edinilmesi gereken tutumunu ispat vesikası olarak kullanıp bu işin doğru olmadığını bildirinceye kadar, bu şehirlerin Bahreyn ve Yemâme'den ithalât yapmasını yasaklamaktan çekinmedi. Necde artık hâkimiyetini bütün Arabistan'a yaymak yolunda ve havasındaydı. İbnüzzübeyr'in buralarda pek bir diyeceği yoktu. İşte bu an-

⁶³ 68 yılı. Tab., 2, s. 782,3. *Anonim*, s. 137,6. İbn el-Esir, 3, s. 168,2. Rivayet budur. Buna mukabil 69 veya 70 yılı yanlış düzeltmedir.

⁶⁴ Bunun 69 yılında vuku bulmuş olması gerekir. Bundan itibaren Necde'nin 72 yılındaki ölümüne kadar yıl sayısı bulunmamaktadır. Onun Yemen'deki memurları arasında, *Anonim*, s. 140'daki beyitlerde Hurâk de denilen Hârûk temayüz etmişti.

da Necde'nin hâkimiyeti iç anlaşmazlıklar yüzünden gevşedi ve çöktü. Hâricîler uzun süre kendilerine bir adamın hükmetmesine tahammül edemezlerdi. Bunlar tabiatıyla, kendi iddialarına göre dinî sebeplerle muhalefete geçmişlerdi. Necde bazı askerî birliklere diğerlerine nazaran daha fazla maaş vermişti. Bu sebeptendir ki, daha önce yukarıda bahis konusu olan Atiyye b. Esved onunla ihtilâfa düşmüş ve Necde'yi gizlice Abdülmelik'le anlaşmış olmakla itham etmişti. Necde, halife Osman'ın torunlarından birisinin kızını, esir alınan kadınları tehdit eden âkıbetten korumuştur ki, bu da insanî düşüncelerle ve gûya hatta İbnüzzübeyr'in bir tehdidinden duyduğu korku sebebiyle ilâhî hukuku rencide eden bir hareketti (*Anonim*, s. 138, 6; İbnülesîr, 4, s. 168- 13). O işe yarayan bir adamı içki içtiği halde cemaatden kovmamakla başka büyük bir suç daha işlemişti. Zaman ilerledikçe suçlamaların sayısı ve homurtular artıyordu. Necde tövbe ederek bundan sonra daha iyi davranmayı vaadetti; ama muânzırları durmadan yeni suçlamalar bulmaktaydılar. Nihayet onun karşısına yeni bir emir diktiler. Önce Sabit adında hurma taciri bir *mevlâ* seçildi; fakat çok geçmeden, başlarında ne de olsa bir Arabın bulunması gerektiğini düşünerek *mevlâ*'yı, kendilerine uygun bir reis bulmakla görevlendirdiler⁶⁵. Sabit, Ebû Füdeyk'i ileri sürdü ve bu zata bîat olundu. Necde, Hacer köylerinden birinde, ve burada ihbar olununca, ana tarafından akrabaları olan Temîm'liler yanında saklandı. Maksudı Abdülmelik'in yanına (Kûfe'ye ?) gitmekti. Fakat düşmanları ondan önce davrandılar. Necde yakalanarak öldürüldü; kaçması için kendisine teklif olunan yarış atını istihfaf etmişti. Bu olay Taberî (2, s. 829)'ye göre 72 yılında vuku bulmuştu. Aynı yılın sonlarında Ebû Füdeyk, Emevî valisinin kardeşinin kumandasında

⁶⁵ Bunların da Grek-Roma veya modern anlamda yapılan halk seçimi düşüncesinden ne kadar uzak oldukları hayret uyandırıcıdır.

bulunan Basra'lıları rezîlâne bir bozguna uğrattı (Tab., 2, s. 829, 861, 10); fakat 73 yılında Basra ve Kûfe'nin birleşik bir ordusuna mağlûp olarak maktul düştü. Ordusu Muşakkar'da kuşatılıp teslime zorlandı; rivayete göre 6 000 kişi kılıçtan geçirildi (Tab., 2, s. 852 vd). Bu olay Yemâme ve Bahreyn'de Necedât devletinin sonu oldu⁶⁶.

9. Şimdi 65 yılına ve adlarını bir Hanîfe'liden almakla beraber, arap asıllı mensupları umumiyetle Temîm'lilerden teşekkül eden Ehvâz Ezrakî'lerine dönüyoruz. Yukarıda Ebû Mihnefin rivayetini, İbn Ezrak'ın Basra üzerine yürümesi ve Basra valisi Babba'nın onun karşısına Abdşems'li Müslim b. Ubeys b. Küreyz'i göndermesine kadar nakletmiştik. Ebû Mihnefe göre (Tab., 2, s. 581 vdd.) Müslim, İbn Ezrak'ı, meşhur sınır ve çarpışmalar nehri olan Düceyl kenarındaki Dûlâb'a kadar geri sürdü. Burada gerek Müslim ve gerekse İbn Ezrak maktul düştüler. Acaba İbn Ezrak çok çabuk böyle bir âkıbete uğramış olmasından dolayı mı yoksa bu çabuk ölümüne rağmen mi böylesine kalıcı bir etkiye sahip olmuştur? Müslim ve İbn Ezrak'ın yerine geçen yeni emîrler de, Basra'dan Haccâc b. Bâb el-Himyerî, hâricîlerden Abdullah b. Mâhûz da maktul düştüler. Bundan sonra Basra'lıların kumandasını Temîm'li Rebî'a el-Eczem, hâricîlerin emîrliğini de Ubeydullah b. Mâhûz üstlendiler. Savaşın kritik anında Ezrakîler takviye aldılar ve bu onlara zaferi sağladı. Rebî'a öldürüldü, birlikleri nehrin öte yakasına kaçtılar ve bu arada bir çoğu da suda boğuldu. Bununla beraber ordunun sancağını alan Temîm'li Hârise b. Bedr ric'atı korudu ve yanında kalıp dayanan şeci' bir avuç kuvvetle diğer kıyıda kaldı. Ebû Mihnefin bu rivayetine karşı *Ahlwardt Anonimi*, *Kıtab el-Egânî* (6, s. 3 vdd.) ve *Kâmil* (s. 6161 vdd.)'de bulunan birbirine pa-

⁶⁶ Ayrıca krş. İbn el-Esîr, 5, s. 88 vd.

ralet üç rivayet mevcuttur. Bunların ana kaynağı olan Medâinî, en saf şekliyle *Anonim*'de bulunuyor. Medâinî, emîrlerin adları ve kumandayı ellerine alış sıralarında Ebû Mihnef'dan bir az ayrılmaktaysa da, umumiyetle onun verdiği bilgiye uymakta ve fakat onu daha büyük bir açıklıkla ikmâl etmektedir. Medâinî'ye göre savaş, İbn Ezrak'ın maktul düşmesinden yirmi gün sonraya kadar tam bir ay devam etmiştir. Basra'lıların sayısı başlangıçta 10 000 olmakla beraber bunlardan bazıları ordudan kaçmışlardı. Ezrakî'ler 600 kişiydiler; Yemâme'den ulaşan takviye kuvveti 40 veya 200 kişiydi. Savaş 65 yılı cemaziyelâhırında (aralık-ocak 684/5), Sillabrâ savaşından onaltı ay önce cereyan etmişti. *Kâmil* ve *Egânî*'de Medâinî'nin rivayeti, Brünnow'un tahminine göre İbn Hidâş'a ircâ edilmesi gereken anekdotlar ilâvesiyle hayli genişletilmiştir.

Babba bu darbeden sonra makamından çekilmek zorunda kaldı. Yerini yine Kureys'li ve fakat bu sefer becerekli bir kişi olan Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer aldı. Ebû Mihnef bu zatı tamamiyle yok farzetmekte ve yaklaşık bir yıllık bir süreyi atlayarak Babba'yı hemen el-Kubâ' tarafından istihlâf ettirmektedir (Tab., 2, s. 582, 19). Bu yüzden de Ebû Mihnef, Ömer b. Ubeydullah zamanında Ezrakî'lere karşı yapılan bir savaşı da zikretmiyor. Zaten o, Basra olayları bakımından, Kûfe'dekilere nisbetle hiç de o kadar iyi bir otorite değildir. Medâinî'ye göre (*Anonim*, s. 97 vdd.; *Kâmil*, s. 623 vdd.) Ömer b. Ubeydullah makamına yerleştikten pek az sonra Ezrakî'lere karşı Basra'dan yeni bir ordu gönderdi; ancak bu kuvvetin başına, Nehr Tîrâ yanında Temîm'li savaşçlarıyla mukavemete devam edip hâricîlerin Düceyl'i geçmelerini önlemeye çalışan Hârîse b. Bedr'i geçireceğine, kumandayı kendi kardeşi Osman'a verdi. Osman ağır bir bozguna uğrayıp maktul düştü ve yine Hârîse ricatı korumak ve eski mevkiinde nöbeti muhafaza etmek üzere ortaya atılmak zorunda kaldı.

Medâinî'nin haklı olduğu, Temîm'li bir şairin mısraları ile (*Anonim*, s. 99) kesin olarak teyid olunmaktadır. Ayrıca ana-şehri korumak için yeni bir Basra ordusunun derhal Ezrakî'ler üzerine gönderilmiş olması da anlaşılabilir bir keyfiyettir. Ancak her iki savaş da aynı 65 yılında ve her ikisi de Düceyl nehri kenarında cereyan ettiği⁶⁷ ve yine her ikisinde de Hârise aynı rolü oynadığı cihetle bunların sadece tek bir savaş addedilmiş olmasına hayret etmemek gerekir. Ebû Mihnef gibi Vehb b. Cerîr de (*Anonim*, s. 84; Tab., 2, s. 580 vd. Krş. s. 465 vd.) Düceyl kenarında 65 yılında Ezrakî'lere karşı yapılan sadece bir tek savaştan haberdardır, ama o, Ebû Mihnef'in aksine, bunun Babba zamanında değil, Ömer b. Ubeydullah zamanında vuku bulduğunu bildirmektedir. Vehb b. Cerîr, Basra'lıların kumandanı olarak üç isim, Osman, Müslim b. Ubeyys veya Hârise b. Bedr arasında muhayyer bırakıyor!

Yeni bozgunu Basra'ya yeni bir tayin izledi. Taberî (2. s. 601)'ye göre 65 yılı ramazanında, *Anonim* (s. 99)'e göre ise ancak 66 yılı (başlarında) Kubâ' valisi oldu. Bu sadece bir Kureyş'liydi, başka özelliği yoktu. Bozguna uğramış ordunun bir kısmıyla yeniden Nehr Tîrâ'da tutunmuş olan Hârise b. Bedr onun gözünde sanki hiç mevcut değildi. Savaşçıları Hârise'yi terk edebilir ve hiç bir ceza görmeden Basra'ya geri dönebilirlerdi. Böylece bu kahraman ve asîl Temîm'li⁶⁸ nihayet Ezrakî'lere kurban edilmiş oldu. Ezrakî'lerin önünden kaçarken Düceyl'de boğuldu; çünkü kendisini kurtarmak için binmiş olduğu kayık, sarp ve yüksek kıydan tam teçhizatlı bir asker daha içine atlayınca, alabora olmuştu. Onun ölümü düşmanlara Basra'nın yolunu açtı.

⁶⁷ Ancak Dûlâb adı sadece ilk savaşa aittir. İkinci savaşın yapıldığı yer olarak *Kâmil*, s. 671,9'da Daris verilmektedir.

⁶⁸ Onun hakkında krş. *Egânî*, 21, s. 20 vdd.

Ebû Mihnef'in bu olaydan da haberi yoktur; o, Hârîse'yi daha sonraları hâlâ yaşayanlar arasında zikretmektedir⁶⁹. Ebû Mihnef, Dûlâb felâketinden sonra hemen, Mühelleb'in başkumandanlığa getirilmesi ile onun Sillabrâ zaferini hikâye etmektedir. İki olay arasında mevcut olan onaltı aylık bir devre Ebû Mihnef rivayetinde buruşup gitmiştir. Medâinî'nin *Anonim* ve *Kâmil*'deki rivayeti temel olarak alınır ve bununla Taberî (2, s. 590 vd.)'deki haberler birbirine bağlanırsa o zaman, Mühelleb'in tayinini gerektiren ve Sillabrâ savaşıyla sonuna ulaşan olaylar hakkında aşağıda verilen tasvire ulaşılır.

Ezrakî'lerin emîri Ubeydullah b. Mâhûz, karargâhını, daha önce Hârîse b. Bedr'in nöbet tuttuğu Nehr Tîrâ'ya nakletti. Hârîse'nin ölümünden üç ay sonra Ubeydullah b. Mâhûz'un atlıları Furât'da, yani Dicle'nin Basra şehrinin karşısına düşen kıyısında, göründüler. Bunlar nehrin büyük kolunun üzerinde bulunan, kayıklardan yapılma köprüyü yeniden onararak, şehirden sadece suyun küçük kolu ile ayrılmış bulunan nehir ağzındaki adacığa kadar ilerlediler. Her ne kadar buradan kısa bir süre içinde geri atıldılarsa da, yukarıda bahsedilen köprü yeniden yıkıldıktan sonra nehrin öteki kıyısında tutundular⁷⁰. Bu kötü durum içinde, Basra'lıların ısrarı üzerine Mühelleb'e savaş güçlerinin kumandası verildi. Bunu kabul etmesi için onun ileri sürdüğü şartlar kabul olundu. Mühelleb, Ezrakî'leri Dicle'den sürüp attı, fakat onları takip etmiyerek önce kırk gün müddetle Dicle ötesi bölgenin vergi-

⁶⁹ Tab., 2, s. 585. Aynı eser s. 580, 17. 585, 6. ve *Anonim*, s. 100, 12'deki mısra türlü türlü ve arzuya göre yerleştirilmiştir.

⁷⁰ Furât, meşhur Fırat (Euphrates) değil (Brünnow, s. 72), Dicle'nin sol kıyısında Basra'nın karşısına düşen ve *Mesene*'ye dahil olan arazidir. Nehrin ortasında bir ada bulunmakta olup köprü bunun üzerinden geçmekteydi. Büyük kol büyük köprü ve küçük kol küçük köprü adını taşımakta olup köprü zaman zaman yıkıldığına da aynı adı taşıymaktaydılar. Krş. Tab., 2, s. 690 vd. *Kâmil*, s. 626 vdd.

lerini tahsil etti. Çünkü, ileri sürdüğü şartlarda düşmanlardan temizleyeceği eyaletlerin bir çok yıllar için vergilerini kendisinin toplamasını belirtmiş ve bunu kabul ettirmişti. Paraya kavuşunca savaşçılar da onun yanına sel gibi aktılar. Bundan sonra Mühelleb doğruya doğru ilerleyerek Ezrakî'leri adım adım geri atmaya başladı; bu arada bayağı etkili mağlûbiyetlere de uğradı. Kardeşi Mu'ârik hâricîlerin eline düşerek haça gerildi. Düceyl'in bu tarafında Sûlâf yanında vuku bulan kanlı bir çatışma da sonuçsuz kaldı⁷¹, ama düşmanlar bu çarpışmadan sonra nehrin öte kayısına geri çekilmeyi daha uygun buldular.

Mühelleb onları takip etti ve (Sillâ ve) Sillabrâ yanında Düceyl'in doğusunda, 66 yılı şevvalinde (mayıs 686) Ezrakî'ler üzerinde kesin bir zafer kazındı. Olayın vukuu, burada rivayetine yeniden başlayan Ebû Mihnef tarafından, bir ayrıntıdaki göze batıcı uygunluğa rağmen, diğerlerinden başka bir şekilde tasvir edilmiştir. Ancak bu tasvir terazideki zafer kefesinin bir süre sallantıda kaldığını göstermektedir. Devlet birliklerinden bir kısmı kaçarak soluğu ancak Basra'da alabilmişti. Bizzat Mühelleb ile kabiledaşları olan Ummân Ezd'lileri günün ve ordunun şerefini kurtardılar; bunlar, bu zamana kadar Ezrakî'lere karşı yapılan mücadelede en büyük paya sahip bulunan rakîpleri Temîm'lilerle kahramanlık yarışması yapmışlardı. Erzakî'ler iyice ezilmişlerdi; o zamana kadar beş veya altı ateş yığını etrafına ancak sığın hâricîler, şimdi bir küme ateş etrafına sığabilecek kadar erimişlerdi. Bizzat Ubeydullah b. Mâhûz maktuller arasında bulunuyordu. Ezrakî'lere, başlangıçta belki de yalnızca kendilerini baskı altında tutan ve boyunduruk altında bulunduranları defetmek amacıyla katı-

⁷¹ Temîm'in şimdiki reisi Harîş b. Hilâl idi. *Kâmil ve Anonim*'in fihristleriyle kırs. Ona daha önce Horasan'da rastlamaktayız (Medâini, Tab., 2, s. 595 vdd.).

lan, ancak sonradan mutaassıplar mutaassıbı kesilen pek çok gayrı Arap, yerli halk iltihak etmişti; bunlar dokuz başlı ejderha gibi durmadan büyüyor, sayıca çoğalıyorlardı (*Kâmil*, s. 680). Ancak Ezrakî'ler, düşmanlarının kendilerini adlandırdıkları gibi sadece bir sefiller sürüsü değildi; kabul ve itiraf edildiği gibi düşmanlarından çok daha iyi silâhlanmışlardı. Özellikle hepsi de mükemmel atlara sahipti. Bu sebeple tabiatıyla düşmanları için de atlı kuvvet en önemli husustu; bir keresinde yem azlığı sebebiyle vuku bulmuş olduğu gibi (Tab., 2, s. 828), atlarını kaybedecek olurlarsa yapacak hiç bir şeyleri kalmaz ve evlerine dönebilirlerdi. Mühelleb'in, tahtadan yapılmış özengiler çok çabuk kırıldıkları ve o zaman da atlar güçlü bir hamle yapabilmek için dayanaktan yoksun kaldıkları için, orduda demir özengiler kullanılmasını icad ettiği rivayet olunur (*Kâmil*, s. 675).

Bundan sonrası için, kolaylık bakımından, Ebû Mihnef'in Taberî'de bulunan rivayetini temel olarak alıp buna sadece bir kaç uygun ilâveler yapacağım ve bu ilâveleri de belirteceğim. Yedikleri ağır darbeden sonra Ezrakî'ler Ehvâz'ı boşaltarak daha doğuya, dağlara çekildiler. Bunlar şimdi, selefleri Abdullah ve Ubeydullah b. Mâhûz'un halefi ve kuzeni olan Zübeyr b. Mâhûz'un kumandasında bulunuyorlardı. Mühelleb ile, özellikle Fârs - Ehvâz sınırında, bir kaç defa daha çatıştılar⁷². Ancak 66 yılı sonunda veya 67 başında Mus'ab b. Zübeyr Basra valisi olup da Muhtar'a karşı mücadeleyi ele alınca, Mühelleb'in bu mücadeleye kumandan olarak katılmasını sağladı. Muhtar'ın işi bitince (14 ramazan 67 = 3 Nisan 687), Mus'ab, Mühelleb'i Fârs'a geri yollamadı⁷³ ve onu Irak sınırını Suriye'lilere karşı korumak göreviyle Musul'a gönder-

⁷² Anonim, s. 110. *Kâmil*, s. 641. Buna benzer bir olayda güneş tutulmuştu (*Kâmil*, s. 641,8); bu her halde 686 yılı yazında vuku bulmuş olmalıdır.

⁷³ Yanlış olarak İbn el-Esîr, 4, s. 232.

di. Aynı zamanda Mühelleb'e o zamana kadar Fârs'da vekâlet eden (*Anonim*, s. 111; *Kâmil*, s. 643) oğlu Mugîre bu mevkiinden alındı ve yerine her halde 67 yılında veya 68 senesi başında Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer tayin edildi. İbn Ma'mer, Zübeyr b. Mâhûz kumandasındaki Ezrakî'leri Sâbûr (ve Istahr) yanında mağlûb etti. Bunun üzerine hâriciler İsfahan ve Kirman⁷⁴ bölgelerine geri çekildilerse de bir müddet sonra beklenilmedik bir anda yeniden harekete geçtiler ve Fârs ve Ehvâz içinden Basra'ya doğru ilerlediler. Ömer b. Ubeydullah bunların kendisine rağmen Basra istikametine sızmalarından dehşete düşerek onları izledi; Basra'dan da bizzat Mus'ab hâricilere karşı harekete geçti. Bunun üzerine Ezrakî'ler Kûfe bölgesine, Medâin'e geçtiler. Medâin emîri dehşet içinde kaçtı. Bunun üzerine Ezrakî'ler bölgede müslümanlara karşı, kadın çocuk ayırd etmeden korkunç saldırılarda bulundular. Bunlarla mücadelede, bu bölgede bir memuriyete sahip bulunan Ebû Bekr b. Mihnef maktul düştü⁷⁵. Mus'ab'ın Basra'ya geri dönmesinden beri Kûfe'de Kubâ' vali bulunuyordu. Kubâ' Ezrakî'lere karşı süratle harekete geçmedi. Her ne kadar İbn Eşter (İbrahim b. Mâlik el-Eşter) kendisinin bunlar üzerine gönderilmesini teklif etmişse de, diğer kabile reislerinin kıskançlıklarıyla karşılaşmıştı. Kubâ' nihayet bu korkunç adamlara karşı harekete geçince Ezrakî'ler hiç mücadele etmeden geriye, Basra bölgesine çekildiler. Kubâ' bunları orada rahat bıraktı. Bunun üzerine hâriciler Medya dağları arasından geçerek Rey şehrini baskına uğrattılar⁷⁶ ve İsfahan'ı

⁷⁴ Kirman, görünüşe göre, bütünüyle onların hükmü altındaydı; buradan ortaya çıkıyor ve oraya geri dönüyorlardı.

⁷⁵ Belki de Ebû Mihnef'in bir akrabası. Çünkü Ezd'li Sürâka'nın beyitlerine göre (Tab., 2, s. 757 vd.) o Ezd'in bir *seyyid*'i idi ve bizzat Ebû Mihnef, Kûfe Ezd'lerinin *seyyid* ailesine mesuptu.

⁷⁶ Bunların, Ebû Mihnef rivayetinde zikredilmeyen, Rey şehrine karşı yaptıkları seferin İsfahan'ın kuşatılmasından önce mi, yoksa bu kuşatma esnasında mı

kuşattılar. Ancak Kûfe Temîm'lilerinden Attâb b. Verkâ' şehri inatla aylar boyu savundu. Cüretkârane bir huruç hareketiyle bunların karargâhını ele geçirerek hâricîleri çekilmeye zorladı. Emîrleri Zübeyr b. Mâhûz maktul düşmüştü. Hâricîler onun yerine yeniden bir Temîm'liyi, cessus ve kabiliyetli bir kişi olup aynı zamanda şair olarak da tanınan Katarî b. Fücâ'a'yı geçirdiler⁷⁷. Bu zat, bir az nefes alıp yeniden güçlenmeleri için onları Kirman'a geri götürdü. Hâricîler dinlenip yeniden güçlendikten sonra Katarî harekete geçti ve İsfahan bölgesinden Ehvâz'a girerek Düceyl üzerinden Sûlâf'a kadar ilerledi. Basra'lılar korkuya düştüler; Mus'ab her zamanki gibi yine Suriye'lilere karşı savaşta bulunduğu cihetle, şehirleri büyük tehlike içine düşmüştü. Mus'ab'a yazarak, Mühelleb'in gelmesi gerektiğini bildirdiler⁷⁸. Mus'ab da Mühelleb'i, İbn Eşter'i onun yerine tayin ettikten sonra, gerçekten Basra'ya geri gönderdi. Mühelleb Basra'da yeni bir ordu kurdu; bununla Ezrakî'lerin üzerine yürüyerek, Mus'ab Meskin savaşında Abdülmelik'e yenilip maktul düşünceye kadar sekiz ay müddetle Sûlâf yanında hâricîlerle çarpışmalar yapıp durdu. Mus'ab'ın uğradığı kesin felâketin haberi düşmanlarına Mühelleb'den önce ulaşmıştı. Hâricîler Basra'lıların siyâsî bakımından ne kadar tutarsız olduklarına ışık düşürmek hususunda, aldıkları bu haberden yararlandılar. Onlara "*Mus'ab hak-*

yapıldığı hususu *Anonim*, s. 118 ve *Kâmil*, s. 647 vdd.'den açıkça anlaşılamamaktadır. İbn el-Esîr (4, s. 236)'e göre bunların şehir ahalisi tarafından çağırıldıkları veya hiç olmazsa devlete karşı hareketlerinde halk tarafından desteklendikleri anlaşıyor.

⁷⁷ Hâricîlerin baş şâiri, Tanrı'ya çok bağlı, *Kur'ân* ve hadîs sahasında bilgili bir kimse olan İmrân b. Hittân idi (*Egânî*, 16, s. 152 vdd.). Şu halde bunlar bütün dindarlıklarına rağmen şiire hiç de düşman değillerdi ve eskiden kalma, aslında cehâlet devrine ait üslûp içinde yazmaktaydılar.

⁷⁸ Mus'ab'ın Basra'daki nâibi olarak Tab., 2, s. 764,18'de, başka zaman ona Kûfe'de vekâlet etmekte olan Kubâ' verilmektedir. Bundan şüphe duymak gerekir, ama acaba haklı mı?

kındaki düşünceniz nedir?” diye sordular. Cevap şu oldu: “O, doğru yolda önden giden imâm, bizim dünya ve âhirette başkanımızdır ve biz hayatta ve ölümdede onun taraftarıyız”. Hâricîler: “Abdûlmelik hakkında ne düşünüyorsunuz?”, Basra’lılar: “Ona lânet ediyoruz; onunla dünya ve âhirette hiç bir müsterek tarafımız yok. Onun hayatta ve ölümdede düşmanlarıyız ve onun kanını sizlerinkinden daha severek dökeriz”. Hâricîler: “Ama Mus’ab Abdûlmelik tarafından öldürüldü ve sizler, bugün lânetleyip reddettiğiniz galibi yarın imâmınız olarak tanıyacaksınız”⁷⁹. Ezrakî’ler düşmanlarını iyi tanımaktaydılar. Mus’ab’ın mahvolduğu haberi kesinleşince Mühelleb, birliklerinden Abdûlmelik adına bîat aldı (Tab., 2, s. 753 vdd.; 821 vd.).

Bu olaylar 66 yılı sonundan (686 yazı) 72 yılı başına kadar uzun bir süreyi dolduruyorlar; çünkü Mus’ab 72 Cumâdâ’sında (691 sonbaharı) maktul düşmüştür. Ebû Mihnef ancak pek az tarih veriyor. Muhtar’ın 14 ramazan 67 (3 nisan 687)’de sukutundan sonra Mus’ab bütün bir yıl Kûfe’de kaldı; bu müddet esnasında Basra’da idareyi bir süre bir başkası (yeğeni Hamza b. Abdullah b. Zübeyr) yürüttü (Tab., 2, s. 752, 13, 14). Şu halde Mus’ab 68 ramazanında, bundan bir az önce veya bir az sonra, Basra’ya döndü. Ezrakî’lerin Kûfe bölgesine baskınları şu halde ancak 68 yılı sonuna vazedilebilir ve bunlar her halde 69 yılından önce Isfahan’a gelmiş olmayacaklardır. Bu bölgede hâricîler uzun müddet kaldılar; bölgenin başşehri Isfahan’ı bir kaç ay (*Kâmil*, s. 649’a göre yedi ay) kuşattılar. Buna göre Katarî 69 yılı sonundan önce ha-

⁷⁹ Bu hikâye kendisine inanılmasını güçleştirecek kadar güzel olmakla beraber, pek de imkânsız değildir. *Egânî*, 6, s. 6. 7. 39’dan açıkça belli olduğu gibi, silâhların dinlendiği zamanlarda fırkalar kavgalarını dilleriyle sürdürmekteydiler. Burada, Mühelleb’in ordugâhında, Cerîr’in mi, yoksa Farazdak’ın mı daha iyi şiir söylediği üzerinde patlak veren bir münazaanın, hüküm vermesi için bir hâricîye, Abîde b. Hilâl’e, havale edildiği ve onun da Cerîr’i tercih ettiği anlatılmaktadır.

life olmuş değildir; belki de daha da sonra halifelîğe seçilmiştir. Onun bunu izleyen yılı, birliğini yeniden teşkilâtlandırmak üzere Kirman'da istirahatle geçirdiği ve yaklaşık olarak 71 yılı başında, yeniden güçlenmiş durumda, Ehvâz'da ortaya çıktığı kabul olunabilir. Mühelleb'in hazırlıkları ve onun Sûlâf yanında sekiz ayı bulan mücadelesi de böylece 71 yılı ile bunu izleyen yılın başını doldurmuş olmalıdır. Çoğu zaman olduğu gibi üzerinde düşünmeden Taberî, bütün bu olayları 68 yılı içinde toplamış ve sonunda birden 72 yılma sıçramıştır; Dolabın 69 ve 70 yılına ait gözleri Taberî'de umumiyetle boş kalıyor. Edinilen tecrübe, sadece bu noktada değil, Abdülmelik ile Mus'ab arasındaki mücadele devresinin kronolojisi bakımından da ne kadar güçlük içinde kaldığını göstermektedir.

Anonim ve *Kâmil*'de buna paralel olan rivayet, her zamanki gibi, Ebû Mihnef rivayetinden daha tafsilâtlıdır. Bu hikâye üç noktada farklılık arz ediyor: 1) Zübeyr b. Mâhûz Basra'yı tehdit edip sonra da Medâin'e doğru hareket ettiğinde ona önce, o sırada Basra valisi bulunan Hamza b. Abdullah b. Zübeyr ve sonra bir defa daha, Kûfe'den eski makamına, yani Basra valiliğine dönmüş bulunan Mus'ab karşı çıkmıştır. Bu rivayete göre Zübeyr b. Mâhûz, arkasından Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer tarafından tehdit edildiği halde, Basra valiliği el değiştirenceye kadar, şaşılacak kadar uzun bir süre bulunduğu yerde kalmış oluyor. 2) Mühelleb daha sonra Katarî'nin buna benzer hareketi sırasında değil, daha Zübeyr b. Mâhûz'un Kirman'dan Ehvâz'a yürüyüşü sırasında Musul'dan Basra'ya geri gönderilmiştir. Fakat o faaliyete ancak 71 yılında geçmiştir. Bundan başka onun Musul'daki halefi, İbn Eşter, 68 yılı sonlarında hâlâ Kûfe'de bulunmaktaydı. 3) 71 yılındaki savaş sahnesi Sûlâf yanında değil, Râmhürmüz civarında, Düceyl'in öte tarafında değişik mahallerdeydi. Burada Ebû Mihnef her

halde, hele o Mühelleb'in 66 yılında Sûlâf yanındaki mücadelelerinden haberdar olmadığı cihetle, kolaylıkla olayları birbirine karıştırmış olmalıdır.

Irak'm Abdülmelik'in hâkimiyetine geçmesi, durumu, hâricîlerle ilgili olduğu nisbette, düzeltmedi. O, Irak'a, kendilerini göstermek gayretiyle Mühelleb'i bir kenara iten, Ümeyye'li valiler tayin etti. Basra'ya Esîd'in torununun oğlu Halid (Halid b. Abdullah b. Halid b. Esîd) vali oldu. Halid, Ezrakî'lere karşı mücadelenin başkumandasını bizzat eline aldıysa da, ordusunu Nehr Tîrâ yanında öylesine tehlikeli bir duruma soktu ki, Mühelleb'in uyanıklığı sayesinde kurtulabilmiş olmayı büyük bir sevinç kaynağı olarak kabul etmek zorunda kaldı. Bundan sonra hâricîler Kirman'a geri çekildiler; Halid de ordusunu ve savaşın bundan sonraki devamını, Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'in yerine Fârs âmilliğine tayin etmiş olduğu kendi kardeşi Abdülaziz'e emanet etti ve Basra'ya döndü. Abdülaziz, Dârâbcird yanında ağır bir bozguna uğradı; kendi canını kurtarabildiyse de, ordusunun büyük kısmını kaybettiği gibi, güzel karısını da düşmanların eline bıraktı. Hâricîler tarafından öldürülmek, bu hanım için mutluluk sayılmalıydı. Aynı sırada Halid'in bir diğer kardeşi, Ümeyye de Bahreyn'de, Necedât hâricîleri, her halde Katarî'yle anlaşmış durumda harekâtta bulunan Ebû Fûdeyk tarafından mağlûp edildi. Muzaffer Ezrakî'ler kaçmakta olan Basra'lıları izleyerek Arbuk köprüsünü geçip bütün Ehvâz bölgesini zaptettiler ve Basra'nın karşısında bulunan Furât Meysân'a kadar ilerlediler (*Kâmil*, s. 663, 9). Durum (h. 73/74) şimdi 65 yılındaki Dûlâb savaşından sonraki durumun aynı idi. Bir avuç adamıyla düşmanları durduramamış ve kaçakları Basra'ya kadar takip etmiş olan Mühelleb, bu ukalâ ve büyüklük taslayan Ümeyye'li prenslerin davet ettiği felâkete sevinebilirdi; artık kendi saatinin gelmiş olduğunu biliyordu.

Kâmil (s. 654 vdd.)’deki rivayet budur. Ebû Mihnef (Tab., 2, s. 821 vdd.) olayları ters sıradan, önce Abdülaziz’in felâketli seferini, ancak bundan sonra Halid’in, her ne kadar kötü bir sonuç yaratmışsa da, Ezrakî’lerin Ehvâz’ı katederek Basra karşındaki Dicle sahiline ulaşmalarına sebep olmayan, nisbeten daha mutluca seferini anlatmaktadır. Ancak Ezrakî hâricîlerin bu yüzden Ehvâz yoluyla Basra karşısına gelebilmiş oldukları, Ka’b el-Aşkarî’nin Taberî (2, s. 1010 vd.)’deki aynı zamana düşen mısralarıyla teyid edilmektedir: Basra’lılar en büyük bir tehlike içindeydiler; Mühelleb nihayet başkumandan tayin edilip Ezrakî’leri Râmhürmüz’e geri atıncaya kadar köprüyü geçmeye cesaret edemiyorlardı. Bununla aynı zamanda *Kâmil*’in tasvir ve rivayetinin burada Ebû Mihnef’inkine tercih edilmesi gerektiği ispat edilmiş oluyor.

Bundan sonrası için Ebû Mihnef (Tab., 2, s. 855 vdd., 873 vdd., 1003 vdd.) ve *Kâmil* (s. 661 vdd.)’in rivayetleri, bunları hülâsa şeklinde vermeyi ve birbiriyle tamamlamayı haklı gösterecek kadar birbiriyle uygunluk içindedir. Abdülmelik, Halid İbn Esîd’i azlederek Basra’yı da Kûfe’de vali bulunan kardeşi Bişr b. Mervan’a tevcih etti. Her şeyden önce de Mühelleb’i, Ezrakî’lere karşı mücadelede başkumandanlığa getirdi; Mühelleb bu görevinde validen bağımsız olarak hareket edebilecekti ve kendisine Basra’dan kuvvet toplamak hakkı verilmişti. Bişr de onun emrine ayrıca Kûfe’den bir ordu verecekti. Bişr, doğrudan doğruya halife tarafından kumandanlığa tayin edildiği ve kendisinin emrinde bulunmadığı için Mühelleb’e kızgın olduğundan, Kûfe’den gönderdiği kuvvetin başında bulunan Ezd’li Abdurrahman b. Mihnef⁸⁰e, Mühelleb’in emirlerine aykırı hareket ederek onu başarısızlığa sürüklemesini tenbih etti. Bereket versin İbn Mihnef vazifesinin ne olduğunu iyi bilmekteydi. Ezrakî’ler şimdi Düceyl’den dağlık

⁸⁰ Râvî Ebû Mihnef’in bir akrabası.

bölgeye sürüldüler; Basra'lılar ve Kûfe'liler Râmhürmüz yanında müstahkem bir karargâha yerleştiler. Bunlar on günden beri burada bulunuyorlardı ki, Bişr'in Basra'da ölmüş bulunduğu haberi ulaştı. Bu haberden faydalanarak Kûfe'lilerden çoğu ve aynı zamanda bir çok Basra'lı ordugâhı terkedip yurtlarına döndüler; yanlarında ancak pek az adam kalan reislerinin sözünü dinlememişlerdi. Siyasî bir olayın bu tür bir etkisi Irak savaşçılarının disiplinsizlikleri üzerine iyi bir ışık serpmektedir. Şaşılacak bir şey olarak düşmanlar, anlaşıldığına göre, bu durumdan yararlanmadılar; şu halde Mühelleb hendek ve istihkâm arkasında da olsa, bunlara karşı direnebilecek kadar kuvvete sahip bulunuyordu. Gerek kendisinin kabilesi ve gerekse ordunun çoğunluğunu teşkil etmekte olan Ezd'liler onun yanında kalmış olmalıdırlar.

Daha sonra Bişr'in ölümü Mühelleb için büyük bir kazanç olarak belirdi. Çünkü bunun yerine 75 yılı başında Haccâc geldi ve Mühelleb de muhtaç olduğu güvenilir desteği onda buldu. Yeni valinin yaptığı ilk iş, Kûfe ve Basra'lı ordu kaçaklarını tehdit yoluyla Râmhürmüz'e geri döndürmek oldu. Haccâc bizzat ordugâha geldi ve bu fırsatta Basra Abdülkays'lılarının bir isyanını 75 yılı şabanı başında kanlı bir kararlilikla bastırdı. 75 yılı şaban ayı sonunda (aralık 694) Mühelleb taarruza geçebilecek durumdaydı. Ezrakî'ler onun önünden Fârs'a kaçtılar; Mühelleb onları Ercân ve Seredân üzerinden Sâbûr bölgesindeki Kâzerûn'a kadar takip etti. Orada Basra'lılarla birlikte, mutadı olduğu üzere, tahkim edilmiş bir ordugâha yerleşti. Kûfe'liler daha az ihtiyatlı olmalarının cezasını çektiler. Ezrakî'lerin, Mühelleb'in başarı ile püskürttüğü bir gece baskınında Kûfe'lilerin büyük çoğunluğu imha edildi; en yaşlı ve itibarlı yetmiş *kurrâ*ları ile kendi kumandanları Abdurrahman b. Mihnef maktul düştüler (salı-çarşamba 20 ramazan 75 = 12 ocak 695). Bunların yerini dol-

durmak üzere Haccâc, Attâb b. Verkâ'ı İsfahan'ın Kûfe'li garnizonunun başında Kâzerûn'a yolladı (76 yılı). Ancak sekiz ay sonra, 77 yılı başında onu, Irak'da kendisine daha büyük gerek duyulduğu (Şebîb'e karşı) ve Attâb, Mühelleb ile, orduda Temîm ile Ezd arasında kabile kavgası doğurmak istidadı gösteren tehlikeli bir anlaşmazlığa düşmüş bulunduğu cihetle, geri çağırdı. Mücadeleler Sâbûr ve İstahr civarında bir yılı aşkın bir süre devam etti. Nihayet Ezrakî'ler Fârs'ı boşalttılar ve uzun zamandan beri ellerinde bulunan Kirman eyaletine çekildiler. Hâricîler önce Sîracân'a gittiler ve buradan kovulunca da Cîrâft şehrine kuvvetle yerleştiler. Mühelleb bunları oraya kadar da takip etti. Mühelleb, Ezrakî'ler Fârs'dan çekip gittikten sonra onları tamamiyle ortadan kaldırıncaya kadar daha onsekiz ay mücadele etmek zorunda kaldı. Haccâc, onun, kumandayı elinde muhafaza etmek ve bunu istismar edebilmek için savaşı kasden uzattığından şüphelenmekteydi. Barışa kavuştuktan sonra, birliklerinin iâşe ve teçhizatına kullanabilmesi için ayırdığı küçük bir kısmı dışında, Fârs eyaletinin idare ve vergi toplama yetkilerini geri almak suretiyle Mühelleb üzerinde baskı yaptı. Durmadan, onu daha süratli harekete davet eden elçiler göndermekteydi. Her şeye rağmen Mühelleb soğuk kanlılığını kaybetmedi. O, bu düşmana karşı saldırmak değil, beklemek taraftarıydı. İçlerinde hastalık, açlık veya içkavgalar çıkmasını umuyordu⁸¹. İç anlaşmazlıklar gerçekten de hâricîler arasında patlak verdi. Ezrakî'ler Katarî'ye karşı, Necedât'ın Necde'ye yaptığıının aynısını yaptılar. Her hareketine dikkat ediyor, kaidelere aykırı hareketlerine karşı ihtarda bulunuyor ve bunlarda ısrar ettiği, memurlarını himayesine

⁸¹ Mühelleb gerçekte, buradaki ifadenin gösterdiği kadar âtil kalmadı; Ka'b el-Aşkarî'nin beyitlerinde (Tab., 2, s. 1011-14) ne *Kâmil*'de ne de Ebû Mihnef'de bulunmayan, sayısı hiç de az olmayan, az veya çok meşhur olmuş savaştan bahsolunmaktadır. Mühelleb'ın bütün dikkati, düşmanların hiç bir noktada kuşatmayı yarmamaları ve birdenbire Basra önünde görünmemelerine müteveccihetti.

aldığı, cinayet *dogması* (*isti'râd*) sorunlarını kendilerinin düşüncesine uygun şekilde cevaplandırmadığı ve daha doğrusu kendi arzularına derhal uymadığı zaman hemen isyankârlaşıyorlardı. İşin temelinde genel bir zıddiyyet yatmaktaydı. Ordudaki Araplar genellikle Katarî'yi tutmaktaydı. *Mevâlî* muhalefete geçti ve kendi içlerinden birisini, Abdrabbih (el-Kebîr)'i ona karşı mukabil halife ilân etti. Bunlar 8000, hepsi de *Kur'an*'ı iyi bilen kimse olup çoğunluğu teşkil ediyorlardı; Amr el-Kanâ emrindeki bir kaç Arap da onlara katılmıştı. İki fırka arasında, yaklaşık bir ay süren kanlı çatışmalar vuku buldu. Mühelleb işe karışmasının düşman kardeşleri birleştirmek hususunda en etkili rolü oynayacağından endişe ettiği için, olayları sükûnetle izlemekteydi. Katarî ve Abîde b. Hilâl kumandasındaki Araplar mağlûp olup şehirden atıldılar ve bir müddet sonra Taberistan yolunu tuttular. Mühelleb'in karşısında şimdi sadece Abdrabbih emrindeki *mevâlî* kalmıştı. Bunlar nihayet Mühelleb'e mağlûp olup tamamiyle imha edildiler. Böylece Mühelleb kendisine verilen vazifeyi ikmâl etmiş oluyordu; lâıyk olduğu itibarla karşılanarak Basra'ya döndü ve kendisine mükâfat olarak Horasan valiliği verildi (77 yılı).

Mühelleb'in Haccâc emrinde Ezrakî'lere karşı 75 yılı ortalarından sonra başlayan savaşı Ka'b el-Aşkarî'ye göre (Tab., 2, s. 1014, 1) bütünüyle üç yıl, yani yaklaşık 78 yılı ortalarına kadar sürmüştü. Ebû Mihnef'in kronolojisi, Taberî'de (2, s. 1003) 77 yılı başında Attâb'ın geri alınmasından sonra⁸² Mühelleb'in yaklaşık bir yıl daha Fârs'da ve birbuçuk yıl da Kirman'da mücadele ettiğini söylediğine göre, karışık bir hal almaktadır: Bu verilere göre 79 yılı sonuna ulaşmak gerekecekti. Attâb'ın geri çağırılmasından sonra sözleri yanıltıcıdır; doğrusu Attâb'ın Kâzerûn'a va-

⁸² *Kâmil*, s. 677, 15. Tab., 2, s. 944.

rışından sonra olmalıydı. Her halde bu sözler Ebû Mihnefe değil, böylece uzunca bir fâsıladan sonra s. 878'de bıraktığı yumağın ipini tekrar yakalamak isteyen Taberî'ye ait olmalıdır; ilâve, zaten Tab., 2, s. 880'de tamamiyle aynı mânâyâ gelen kısımda mevcut değildir. *Kâmil* (s. 676, 18; 677, 15 vdd.)'deki verilerden de Attâb'ın ancak Fârs seferinin sona ermesini müteakip geri çağırıldığı istihraç olunmaktadır ve bu da esasen maslahata yegâne uygun olan şekildir. Böyle olunca her şey oldukça yoluna giriyor: 75 yılı ortasından sonra Ehvâz savaşı başlıyor ve 77 yılı başlangıcına kadar bir yıldan fazla sürüyor ve 78 yılı ortalarına doğru da yaklaşık olarak birbuçuk yıl devam eden Kirman savaşları sona eriyor.

Katarî ve Abîde b. Hilâl kumandasında Kirman'dan Taberistan'a giden arap asıllı Ezrakî'ler hakkında sadece Ebû Mihnefe (Tab., 2, s. 1018 vdd.) birbirini tutan haberler vermektedir. Bunlara karşı 77 yılı sonlarında Şebîb işini bitirmiş olan Süfyân b. Ebred el-Kelbî, Suriye'li askerleriyle birlikte gönderildi. Taberistan'da bulunan Kûfe'li garnizon (İshak b. Eş'as kumandasında) ve Rey'deki Kûfe'liler (Cafer b. Abdurrahman b. Mihnefe kumandasında) ona yardım ettiler. Taberistan'ın yüksek vâdilerinden birinde Katarî kısıldı; adamları dört tarafa dağıldı; bizzat Katarî atı üstünden derin bir uçuruma yuvarlandı. Orada onu yerlilerden birisi gördü; taşla kalça kemiğini kırdı, daha sonra da bir kaç Kûfe'liye durumu bildirdi. Bu Kûfe'liler Katarî'yi öldürdüler. Ondan babasının intikamını almak durumunda bulunan Ebülcehm onun kafasını kesti ve bu kelle ile halifeye gönderildi. Abdülmelik mükâfat olarak bunun çocuklarına maaş bağladı. Süfyân b. el-Ebred bundan sonra Abîde b. Hilâl'e döndü ve onu maiyetiyile beraber yerleşmiş olduğu Kumis yakınındaki bir kalede kuşattı. Abîde teslim olmak teklifini reddetti. Onun mütevekkilâne, fakat kesin kararlı kuğu (ölüm) şarkısı zamanımıza

intikal etmiştir. Kuşatılanlar aç kaldılar ve yaptıkları son bir huruç hareketinde son neferlerine kadar öldürüldüler. Kaderleri onları Cîrâft'daki eski fırka arkadaşlarıyla hemen hemen aynı zamanda, 78 yılında yakalamıştı. Böylece Ezrakî'lerin dünyada kökleri kazınmıştı. Bunlar bir mezhep olarak hayatlarını devam ettiremeyecek kadar aksiyon adamlarıydılar. Ancak şiir ve rivayetlerle, yıllar boyunca doğu müslüman dünyasını korku içinde tuttukları, hatıralarda sürüp gitti. Bunların bazı yeni araştırmalarda bir takım lâfî güzâf ile geçirtilmeleri yerinde değildir. Bunlar en azından, onları mağlûp etmek suretiyle nam kazanmış olan Mühelleb'in savaş sanatı kadar kendi içlerinde bölünmeleri yüzünden mahvolmuşlardır. Araplar ile *mevâlî* anlaşıyorlardı; tabîat prensipten daha güçlü çıkmıştı.

10. Basra'nın Ezrakî'ler tarafından tehdit edildiği aynı sıralarda Kûfe de, Musul civarında zuhur eden başka hâricîler tarafından tehlikeye düşürülmüş bulunuyordu. Bunların rivayetçisi olarak hemen hemen sadece, çok tafsillatlı bilgi veren ve Kûfe'yi ilgilendiren her husus hakkında en emin kaynak olan Ebû Mihnef (Tab., 2, s. 881-989) mevcuttur.

Çok uzun zamandan beri tohumlarını Kûfe'den alan ve bu şehirle bağlantı halinde bulunan hâricîlerin reisi dindar Salih b. Müserrih, Nusaybin ile Mardin arasında bulunan Dara'da yaşamaktaydı (Tab., 2, s. 881, 977). Bu zat Temîm'li olmakla beraber bu bölgede, Dicle'nin her iki kıyısında Rebî'a Arapları, özellikle de, çok uzak olmayan bir geçmişte Fırat'ın sağ sahilinde, Kûfe çölünde bulunan eski yerleşme mahallerinden buraya hicret etmiş olan Bekr kabile gurubundan Benû Şeybân kabilesi oturmaktaydı⁸³. Salih bunlar ara-

⁸³ Şeybân'lı Şebîb'in annesi Musul civarında Satidama (Kan içici) dağının yamacında ikamet etmekteydi. Hiç şüphesiz, Şebîb'in ölmüş bulunan babası da ora-

sında taraftarlara sahipti; onlara *Kur'ân* okuyor, şeriate uygun davranmalarını sağlıyor ve onlara Allah hakkı için kızmayı, hükümdarların insanlara karşı işledikleri cinayetlerin intikamını almayı ve sahte imâmlarla bunların Allah'sız sürülerini ortadan kaldırmayı vaaz ediyordu⁸⁴.

Ancak eyleme geçmek için acelesi yoktu. Rivayete göre yirmi yıl boyunca propaganda yapmış, taraftar toplamıştı. Ancak sıkıştığı için nihayet bir avuç adamını ortaya attı⁸⁵. 1 safer 76 çarşamba (21 mayıs 695 cuma) günü 110 ile 120 arasında taraftarı onun yanına geldi. İlk işleri, kendilerine at tedarik etmek için Dara'daki devlet harasını yağmalamak oldu; çünkü ata sahip olmadan küçük sayılarıyla her hangi bir şey yapmalarına imkân yoktu. Dara, Nusaybin ve Sincar ahalisi bunların önünden içkalelere kaçtılar. Bundan sonra hâriciler, vali Muhammed b. Mervan'ın üzerlerine gönderdiği 1000 Kays'lıyı Davgân pazarında, namaz esnasında baskına uğratarak darma dağın ettiler⁸⁶. Ancak ikinci bir Kays'lı ordusu önünde bunlar Dicle'nin sol kıyısında, Âmid yanında küçük bir çarpışmayı müteakip Muhammed b. Mervan'ın eyaletini terk ederek Kûfe bölgesine girdiler.

Bunun üzerine Haccâc bunlarla meşgul olmak zorunda kaldı; karşılarına 3000 Kûfe'li savaşçı gönderdi. İki eyaletin sı-

da oturmuştu. Ancak aile buraya Kûfe çölündeki Lasâf suyu kenarından (ve Kûfe üzerinden: Tab., 2, s. 977) hicret etmişti (*Hamâse*, s. 15); akrabalarından bir kısmı Lasâf kenarında kalmış olup sık sık Şebîb'in ebeveyni tarafından burada ziyaret ediliyorlardı (Tab., 2, s. 915, 978). Şeybân'lıların bu yer değiştirmeleri muhtemelen kendi istekleriyle vuku bulmamış, Muâviye'nin emriyle gerçekleşmişti.

⁸⁴ Bu vaazların yazılmış olduğu bir mecmua mevcut olup bunun parçaları zamanımıza intikal etmiştir (Tab., 2, s. 881 vd.).

⁸⁵ Şeybân'lılardan Fadâle b. Seyyâr ondan daha önce ayaklanmış, fakat mak-tul düşmüştü (Tab., 2, s. 893).

⁸⁶ Kays'lar güney Elcezire'de oturuyorlardı; bölge vâlisi bunların içinde, Har-ran'da hüküm sürmekteydi (Tab., 2, s. 887,9. 889,2. 1327, 3, 5.).

nırında, Müdebbec köyü yanında 17 cemaziyelevvel 76 (Perşembe, 3 eylül 695) tarihinde iş savaşa döküldü. Savaş hâricîler için kötü sonuçlu oldu; reisleri Salih b. Müserrih maktul düştü. Hâricîler ona çok hürmetkârdılar ve samimî olarak mâtemini tuttular. Ancak Salih'in ölümü onlar için büyük bir kayıp olmamıştı; çünkü şimdi işin ehli bir adam başlarına geçti: Zühl b. Şeybân kabilesinin asıl Mürre b. Hemmâm ailesinden Şebîb b. Yezid b. Nuaym. Bu zat geri kalmış olan 70 veya 90 kişinin kumandasını üzerine alarak bunlarla savaşa savaşa, Kûfe'lilere karşı emniyette bulunduğu, Musul vilâyetine bağlı sınır bölgesine gitti⁸⁷. Burada faaliyetli kalmadı; hâricîlere düşman Şeybân ve Aneze'li bazı kabiledaşlarından intikam aldı. Bu civarda oturmakta olan annesini de yanına aldıktan sonra 160 adamıyla, yeniden Kûfe'ye tâbi, Dicle ile dağlar arasındaki Medâin bölgesinde ve ilk hâricî maktullerinin kemikleriyle kutsallaşmış klâsik hâricî yurdu, Cûhâ⁸⁸ yöresindeki Nehrevân'da görüldü. Bu civarda, savaşanlar için karargâh ve üs olarak işe yarayan, çok sayıda hristiyan manastırı bulunmaktaydı. Bu arada Şebîb'in dayanacağı sağlam bir üssü yoktu. Bulunduğu yeri durmadan değiştiriyordu. Biri Hânîkîn, diğeri Nehrevân yanında olmak üzere birbiri arkasına iki orduyu yenmek suretiyle Müdebbec yenilgisinin acısını çıkarmak imkânını buldu. Böylece Medâin garnizonunda bulunan Kûfe'lileri öylesine korkuttu ki, bunlar topluca ana şehirlerine, Kûfe'ye kaçtılar.

Haccâc bunun üzerine Kinde'li Cezl kumandasında 4000 kişilik kuvvetli bir orduyu Kûfe'den Medâin'e yolladı. Cezl, Mühelleb'in usulünü taklid etti; düşmanın Cûhâ bölgesinde

⁸⁷ Bu bölgenin adı Câl idi (Tab., 2, s. 893, 7. 894, 16. 895, 5.) Satidama dağı buradaymış gibi görünüyor. Krş. *Hoffmann'ın Hülâsaları*, n. 1488. Ebû Mihnec'in Şebîb hakkındaki rivayeti bir çok coğrafi malzeme ihtiva eder.

⁸⁸ Anbâr ve el-Ustân da Medâin'e dahil idiler (Tab., 2, s. 980, 11. 929, 12).

takibi sırasında çok ihtiyatlı davrandı; onu hiç gözünden kaçırmıyor, sağa sola sapışlarında izini bırakmıyor ve geceleri daima müstahkem yerlerde ordugâh kuruyordu. Haccâc sabrını tüketip nihayet, derhal hücumla geçmesi emriyle, onun yerine Hemdân'lı Saîd b. Mücâlid'i tayin edinceye kadar Cezl iki ay bu şekilde harekette devam etti. Şebîb, Berâzürrûz yolunda Katîtiye⁸⁹'de bulunur, kendisi ve adamları için yiyecek içecek ısmarlarken mahallî reis titreyerek onun yanına girip, her taraftan sarılmış olduğu haberini verdi. Şebîb sükûnetle yemeğini tamamladı. Bundan sonra atına binip kendisini saranları yardı. Sa'îd atlılarının başında peşine düşünce de geri dönüp onu bir darbede atından düşürdü. Takipçiler ürküp kaçtılar ve Cezl'in emrinde, geride kalmış bulunan yayaları da birlikte sürüklediler. Cezl bu olayda ağır surette yaralandı; Haccâc kendi hekimini onu tedavi etmek üzere Medâin'e yolladı⁹⁰.

Şebîb bundan sonra cüret ve cesaretini arttırdı. Bağdad üzerinden çaprazlamasına Kûfe üzerine yürüyüp, yolunu kesmek isteyen bir orduyu atlattıktan sonra Fırat'ı geçti; çöl içindeki Haffân ve Lasâf'a giderek, orada oturan ve kendisinin yaptıklarını, kabilelerini mahva sürükleyen hareketler olarak kötülemekte olan bedevî akrabalarına karşı duyduğu hiddeti teskin etti ve bundan sonra çöl içinde kaybolup gitti. Haccâc, işlerin düzeldiğini sandığından Basra'ya gitmişti ki, Şebîb'in yeniden Kûfe üzerine gelmekte olduğu haberini aldı; büyük bir süratle Kûfe'ye geri döndü. Onun şehre vardığı aynı günün akşamında Şebîb 200 atlı ile Kûfe önünde görüldü. Geceleyin Şebîb kartvizitini takdim etti. Kûfe pazarına gelerek

⁸⁹ Nehrevân'dan uzakta değildi, Tab., 2, s. 908, 2. 909, 2. Nehrevân aslında çok dallı budaklı bir kanal ve bir de bunun kenarında bulunan bir yerin adıdır.

⁹⁰ Buna bir varyant: Tab., 2, s. 911, 18 - 915, 1. S. 915, 1'de, s. 911, 18'de göze çarpan olayların kopukluğu yeniden giderilip ipin ucu tekrar tutuluyor.

müstahkem valilik sarayının kapısına gürzü ile, izi uzun süre kaybolmayan, müthiş bir darbe indirdi⁹¹. Ertesi sabah yine kaybolup gitmişti. Zâide b. Kudâme oldukça büyük bir kuvvetle arkasından gönderildi ise de onu bulamadı: Şebîb istikamet değiştirmişti. Birdenbire yeniden, Kûfe'nin başka bir tarafında, Kadisiye'de ortaya çıktı. Acele olarak üzerine gönderilen bir kuvvet Şebîb'in saldırısına dayanamadı; Irak'ın başşehri, Kûfe, artık onun önünde açık bulunuyordu. Fakat Şebîb, buradan 24 fersah uzakta, Rûzbâr'da karargâh kurmuş bulunan Zâide b. Kudâme'yi baskına uğratmayı tercih etti. Baskın başarılı oldu; Zâide öldürüldüğü gibi ordusu da kısmen dağıldı. Ancak Şebîb, adamlarının şiddetli ısrarlarına rağmen şimdi de Kûfe'ye girmeyi reddetti. Niffer, Sarât ve Bağdad üzerinden Dicle'nin öteki kıyısında bulunan Hânîcâr'a gitti.

Haccâc, tahammül etmek durumunda kaldığı alay ve istihzalara ilâveten zarara da uğramıştı: Geniş bir bölge idaresinden, yani kendisine vergi ödemekten çekilip alınmıştı; hazineleri yağmalanmıştı. Yeniden güçlü bir Kûfe ordusunu Cûhâ'ya gönderdi ve bu orduyu meşhur Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as el-Kindî'nin kumandasına tevdi etti. Bu zat selefi ve aynı zamanda kabiledaşı Cezl'den gerekli bilgileri edindikten sonra savaş plânını Cezl'in tavsiyelerine uygun olarak hazırladı. Ağır ağır Şebîb'i Medâin bölgesinden çıkardı ve resmen yetki aldıktan sonra da onu, sınır ırmağı Havlâyâ'yı geçerek, Haccâc'ın idarî bölgesine dahil bulunmayan Dâkûkâ

⁹¹ Şebîb'in, Kûfe'ye girmek suretiyle, karısı Gazâle'nin, oradaki mescitte namaz kılmak için içtiği andını yerine getirmesini mümkün kıldığı hikâyesi Ebû Mihnef rivayetinde yoktur. Ebû Mihnef'e göre Şebîb, gece vakti hâlâ camiden çıkmamış olan bir kaç kişiyi öldürmek için mescide girmiştir. Gazâle'nin andının yerine getirilmesi hikâyesi Mes'ûdî (5, s. 321) ve *Egânî* (16, s. 155)'de bulunmakta olup, Gazâle'nin "And içen kadın" olarak adlandırıldığı bir beyit (Mes'ûdî, 5, s. 411) ile teyid edilmiş görülmektedir. Bununla beraber aşağıda not 95 ile krş. Tab., 2 s. 767 gariptir.

ve Şehrizûr bölgesine kadar takip etti. Şebîb zikzak yürüyüşlerle onu yolsuz dağlık mıntıkada yormaya çalışmaktaydı ama, bir türlü onu baskına uğratmak imkânını bulamıyordu. Haccâc yine sabırsızlandı ve ihtiyatlı İbn Eş'as'ın yerine aceleci bir kimse olan Osman b. Katan el-Hârisî'yi tayin etti⁹². Osman b. Katan boğayı boynuzlarından yakaladıysa da bu iş ona pahalıya mâloldu. 10 zilhicce 76 perşembe (20 mart 696 salı) günü Havlâyâ ırmağı yakınında Bette şehri yanında bozguna uğratarak öldürüldü. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as bozulan ordunun kalıntısını Deyr Ebî Meryem'e ve buradan da Kûfe'ye geri götürdü.

Şebîb 76 yılının kış yarısında (695/6) oldukça büyük başarılar elde etmişti. Gerek kendisine ve gerekse adamlarına gerekli dinlenmeyi sağlamak için 77 yılı başında (nisan 696) Mâh Behrâzân⁹³ dağlarında yaylağa çıktı. Orada geçirdiği üç ay içinde taraftarları büyük ölçüde arttı. Para veya kan borcu sebebiyle takip olunan bir çok kimse ona iltihak etmişti. Sıcaklar geçmeye başlayınca - şu halde daha temmuz veya ağustos aylarında değil - Şebîb Medâin bölgesine indi. Burada Haccâc'ın emriyle, Mugîre b. Şube'nin babasına pek benzemeyen bir oğlu, Mutarriş, idare başında bulunmaktaydı. Güçlü hâricî fikirlerine sahip bulunan bu zat, her ne kadar Şebîb'in emrine girmek istemiyorsa da ona düşmanca karşı çıkmayı da arzulamadığından Medâin şehrini boşaltarak Cibâl dağlarına çekildi ve orada da mahvolup gitti. Medâin ile Şebîb çok önemli bir üs kazanmış oluyordu, ama o buna pek ehemmiyet vermemiş görünmektedir.

⁹² Ünlü Husayn Zülgussa'nın oğlu, Tab., 2, s. 982, 3. Kûfe'li kumandanlar çoğunlukla en itibarlı kimselerdi.

⁹³ Tab., 2, s. 941. Bu yerin nerede bulunduğunu bilmiyorum. Tab., 2, s. 982'de buna aykırı olarak, Şebîb'in Satidama dağından inerek Medâin'e geldiği kayıtlıdır.

Düşmanın kendisini rahat bıraktığı zamandan Haccâc, daha öncekilerin on katı büyüklükte bir ordu kurmak hususunda yararlanmıştı. Kûfe *divan*'ına kayıtlı bütün savaşçılar, aralarında bundan altmış yıl önce Kadisiye'de savaşmış ihtiyarlar da dahil olmak üzere, genç, yaşlı herkes bu orduya katılmak zorundaydı. Başka bölgelere gönderilmiş bulunan, özellikle Ezrakîlere karşı Basra'lılara yardım eden Kûfe'li birlikler de geri çağırıldı. Ezrakîlere karşı savaşmış olan birliğin başındaki Attâb b. Verka' bütün ordunun başkumandanlığına getirildi. Medâin hâricilerin eline düştükten, şu halde 77 (696) yılının yaz aylarından sonra bu büyük kitle harekete geçti. Bunlar, Dicle'nin güney batısında, Bağdad'a pek uzak olmayan Sarât⁹⁴ yanındaki Sûk Hakeme'ye kadar ilerlediler. Şebîb burada onlara 600 kişilik birliğiyle taarruz etti. İşlerini bitirmek onun için çocuk oyuncuğu kabilindendi; çünkü bunlar ordu değil sadece bir sürü idiler. Eski savaş şarkılarını unutmuş olmak ve kendilerini heyecana getirecek vâizlere sahip bulunmamak her halde günahlarının en büyüğü değildi. Mücadele etmeyi yalnız kumandanlarına ve subaylarına bıraktılar; bunlar, aralarında Attâb b. Verka' da bulunduğu halde maktul düşünce de kaçıp gittiler.

Şebîb artık Kûfe'yi sadece ürkütmekle yetinmeyip, buraya ciddî olarak saldırabilirdi. Daha küçük diğer bir orduyu da temizledikten sonra hiç bir engele çarpmadan Fırat'ı geçti ve Kûfe önündeki Sabaha'da ordugâhını kurdu. Burada bir mescit yaptırdı ki, bu davranışından onun buradaki ikamet süresinin öyle pek kısa olmadığı anlaşılmaktadır⁹⁵. Eğer Haccâc sa-

⁹⁴ Sarât da, Nehrevân gibi, hem bir kanal, hem de bir yer adıdır.

⁹⁵ Yoksa bu mescidi, sadece Gazâle andını yerine getirebilsin diye mi inşa etmişti? Mescit uzun zaman varlığını korudu ve onun adını taşıdı. Şebîb, karısının öldürülmesinden sonra, onun Haccâc'a götürülmek istenen başını zorla katillerin elinden alıp bu mescide gömmüştü.

dece Kûfe'lilerle yetinmek zorunda kalmış olsaydı, hali her halde kötü olurdu. Daha şecî' ve daha güvenilir olmalarına rağmen, silâhlendirdiği uşakları ve azatlı köleleri (*mevâlî*) de onu her halde kurtaramazlardı. Ancak o, ne olur ne olmaz düşüncesiyle halifeden Suriye'li savaşçılar göndermesini rica etmişti ve bunlar şimdi, tam zamanında, Kelb'li Süfyân b. Ebred kumandasında 4000 kişilik bir kuvvet halinde yetişmiş bulunuyorlardı. Suriye'liler Sabaha'ya, hâricîler üzerine yürüyerek, yüksekçe bir yerde, bir sedir üstünde oturup kendilerini seyreden Haccâc'ın gözleri önünde savaşa başladılar ve hâricîleri adım adım geri sürdüler. Daha önceki savaşta maktul düşmüş olan Attâb'ın, bir kaç Kûfe'li⁹⁶nin başına geçen oğlu tarafından gerçekleştirilen ve Şebîb'in karısı Gazâle'nin ölümüyle sonuçlanan bir baskın nihayet kesin sonucu getirdi. O ana kadar kılıç elde yaya olarak savaşan hâricîler atlarına atlıyarak Fırat köprüsü üzerinden kaçtılar. Savaş meydanını en son terkeden Şebîb oldu; atını ağır ağır geriye sürüyor ve derin düşüncelere dalmış bir halde başını sallayıp duruyordu. Kendisini adım adım izleyen Suriye'lilere dikkati çekilince, hiç bir şeyi umursamaz bir tavırla geriye dönüp bakmış ve yine düşüncelerine dalarak başını sallamaya devam etmişti. Haccâc ise onu takip edenleri geri çağırdı: "*Cehennem ateşinde yanması için onu Allah'a bırakın!*". Bu savaşın 77 yılının ortasından önce vuku bulmuş olması pek muhtemel değildir; daha tam bir tarihleme verilmemiştir.

Şebîb, Anbâr yanında bir çatışmaya daha girdikten sonra atlılarından geri kalanlarla - çünkü bunlardan bir çoğu onu

⁹⁶ Tab., 2, s. 961. 967. Bundan, Suriye'liler yanında yine de Kûfe'lilerin savaşa katıldıkları, Tab., 2, s. 955'de verilen bilgiye muhalif olarak, anlaşılmaktadır. Taberî'nin, rivayetini Ebû Mihnef'in rivayetine varyant olarak kaydettiği Ömer b. Şebbe (Tab., 2, s. 962, 5 - 968, 17) sadece Kûfe'lilerden bahseder; o, belki de kasıtlı olarak, Suriye'lileri meskût geçmiştir.

terketmişlerdi - Cûhâ'ya çekildi. Fakat burada da kalamadı. O sıralarda Ezrakî'lerin henüz imha edilememiş bulunduğu Kirmân'a gitmeyi kararlaştırdı. Ehvâz'da Düceyl'in öte kıyısına geçmiş bulunuyordu ki, Süfyân b. Ebred kumandasındaki Suriye'liler arkasından yetiştiler. Şebîb derhal nehri gerisin geriye geçerek onların üzerine yürüdü⁹⁷. Suriye'liler onun korkunç saldırısına dayandılar ve Şebîb de bunu izleyen gece içinde nehrin öte kıyısına geçmeyi maslahata daha uygun buldu. Ancak adamlarının arkasından köprüyü geçerken atı birdenbire ürküp şahlandı ve köprüde tutunamıyarak suya düştü. Şebîb ağır zırhları içinde çaresiz kalmıştı; dudaklarında şu sözlerle boğulup gitti: "*Herşeyden aziz olan ve her şeyi bilen (Allah')ın taktiri bu imiş!*" - (*Zâlîke takdîrülâzîzilâlîm*). Olay muhtemelen daha 77 yılında, senenin sonlarında vuku bulmuştu. Kahramanın muazzam cüssesi Suriye'lileri hayrete düşürdü. Annesi hâlâ hayattaydı. Bu kadın savaşta esir düşmüş bir Bizanslıydı. Oğlunun ölümü hakkında o zamana kadar kendisine ulaşan haberlere hiç inanmamıştı. Onun *boğulmuş* olduğunu duyunca inandı. Çünkü Şebîb'in doğumundan önce görmüş olduğu bir rüyaya göre, ondan çıkan yangını ancak su söndürebilirdi⁹⁸. Şebîb'in Düceyl dalgalarında boğulup gitmesi bu rüyayı doğruluyordu ve bu rüya da sonraki insanların hafızasında yerleşip kaldı⁹⁹.

Şebîb'in sadece düşmanlarının sayıca çokluğuna değil, aynı zamanda dostlarının kıskançlığına ve hâince kavgalarına yenilmiş olduğuna işaret eden izler vardır. Ömer b. Şebbe

⁹⁷ Ebû Mihne'ye göre o Kirman'a varmış ve orada kısa bir süre dinlenmişti.

⁹⁸ Rüya, Şebîb adının *yanmak* anlamına gelen homonim bir kökten yanlış olarak iştikak ettirilmesine dayanmaktadır. Yakubî, 2, s. 328'e göre Şebîb'in annesinin adı Cehîze idi.

⁹⁹ Theophanes de (Hilkat yılı 6185) bu hususta bir şeyler işitmişti: Şebîb, Horasan'da ortaya atılmıştı ve az kalsın Haccâc'ın suda boğulmasına sebep olacaktı. Az kalsın!

(Tab., 2, s. 967)'ye göre, Sabaha savaşının tam kritik ânında Dabbe'li Maskale b. Mühelhil atının dizginlerine yapışarak ona "Salih b. Müserrih hakkında ne dersin, ne düşünürsün?" سوالını yöneltmişti. Şebîb böyle bir anda kendisinden hesap sorulmasını yadırgamakla birlikte düşüncesini saklamamış ve bu suretle Maskale ile çok sayıdaki taraftarının kendisinden ayrılmasına ve savaşa devam etmemelerine sebep olmuştu. Bu sebeple zafer Haccâc için kolaylaştırılmış oluyordu.

Ebû Mihnef'in kendi ana rivayetine bizzat eklediği bir pasaja göre (Tab., 2, s. 975 vd.) Düceyl felâketinde de bir ihanet rol oynamıştı: Şebîb, bizzat kendi arkadaşları köprüyü tutan halatları kestikleri için köprüyü sağ-salim geçememişti¹⁰⁰. Bu iddia, atının, önünde bir kısarak bulunduğu için şahlandığını bildiren, masalı andıran rivayete nazaran gerçekten de daha inanılabilir gibidir. Onun kumanda ettiği bir avuç dolusu insan arasında da, kendisine hiç de canla-başla bağlı bulunmayan kimseler her halde mevcuttu. Böyle canla-başla bir kimseye bağlılık, bayrakları olarak sadece Allah'ı kabul eden kimselere yakışmazdı ki. Bunlar onu, kendilerine farzolan, diğer inançlılara karşı izlenen kanlı ciddiyette, akrabaları lehine bazı intisnalar yapmakla itham ediyor ve fırsat buldukça, özellikle bu akrabaları öldürüyorlardı. *Takîye*'yi kabul etmesini, hâricîlerin *Lâ hükme illâllâh* parolasını dilleriyle ikrar eden savaş esirlerini serbest bırakmasını ve hatta bunları kurtarmak için bu ikrarı, onları teşvik ederek söyletmesini (Tab., 2, s. 967 vd.) affetmiyorlardı. İlimli tutumunun aynı zamanda bir akıllılık olması ve Kûfe'lilerin mezbûhane bir ölüm-kalım savaşına itilmemelerini sağlaması da onları ilgilendirmiyordu. Fakat her şeyden önce onun kişilik bakımından üstünlüğü, canlı,

¹⁰⁰ Yakubî, 2, s. 328'e göre halatları Suriye'liler kesmişlerdi; ama o zaman bunların galip gelmiş olmaları gerekirdi. Yakubî aslında Ebû Mihnef ile hiç mukayese edilemez.

hayat dolu otoriteyi fırkanın ölmüş kurucusu ile yere vurmaya çalışan Dabbe'li Maskale gibi kiskançların kinini harekete geçiriyordu.

Cüsse, vücut kuvveti ve bunun yanında cesaret bakımından da Şebîb arkadaşlarının çok üstündeydi. Bununla beraber sadece bir cüretkâr, bir delibaş değildi. Simson'un *Philister*'leri ve bunların zındancısını kendileriyle alay ederek ürküttüğü gibi, onun hakkında da rivayet edilen cüretkârane oyunlar Şebîb'in sadece bir yanını aydınlatmaktadır. O aynı zamanda her şeyi ölçüp biçen ve ihtiyatlı bir kişiydi. Emrinde sadece küçük bir ordu vardı ve bunun çekirdeğini Şeybân'lı kabile daşları teşkil ediyordu. *Mevâlî*'den söz edilmiyor. Bir avuç atlısı ile yetinmek zorundaydı. Bunların iyi silâhlanmasına, iyi iâşesi ile iyi istirahat edebilmelerine gayret ederdi. Devlet kasalarında istediği kadar, yeterince para bulmaktaydı. Birliğinin sayıca azlığını, ustaca seçilmiş bir zeminde inanılmaz bir hareketlilikle telâfi ediyordu. Kendisini ele geçirmek istediklerinde düşmanlarının önünden kaçıyor ve sonra da en az ihtimâl verdikleri bir anda onları baskına uğratiyordu. Düşmanlarının harekâtından mutad olarak haberdardı; çünkü ülkenin yerli hristiyan halkıyla çok iyi ilişkiler içindeydi. Bunlar onun şahsında, kendilerini baskı altında tutanlara karşı bir müttelik görmekteydiler ve her ne kadar açıkça onun tarafına geçmeye cesâret edemiyorlardıysa da ona her halde, ellerine bir imkân geçtiğinde, faydalı hizmetlerde bulunmuş olmalıdırlar¹⁰¹. Şu halde o, gerilla savaşının sağladığı yardımcı faktörlerden ya-

¹⁰¹ Şebîb, Havlâyâ'da Bette kilisesinde Kûfe'lilerin karşısında bulunduğu sırada hristiyan ahali onun yanına gelip şöyle demişlerdi: Sen, biz ezilmişlere acıyorsun, herkesi dinliyor ve şikâyetlerini göz önüne alıyorsun; ama, bu Kûfe'liler hiç mazeret kabul etmeyen zâlim kişilerdir. Eğer senin, bizim kilisemizi karargâh olarak kullandığını haber alacak olurlarsa, sen gittikten sonra bizi öldürürler. Şu halde lûtfen karargâhını şehrimizin yanında başka bir yere naklet! Şebîb onların bu ricalarını kabul etmişti.

rarlanmayı esaslı olarak bilmekteydi. Bütün bunlara rağmen kendisini tamamen işine vermiş değildi. Her ne kadar kelimelere döküp izhar etmemiş ise de onda alışılmamış, zekice ve etrafını alaya alan bir şeyler vardı. Samarraca vergi hasılatından eline düşen o güzelim altınları katırının sırtından kanalın sularına döktüğünde, etrafında kim bilir nasıl şaşkınlıktan fal taşı gibi açılmış gözler vardı! Tehlikenin en büyük anında, hiç bir şeyi umursamadığı intibasını uyandırabiliyordu. Uğradığı ilk bozgundan sonra, etrafında olup bitenlerle hiç ilgilenmeden kendi düşünceleri içine gömülmüştü: Acaba bu arada, içten-dıştan hiç ayrılmaz bağlarla bağlı bulunduğu karışmm kaybını mı düşünüyordu? Belki de kaybettiği savaştan çok onu bu düşünce meşgul etmekteydi. Giriştiği işe bütün ruhunu, bütün benliğini vermiş değildi. Bunu yapamıyacak kadar insancıldı. Fırkanın müteassıpları bunu hiç şüphesiz hissetmekteydiler. Başkalarına (ve bu arada Ebû Mihne'e) onu sempatik gösteren hususiyetleri bu fırka müteassıplarının kinini tahrik ediyordu. Onun, gücünü böyle bir cemaat için israf etmeye mecbur kalmış olması üzülmenecek bir şeydir. Bütün bu şartlar içinde onun âkıbeti bir bakıma teselli edicidir. Alev alev yanan göktaşı semada patlamıştı.

11. Şebîb'in ölümünden sonra çetesinin artık hiç bir önemi kalmamıştı. Fakat hâricîler Musul civarındaki Şeybân kabilesi ve diğer Bekr'liler içinde varlıklarını sürdürdüler ve zaman zaman da eylemler yaptılar. Ama bunların velî tanıdıklarını kimse Şebîb değil, onun selefi Salih b. Müserrih'di; bunun bir araya toplanmış vaazlarıyla coşuyorlar, mezarını ziyaret edip bu ziyaret (hac) sırasında saçlarını tıraş ediyorlardı¹⁰². Salih, Ezrakî'ler kadar katı ve gaddar olmayan Sufî'lerden sayılmaktadır (Tab., 2, s. 880, 18). Bununla beraber bunlarda

¹⁰² İbn Kuteybe, s. 209. Hâricîler zaten genellikle "şehadet kültü" icra ederlerdi (Tab., 2, s. 900).

dinî inançlarına riayet bakımından hâkim görünen ılımlılık, sadece bunların sünnî müslümanların cemaatinde ikamet ettikleri süreye münhasır kalıyor ve ayaklanıp kılıca davrandıklarında yerini hemen hoşgörüsüzlüğe terk ediyordu. Buna göre Sufî'ler ile Ezrakî'ler arasındaki fark pek bir şey ifade etmiyordu. Şebîb'in emrinde savaşan Sufî'lerin tasvir edilişlerine bakılacak olursa, bunlar önemli her noktada hâricîlerin umumî hatlarını taşımaktaydılar. Daha sonraları Dicle'nin bu civarlarında, zaman zaman birbirleriyle korkunç çatışmalar yapan bir çok hâricî mezhepleri mevcut olmuştur¹⁰³. Bunlardan bazıları beyaz, bir kısmı da siyah sancak veya sarıklara sahiptiler (Tab., 2, s. 1624. 1898).

Daha sonraki Emevîler devri için haklarında bilgimiz bulunan hemen hemen bütün hâricî ayaklanmaları Musul'da ve Bekr'liler arasından çıkmıştır. Halife Yezid II. zamanında Şeybân ve Yeşkür kabilelerine mensup atlılarıyla Şevzeb (Bistâm, 1378, 17) isyan etti. Bunun esas harekât sahası Cûhâ yöresiydi. Bu zat Kûfe'lileri ve Harran Kays'lılarını mağlûp etmekle beraber nihayet Suriye'lilere boyun eğdi. Halife Hişam devrinde Behlûl b. Bişr¹⁰⁴, Musul'da Irak valisi Halid el-Kasrî'ye karşı ayaklanarak, onun üzerine gönderdiği birlikleri iki defa bozguna uğratmış ve fakat nihayet aynı şekilde, Musul yanında, Küheyl savaşında mağlûp olmuştur. Hemen aynı sıralarda, meşhur Şebîb'in oğullarından birisi, Sahârî, Cabbul¹⁰⁵ Bekr'lilerinden otuz kişi ile Halid'in bir çiftliğine baskın

¹⁰³ Tab., 2, s. 1897 vd. Sufî'ler yanında (*ayn. esr.*, s. 1900,5. 1901,10) Beyhâsî'ler vardı (s. 1898,20).

¹⁰⁴ Asker olarak Kûsâre adı ile ünlüydü (Tab., 2, s. 1625,15), *Divân*'dan günlük 1/4 *dirhem* tahsisatı vardı. Sirke satın almak istemiş, yerine kendisine şarap verilmişti; satıcı bu yanlışlığı düzeltmemiş, şikâyet ettiği pazar kontrol memuru da bu alışverişe müdahale etmemişti. Kızgınlığının sebebi buydu ve çetesini kurar kurmaz da önce bu memuru öldürmüştü.

¹⁰⁵ Cabbul, Dicle yolundaki antik Cambul'dur (Delitzsch, *Paradies*, s. 240 vd.). Bu yerin adı, meselâ Zenc isyanlarında çok geçer.

yapmışsa da başarılı olamamış, Düceyl üzerinden kaçmışsa da Menâzir'de öldürülmüştür. Bu üç olayın râvisi Ebû Ubeyde'dir (Tab., 2, s. 1348 vd., 1375 vdd., 1622 vdd., 1633 vd.).

Emevî devleti çökmeye başladığında hâricî hareketi tamamiyle ayrı bir üslûba büründü; genel ihtilâl seline katıldı. Eski devre ile mevcut olan fark sayılarda göze çarpar. Diğer devrelerde hâricî ordularının karakteristiğini teşkil eden küçük birlikler kabarak muazzam kitlelere dönüşürler. Halife Velid II.'in öldürülmesinden sonra Elcezire'de Şeybân'lı Saîd b. Behdel isyan edip önce, aynı şekilde Rebîa kabileler grubuna mensup bir rakibini ortadan kaldırdıktan sonra Kûfe üzerine yürüdü. Ancak yolda vebadan öldü ve yerine Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî geçti (Tab., 2, s. 1900, 4). Bunun bayrağı altında binlerce kişi bulunmaktaydı; Şehrîzûr Sufî'leri¹⁰⁶ de ona katılmakla beraber namazlarını kendi imâmlarının arkasında kılmaktaydılar. Orduda erkek kıyafetinde savaşımlara kahramanca katılan bir çok kadın da vardı. Kûfe ve Hîre'de dört aydan beri, halife Ömer II.'in oğullarından birisi olan eski vali ile, halife Mervan tarafından tayin edilen yeni vali, İbn Hareşî, birbirleriyle didişmekteydiler. Bunlar şimdi her ne kadar hâricîlere karşı birleştilerse de, bunlar tarafından 127 yılı recebinde (nisan 745) bozguna uğratıldılar ve Kûfe'yi boşaltmak zorunda kaldılar. İbn Hareşî Suriye'ye geri döndü; İbn Ömer nüstahkem Vâsıt şehrine kaçtı. 127 yılı şaban ayında (mayıs 745) Dahhâk b. Kays onu izleyerek Vâsıt şehrini kuşattı. Hâricîlere karşı savaşta her ne kadar Kelb'li Mansûr b. Cumhûr temayüz ettiyse de, bunların tarafına geçerek hâricîlerin din imtihanını, islâmı yeniden kabul ederek Allah'ın kelâmına itaat etmeyi vaadetmek suretiyle başaran ilk kişi de o oldu.

¹⁰⁶ Bunlar o sıralarda Ermîniye ve Azerbaycan'ı zapteden ve Mervân'a karşı başarıyla ellerinde tutmuş olan hâricîlerdir. Belâzurî (s. 290) böyle der; Taberî ve İbn el-Esîr'de bundan bahis yoktur. Krş. Weil, *Geschichte der Chalifen*, 1, s. 690.

Bir süre tereddütten sonra 127 şevval ayında (745 ağustos başı) İbn Ömer de deliğinden çıkarak Dahhâk b. Kays'e bîat etti. Hüküm süren Kureyş ailesinin bir mensubu, Bekr b. Vâil'den bir hâricînin arkasında namaz kılmaktaydı! ve o bu bakımdan tek kişi kalmadı; göreceğimiz gibi başka bir Ümeyye'li de pek az sonra onun verdiği örneğe uydu. Taberî (2, s. 1913)'de kayıtlı bir mısraın, devrin bu değişikliği karşısında ifade ettiği şaşkınlık anlaşılabilir bir keyfiyettir. Üstelik İbn Ömer, hâricînin Vâsıt'da valisi olarak kalıp onun devletinin doğu yarısını idare etmeyi de küçüklük saymamıştı. Bizzat Dahhâk, Kûfe'ye döndü ve devletinin batı yarısını buradan idare etmek istedi. Ancak olaylar onu Musul'a çağırırmaktaydılar; daha 127 yılı zilkadesinde Musul'a gitmek üzere Kûfe'yi terketti. Hiç olmazsa, Dahhâk'ın 127 yılındaki zuhuru haberini genellikle medyun olduğumuz Ebû Ubeyde böyle söylemektedir (Tab., 2, s. 1900 vdd.; 1905 vdd.; 1913 vdd.) Ancak Dahhâk'ın Kûfe'den hareketi için verilen 127 zilkadesi tarihlemesi (Tab., 2, s. 1914, 16) şüphe uyandırmaktadır. Bu tarihleme, Mervan'ın 127 zilkadesinde Hıms ve Suriye işlerini yoluna koyup Dahhâk'e karşı hareket için elinin serbest kaldığı hakkındaki diğer bir haberle sıkı sıkıya bağlıdır ve bu sonuncu tarihleme yanlış olup hemen hemen gerçekten bir yıl farklı ve öncedir. Tab., 2, s. 1938, 19'a göre Dahhâk, yurduna, harekete geçtiği aynı yıl içinde değil, yirmi aylık bir ayrılıktan sonra dönmüştür.

Bundan sonraki olaylar için Tab., 2, s. 1939 vdd.'de verilen Abdülvehhâb (Ebû Hâşim'den) en önemli râvidir. Musul ahalisi Dahhâk'i Kûfe'den geri çağırdı; Dahhâk geldi ve devletin memurlarını kaçırdı. Çok yüksek ücret ödediği için herkes onun yanına koşuyordu; ordusu rivayete göre 120.000 kişiye yükselmişti¹⁰⁷. Müteveffa halife Hişam'ın durup dinlenmek

¹⁰⁷ Sayı tabîatiyle popüler tahmine dayanmaktadır; ancak Theophanes'e göre (Hilkat yılı 6237) Dahhâk *meta pleistis dünameos* idi.

bilmeyen çetebaşı oğlu Süleyman da 4000 kişilik kuvvetiyle ona katılmıştı. Mervan henüz Suriye'de bizzat Hıms'ı muhasara etmekle meşgul bulunduğu için, Elcezire'nin merkez şehri Harran'da bıraktığı oğlu Abdullah'ı, Dahhâk'in (Musul'dan) daha batıya ilerlemesine engel olmakla görevlendirmişti. Abdullah, Nusaybin'e kadar yürüdü; fakat başarısız bir çarpışmayı müteakip burada durmak ve şehrin surları gerisine çekilmek zorunda kaldı. Dahhâk onu burada kuşattı. Dahhâk'in ayrı bir birlikle Rakka yanındaki Fırat geçidini ele geçirmek girişimi sonuçsuz kaldı. Bu arada Mervan nihayet Hıms'ı teslim zorlamış ve bizzat Rakka üzerinden Dahhâk'in üzerine yürümüşü. Ordular Kefertûsâ yanında karşılaştı. Şahsına hiç önem vermeden kendini her tehlikeye arzetmeyi itiyad edinmiş olan Dahhâk bir ön çarpışmada maktul düştü. Onun halefi Hayberî, kısa bir duraklamadan sonra saldırıyı tekrarlayıp düşmanın karargâhına kadar girmeyi başardıysa da burada yakalandı ve karargâhta bulunan köleler tarafından lobutlarla öldürüldü. Bu olay 128 yılında, muhtemelen yılın sonlarına doğru vuku bulmuştu. Ebû Mihnef (Tab., 2, s. 1913 vd., 1938, 1940) olayları hülâsa ederken, Theophanes (Hilkat yılı 6236 vd.) Abdülvehhâb'ın tasvirine genellikle uygun beyanda bulunuyor. Ona göre Dahhâk 127 yılında Irak'da ayaklandı; Mervan önce oğlunu ona karşı gönderdi. Kendisi dört aylık bir kuşatmayı müteakip Hıms'ı zaptettikten sonra bizzat Elcezire'ye giderek âsiyi öldürdü.

Hâricîler hâlâ 40.000 kişilik bir kuvvet halindeydiler ve şimdi Yeşkür'lü Şeybân b. Abdülaziz (Ebû Dulef)'i kendilerine halife seçmişlerdi. Süleyman'ın tavsiyesiyle bu adam onları geriye, Dicle'nin doğu kıyısına, Musul şehri karşısına sevketti; bunlar şehri hâkimiyetleri altında tutmakta olup buraya sandallardan yapılma bir köprüyle bağlantı kurmuşlardı. Mervan, bunların karşısında Dicle'nin sağ kıyısında ordugâh kurmuştu.

Kesin bir başarı kazanamadan yılın (129 yılının) uzun aylarını burada geçirdi. Ancak kendisinin ordu kumandanı olan İbn Hübeyre, Kûfe'yi hâricî hâkimiyetinden kurtardıktan sonra¹⁰⁸, onun kendisine yardım için bir ordu göndermesini sağladı. Hâricîler bu orduyu püskürtemedikleri için, iki ateş arasında kalmamak üzere, yine Süleyman'ın tavsiyesine uyarak Musul yanındaki mevzilerini boşalttılar ve Hulvân üzerinden Ehvâz ve Fârs'a gidip burada Ca'ferî İbn Muâviye'ye ihtihak ettiler (Tab., 2, s. 1977). Düşmanları tarafından buraya kadar takip edilen hâricîler nihayet dağılıp gittiler. Süleyman, taraftarlarıyla birlikte deniz yolundan Sind'e gitti. Şeybân'a gelince, Arabistan'ın doğu sahillerine gitti ve sonunda, eski İslâm öncesi Benû Culandâ hanedanı mensuplarından birisi olan Ummân emîri ile giriştiği mücadelede, 134 yılında maktul düştü¹⁰⁹.

12. Bu büyük ayaklanma hareketi, mevcut böyle özellikle uygun şartlar içinde, hâricîleri diğer her hangi bir ayaklanmalarına nisbetle iktidara daha çok yaklaştırmıştı. Ancak bu sefer onlar, kim bize karşı değilse bizdendir ilkesine uymak suretiyle kendilerine yabancı olan unsurların içlerine girmesine veya kendileriyle ittifakına müsaade etmişlerdi. Bu davranış politika olarak geçerliydi ama, hâricîliğe uymuyordu. Politika kaidelelerine uymak bakımından önemsiz ve fakat çok daha hâricîlere yakışan bir hareket ise Arabistan'da bir az daha sonra, Emevîlerin son zamanında vuku buldu. Taberî'de bu hareket üye-

¹⁰⁸ Ebû Mihne'fe göre (Tab., 2, s. 1946) ancak 129 yılı ramazanında. Bu ise her halde çok geç olmalıdır.

¹⁰⁹ Tab., 3, s. 78'de böyle; krş. Tab., 2, s. 1945 (Abdülvehhâb), s. 1949 (Ebû Ubeyde), s. 1979 (Medâinî). Ebû Mihnef (Tab., 2, s. 1948), Şeybân b. Abdülâziz'in daha 130 yılında ve Sicistan'da maktul düştüğünü söylemektedir. Ebû Mihnef belki de onu, aynı sıralarda Horasan'da bir rol oynayan ve filvâki, her ne kadar Sicistan'da değilse de, Serahs'da 130 yılında maktul düşmüş bulunan harûrî Şeybân b. Seleme ile karıştırmıştır.

rinde, tercihli olarak, aslında daha önce bilinmeyen özel bir râvi, Hârûn b. Musa, söz sahibidir. Bu zat ayrıca *Egânî*, 20, s. 96 vdd.'de de yer almakta, ancak bunun yanında Medâinî çok daha ayrıntılı bir rivayet getirmektedir¹¹⁰.

Basra İbâdî'leri tohumlarını güney Arabistan'da serpmişlerdi¹¹¹: Benû Şeytân'a mensup Kinde'li Abdullah b. Yahya, Basra İbâdî'leriyle temasta bulunmaktaydı. Bu zat hüküm süren haksızlığa daha fazla tahammül edilmemesi düşüncesindeydi. Ayaklanması için Basra'dan teşvik ve tahrik edildi ve Basra'daki partililerden bir kaç önemli şahsiyet, aralarında Belc b. Uyeyne el-Esedî¹¹² ve Ebû Hamza Muhtar b. Evs el-Ezdî, onun yanına geldiler. Ebû Hamza, Abdullah'ın sağ kolu haline geldi; aslında da Abdullah'a gerçekten üstündü. 129 yılı başlarında Abdullah'a halife sıfatıyla bîat edildi. *Tâ-*

¹¹⁰ Hârûn'un nisbesi Tab., 2, s. 1942,14. 1981,12. *Egânî*, 98,29'da her seferinde muhtelif şekilde yazılmıştır. *Egânî*, 98,29 - 100,23 = Tab., 2, s. 1942 vd. 1981 vdd. 2006 vd. ve *Egânî* 103,21-105,2 = Tab., 2, s. 2008-2011 ona aittirler. Onun olayın sonuna dair rivayetini sadece Taberî (2 s. 2012 vd.) vermektedir. *Egânî*'de bu haberden sadece bazı varyantlar, başka bir münasebetle verilen habere sokulmuştur. Hârûn'un tercihen kaydettiği hâricî vaazarlarına ise *Egânî* (s. 105-108)'de Taberî'dekinden çok daha geniş yer verilmiştir. Şu halde, *Egânî* müellifi, s. 98,29. 103,21'den edinilen intibâa göre, Hârûn hakkındaki bilgisini Taberî'den almış olamaz. Bu, zaten başka sebeplerden de mümkün değildir. *Egânî* müellifi Taberî'nin sık sık koparıp sonradan yine düğümlendiği olaylar yumağını kesintisiz ve Taberî'nin kullandığı yamalardan sıyrılarak sağlam şekilde vermektedir. Onun sesi bazen daha dolgun ve, özellikle *Egânî*, s. 99,19 vd. ile Tab., 2, s. 1982,10 arasında yapılan bir mukayesenin gösterdiği gibi, daha tizdir. Taberî'nin Leyden baskısında mevcut bir çok hata *Egânî*'ye bakılarak düzeltilebilir, bir çok boşluklar doldurulabilirdi. - *Egânî*, 97,1-98,2; 100,24-103,20; 108,8-114,15'deki haberler Medâinî menşelidir. Son kısmın hikâyesine, söylediğimiz gibi, Hârûn'un bazı varyantları eklenmiştir (s. 106. 110). Vâkudî'nin iki kısa rivayeti Tab., 2, s. 2008. 2012'dedir.

¹¹¹ Bunlar denenmiş bir usul olarak Mekke'ye yapılan haccdan kendi ilkelerini yaymak hususunda faydalanmaktaydılar (Tab., 2, s. 1942). Daha 107 yılında Abbâd el-Ru'aynî Yemen'de bir hâricî isyanı çıkarmıştı (Tab., 2, s. 1487).

¹¹² O, Taberî (2, s. 2020,10)'de böyle adlanır; *patronimî* (baba adından istikak eden ad) *Egânî*, 97,14'de başkadır. *Nisbe* de burada yanlış verilmiştir.

libülhakk ünvanını taşımaktaydı. Muârizları, belki de onu Dec-câl olarak karakterize etmek amacı ile, kendisini *Tekgöz* olarak adlandırıyorlardı (*Egânî*, 24, s. 108). Abdullah, Hadramût'da iktidarı eline geçirdi ve Yemen'e atlıyarak ve buradaki valiyi¹¹³ yenerek 129 yılının ikinci yarısında bölgenin başşehri San'a'ya girdi (*Egânî*, 97, 21. 98, 24). Abdullah burada kendi idaresini kurdu, fakat rejim değişikliği sırasında eski memurları himaye etti; genellikle ılımlı davranarak, görüldüğüne göre, Yemen'li-lerin kalbini kazandı. Hâricîlik ile mevcut genel islâm arasın-da aslında hiç bir fark bulunmadığını tebarüz ettiriyordu. O sadece *Kur'an*'ın cezaya tâbi tuttuğu ve fakat şimdi çok yaygınlaşmış bulunan günahlara karşı hoşgörüsüzdü. Diğer bölgelerde bulunan hâricîlerden bir çoğu ona katıldı. 129 yılı sonunda, hac tarihi yaklaşıncı, Ebû Hamza'nın yüksek ku-mandasında Mekke'ye bir ordu gönderdi. Bunlar yaklaşık 1.000 kişi olup siyah ve kırmızı sarıklar taşımaktaydılar¹¹⁴. Kurban bayramı töreninin resmî başkanı olan Medine valisi Ümeyye'li Abdülvahîd b. Süleyman b. Abdülmelik onlara karşı gelmedi, aksine bunlarla tören süresince devam edecek bir ateşkes anlaşması yaptıktan sonra Medine'ye geri döndü. Ancak buradan, Ümeyye ailesine mensup Abdülaziz b. Abdullah b. Amr b. Osman¹¹⁵ kumandasında bunlara karşı bir ordu gönderdi. Rivayete göre bunlar kılık-kıyafetleri savaşçı-

¹¹³ Haccâc vasıtasıyla yükselen ve yarım yüzyıldan beri Yemen'de hüküm süren Ebû Akîl ailesinden.

¹¹⁴ *Egânî*, 99,8. 112,31. Vâkıdî (Tab., 2, s. 2008) sayıyı sadece dört yüz olarak veriyor.

¹¹⁵ Hârûn (*Egânî*, 100,6) ve Vâkıdî (Tab., 2, s. 2009,2)'ye göre adı budur. Medâinî (*Egânî*, 100,25) onu Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz olarak adlandırıyor; ancak bundan hemen sonra (101,14) Medâinî bizzat, onun halife Osman'ın neslinden geldiğini söylemektedir. Şu halde, müstensih hatası değilse, kendisi hataya düşmüş olmaktadır. Medâinî muhtemelen, Abdülvahîd'i Mekke ve Abdülaziz'i Medine vâlisi yapmakla da haksızlık etmektedir.

dan başka her şeye benzeyen sekizbin kişiden müteşekkil bir kitleydi. Bunların arasında muhteşem elbiseler giymiş bir çok Kureyş'li vardı; bunlar olayı bir gezinti addetmekteydiler; özellikle Medine'de hâlâ çok sayıda mevcut bulunan Emevî ailesi mensupları, bir sefiller sürüsü olarak tasavvur ettikleri hâricîlerin aleyhinde attıkları nutuklarda mangalda kül bırakmıyorlardı. Ebû Hamza Medine'lilere karşı yürüyerek 9 safer 130 perşembe günü¹¹⁶ Kudeyd yanında onlara kavuştu. İyilikle onlara, aslında emevî hâkimiyetine karşı kendileriyle işbirliği yapmaları gerektiğini anlatmaya çalıştı ve ancak bunlar saldırıya geçip adamlarından birisini bir ok isabetiyle yaraladıktan sonra, bunların kanını dökmeye hak kazandığını kabul etti. Onları kaçmaya zorlamakla beraber takip edilmelerini yasakladı. Sadece, Allah'sız rejimin asıl temsilcileri olan Kureyş'lilere aman verilmedi. Bunların, aralarında reisleri Abdülaziz'inki de bulunan cesetleri savaş meydanını örttü; esir düşenlerden, menşelerini inkâr etmeye tenezzül etmeyenler idam olundu. Kudeyd etrafında koparılan yaygara bunun içindir; ancak bir taraftan da kestaneleri başkası hesabına ateşten çıkaran sersemelerin de kanlarının dökülmesine müsaade olunmuştu. Artık Ebû Hamza'ya Medine yolu açıldı; o da 13 safer (23 Ekim 747) de, vali Abdülvahîd'in boşalttığı Medine'ye hiç kılıç sallamadan girdi¹¹⁷.

¹¹⁶ 19 ikim 747 perşembe. Rivayetler 7 ve 9 safer (*Egânî*, 101,16. Tab., 2 s. 2009,1) arasında sallanıyor. Perşembe 9 safere kesinlik kazandırmaktadır ki, bu rakam genellikle 7 rakamı ile karıştırılıyor.

¹¹⁷ Tarih, Tab., 2 s. 2012,4'de. Medâinî daima Belc'i önden sevk ediyor. O, (*Egânî*,102,14) Ebû Hamza'nın Kudeyd savaşından sonra Mekke'ye döndüğü havasını yaratmakta ve fakat hemen sonra (108,6 vdd.) onu bizzat Medine'de göstermektedir. Belc'in yanında, meselâ Kinde hânedanından Ebrehe b. Sabbâh ve Hârisî sülâlesinden İbn Husayn gibi bir çok kimse de Ebû Hamza'nın subayları arasında sayılmaktadır. Bundan da Yemen'deki haricî isyanına, umumiyetle ifade edildiği gibi, sadece ayak takımının değil, asıl Yemen'lilerin de katılmış oldukları görülmektedir.

Ebû Hamza Medine’de yaklaşık üç ay kaldı. Silâhdan da anlamasına rağmen bu zat aileden bir âlim ve vâizdi. Peygamber’in minberinde verdiği vaazlardan her halde bir mecmua teşkil edilmiş olmalıdır¹¹⁸. Hârûn bu nutukların bazısından ve kısmen de oldukça geniş pasajları rivayeti içine almıştır. Ebû Hamza, çarpıcı misallerle, şimdiki rejimin, Peygamber ve ilk iki halifenin örneklerine ne kadar aykırı düştüğünü tavsir eder. Ebû Hamza, Medine’lilerin bütün geçmişlerine göre Emevî’lere karşı düşmanlıkta hâricîlerle aynı fikirde olmaları lâzım geldiği ve fakat bunların mâzilerinin gerektirdiği tabîi sonuca uymayarak haksız rejimi çöktürmeye yardım etmedikleri düşüncesindeydi. Onları, bütün dünyanın kendisine düşman olmasına rağmen sadece genç ve kimsenin tanımadığı bazı kimseler tarafından tutulan Peygamber’i sevinçle ve istekle benimseyen babalarına zıd tutumda gösteriyordu: Şimdi Medine’liler tarafından hâricîlere karşı ileri sürülen şüpheler, o zamanlar Mekke’liler tarafından Muhammed’e karşı izhar edilmişti. Bu tür sözler pek isteksiz dinleniyor değildi, ama Ebû Hamza, İslâmı sadece devlete karşı savaşa davetle kalmıyor, dinin tek tek herkese yönelttiği ahlâkî talepleri de vurguluyordu: “*Allah’ın uygulanamıyacak emirler verdiğini iddia edenler Allah’ın ve bizim düşmanımızdır*”. O özellikle fuhuş ve sarhoşluğa karşı çıkmaktaydı. Seksen ayrı olayda, şahısların kimliğine ve nüfuzuna hiç önem vermeden içki içenlere şer’î dayak cezasını uygulatmış olması dolayısıyla halife Ömer I.’e hayrandı. Bu hususta ise Medine’liler daha az anlayışlıydılar; şehirleri bütün islâmiyet dünyasının en sefih köşesi sayılmaktaydı. Ebû

¹¹⁸ Bu, nahivci İbn Fadâle tarafından tertip olunmuştu (*Egânî*, 105,27). Gramerciler Ziyâd ve Haccâc’ın hutbeleriyle de meşgul olmuşlardır. Sâlih b. Müserrih’in bir vaazlar mecmuası daha önce zikredilmişti. Sadece hâricîler değil, şii’ler de bu cins yazınla uğraşırlardı. Bunlar reislerinin aynı kalıba çekilmiş hitabelerini ezberler ve sonradan yazarlardı (Tab., 2, s. 500,1. 508,13). Sonradan filologlar bunların üzerine giderek tashih etmiş, süslemişlerdir.

Hamza'nın âdil olduğunu ve iyilikle idare ettiğini kabul eylemekle beraber, çoğunluklariyle ona karşı soğuk ve menfi davranıyorlardı. Bununla beraber aralarından bir kaç yine de onun tarafından kazanıldı; bunlar arasında sadece doğuştan İranlı, dindar ve *kaari*' ve gramerci Abdülaziz Bişkest gibi çulsuzlar değil, halife Ömer'in torununun oğlu ve Ömer'in yine çok itibarlı oğlu Abdullah'ın torunu Ebû Bekr b. Muhammed gibi kimseler de vardı (Tab., 2, s. 2012, 9).

Bu ayaklanmanın tenkili için de Suriye'lilere başvurmak icap etti. Yaklaşık 130 yılı cemâziyelevveli başlarında bunlardan çoğu Kays'lı dörtbin kadarı Sa'd b. Hevâzin kabilesi mensuplarından Abdülmelik b. Atiyye kumandasında Medine üzerine yürüdü¹¹⁹. Bir zamanlar Yezîd I. devrinde olduğu gibi, bunlar da önlerinde bulunan kutsal mahallere tecavüz olayından doğabilecek vicdan azabını münasip bir tazminatla ödettiler. Rivayete göre her birine yüzer altın dinar, bir arab atı ve eşyalarını taşımak için bir katır verilmişti. Ebû Hamza kumandasındaki hâriciler bunları Vâdilkurâ'da beklemekteydiler. Bunlar 130 yılı cemâziyelevvelinin 15'inde (21 Ocak 748) mağlûp edildiler ve büyük çoğunlukları öldürüldü. Otuz adamıyla Ebû Hamza kurtularak Mekke'ye kaçtı¹²⁰. İbn Atiyye Medine'ye geldiğinde, burada her şeyi halledilmiş buldu; orada (el-Mufaddal kumandasında) bırakılmış olan hâricileri Medine'liler, savaşın sonucu hakkında ulaşan haberler üzerine, savaşı izleyen pazartesi günü kendiliklerinden bertaraf etmişler ve bu arada zavallı masum Bişkest'i de öldürmüşlerdi (*Egânî*, 109, 10). Mekke'de Ebû Hamza bir kere daha mukavemete

¹¹⁹ Sonrası için ayrıca krş. *Egânî*, 11, s. 83 vdd. Burada (83,23) Abdülmelik'in tam adı verilmektedir. Atiyye onun ceddi idi.

¹²⁰ Ben burada Hârûn ve Medâînî'nin birbirinden ayrılan rivayetlerini uzlaştırmaya gayret ettim. Medâînî, Vâdi'l-Kurâ'da maktul düşmüş olan Belc'i burada da önlâna almaktadır.

yeltendi. Fakat ahali içindeki hâinlerden korunmak için gerekli ciddi önlemler uygulamak istemediği için direnişi boşuna oldu. İbn Atiyye yeniden galip geldi; esir edilen düşmanları idam ettirdi ve bunların maktul düşen reislerini, aralarında Ebû Hamza dahil olmak üzere, çarmıha gerdirdi. Tâif'de uzunca bir müddet ikametden sonra İbn Atiyye bu sefer bizzat hâricî halifesi Tâlibülhakk'ın üzerine yürüyerek onu mağlûp ve katletti ve kısa bir kuşatmayı müteakip onun merkez şehri San'a'yı zaptederek Hadramût'u da itaate zorladı¹²¹. İbn Atiyye 130 yılı sonlarında, halife kendisini emîri nasbettiği cihetle, az bir refakatle Mekke'ye geri dönmek istedi. Ancak bu yolculuk esnasında, kendisini haydut sanan Cumâna'nın oğlu iki Murad'lı tarafından baskına uğratılarak öldürüldü.

Makalemizin sonunda, burada, bu sefer de bütün dinî temizlik ve ciddiyetlerine mukabil sünnî müslümanları ellerinden geldiği kadar boğazlamak yerine onları kazanmak isteyen bir tür ılımlı ve dejenere hâricîleri (İbâdî'leri) tanımış oluyoruz. Bunların tenkilini Emevî devletinin sukutu izledi.

¹²¹ Adları verilmek suretiyle, öldürülen İbâdî hâricî reisleri hakkında söylenmiş uzun bir mersîye *Egânî*, 20, s. 111 vd.'de verilmiştir. Ayrıca Ebû Hamza'nın savaşta ölümden kurtulan kızı Meryem (109,27 vd.) ve bahtsız Bîşkest ile alay eden beyitler (110,20). Ebû Sahr'ın zafer gınâları (108,20 vdd. 111,5 vdd.) Hüzeyl divanında yoktur.

II.

Şîiler

1. Osman'ın öldürölmesiyle islâm, Ali ve Muâviye'nin etrafında iki *fırka* (parti)'ya bölündü. Arapçada partiye *şîa* denir; Şu halde *Ali şîa*'sının karşısında bir *Muâviye şîa*'sı bulunuyordu. Fakat Muâviye devletin bütününe hâkim olduğunda, yani böylece yalnız bir partinin başı olmaktan çıktığında *şîa* adı artık sadece Ali'nin taraftarları için kullanıldı ve bu tesmiyeye hâricilere karşı olmak anlamı da karıştı. Ali, Peygamber'in yeğeni ve damadı, torunlarının babası olduğu için iktidara getirilmiş değildi; dar bir aile çevresinin, sanki özel mülkü imiş gibi, hâkimiyeti tevarüs hakkı Araplarda ve hele hele islâmiyette geçerli değildi. Ali, daha ziyade, şimdiye kadar halifelerin her zaman içinden çıktığı, Peygamber'e olduğu gibi kendisine de bir tür devlet danışma konseyi görevinde bulunan ve bir anlamda, en yüksek mevkideki değişmeler sırasında teokratik idarenin devamını sağlayan, Peygamber'in en eski sahabeleri içinde, bu işe en liyakatli kimse olarak görüldüğü için iktidara getirilmişti. Şu halde Ali, Osman'ın hilâfeti esnasında bütün büyük makamları elde etmiş bulunan, islâm öncesinin putperest geleneklerine sahip asıl bir Kureyş ailesi, Emevîler'in gerçek olarak ellerinde tuttıkları kudret tarafından ağır bir tehdit altında tutulan, islâmî devrenin bu liyakata dayanan asalet tabakasının ve bu tabakanın alışılmış olan teokrasiye hâkimiyet hakkının temsilcisi idi. Ancak bu ruhânî aristokrasisinin geri kalan ve onu o zamana kadar ileriye sürmüş olan bir iki üyesi, Ali devletin başına geçmez geçmez hemen onun aleyhine döndü. Bunlar Osman'ın öldürölmesi suçunu Ali'ye yükleyerek bu cinayetin meyveleri-

ne kondular: Mücadele gerçek anlamıyla iktidarın bütün iddiaları tarafından sürdürüldü ve hak ve hukuk da şu veya bu taraf için, kitleleri avlamak ve bunlara bir parola sağlamak hususunda bir bahaneden ibaret kaldı. Fakat Ali, Osman'a karşı yapılan ihtilâldeki gurup başkanlarının en önemli dayanağını teşkil eden Irak'lıları yanında tutmaya muvaffak oldu. Devlet merkezini Kûfe'ye naklederek, dönek rakîpleriyle kanlı bir çekişmeden sonra da olsa, Basra'yı da kendi tarafına kazandı.

Muâviye'nin arkasında, uzun zamandan beri idare etmekte bulunduğu Suriye duruyordu. Onunla Ali arasındaki mücadele bir Suriye - Irak savaşına dönüştü. Bu savaş Ali'nin ölümüyle Irak'lıların aleyhine sonuçlandı; ama bunlar, Muâviye'nin kurduğu devlet içindeki birliğe ancak zorla ve görünüşte katıldılar. Ali bundan sonra onların Suriye boyunduruğuna karşı muhalefetlerinin bayrağı oldu. Irak'lılar, Dimaşk değil de Kûfe'nin islâmın menkezi olduğu ve devletin merkez hazinesine sahip bulunduğu kısa devreyi idealleri olarak hatıralarında muhafazâ ettiler. Böylece *şîa* Irak'ta yerleşti. Orada önceleri *şîa* bir parti değildi; bütün eyaletin siyasî düşüncesinin ifadesiydi. Hemen hemen bütün Irak doğumlular, özellikle Kûfe'liler, ve fakat tek tek değil de başlarında reisleri bulunduğu halde kabileler bu anlamda az veya çok *şîi* idiler¹. Bunda sadece derece farkları göze çarpmaktaydı. Ali bunlar için yurtlarının kaybedilmiş ihtişamı, yitirilmiş büyüklüğü anlamına gelmekteydi. Yaşadığı devrede sahip olmadığı, şahsına ve ailesine karşı duyulan büyük hürmet ve itibar işte bu düşünceden doğmuştur. Ancak onun adına bağlı gerçek bir kült, karanlık bir tarikatın kucağında, çok daha önce faaliyet göstermekteydi.

¹ Bu husus meselâ yukarıda s. 27 vdd.'de verilmiş olan Müstevrid hakkında-ki hikâyeden de anlaşılmaktadır.

Şîa'nın tarihi bakımından, başlıca Kûfe'de cereyan ettiği süre için, Ebû Mihnef en önemli otoritedir. Taberî hemen hemen bütünüyle onun çok tafsîlâtlı olan rivayetlerine dayanır: Muâviye Irak'ı itaat altına aldıktan sonra Sakîf kabilesinden Mugîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali tayin etti. Hareketlerinde tamamiyle serbest bırakmakla beraber ondan, her cuma namazında minberden Ali'ye lânet etmesini ve adlarını bildirdiği, Ali'ye özellikle bağlı olan bir kaç kişinin bu lânet okuma sırasında mescitte bulunmalarını sağlamasını talep etti. Mugîre'ye adlarını verdiği bu kimseler arasında gerek Sıffin'de ve gerekse diğer olaylarda Ali'nin yanında temayüz etmiş, Kinde kabilesinden (bunların reisi olmamasına rağmen) muteber ve nüfuzlu bir kişi, Hücr b. Adî de bulunmaktaydı. Bu zat her cuma günü mescitte, Ali'ye edilen lânetin geri teperek bu lâneti okuyanlara çarpmasını haykırmak suretiyle, bu davranışı protesto etmekteydi. Mugîre her ne kadar onu devlete karşı direnmemesi için uyarmakta idiyse de, yine de kendisine zarar verecek bir şey yapmıyordu. Valiliğinin sonlarına doğru, yine malûm lânet metni okunduğunda, cüreti artmış bulunan Hücr ona şöyle bağırdı: *Sen ihtiyarlktan halî bitik birisin, üstüne oturduğun maaşlarımızı öde, yeter!*". Bu sözler herkes tarafından alkışlandı. Mugîre minberden inerek evine gitti. Sakîfli adamları ona bu yumuşak davranışı sebebiyle serzenişte bulundular, fakat Mugîre şöyle dedi: *"Bu ihtiyarlık yaşımda müslüman kanı dökerek Muâviye'nin dünyasını kurtarmak için kendi âhiretimi feda etmeye hiç hevesim yok; ayrıca, ben zaten Hücr'ü öldürmüş oldum; çünkü o benim halefime de aynı şekilde davranacak ve böylece kellesini bıçağı uzatmış olacak!"*

Gerçekten de Hücr, Mugîre'nin halefinde yanlış adrese baş vurdu. Bu halef Basra valisi Ziyad b. Ebîh idi ve memuriyetine ilâveten 51 yılında Kûfe'ye de vali tayin olundu. Ziyad'ın Kûfe'deki ilk davranışı hakkında bize Ebû Mihnef'den

bir rivayet intikal etmemiştir. Medâinî'ye göre o, maiyyetinde pek az adamla gelerek minbere çıkmış ve Kûfe'de sükûnet ve düzenlilikle karşılaşp, Basra'da olduğu gibi önce bunu tesis etmeye mecbur kalmamış olmasından dolayı memnuniyetini izhar etmişti. Mescitte bulunanlarsa onun bu övgüsüne, kendisini taşıyarak teşekkür etmişlerdi. Bunun üzerine Ziyad mescidin kapılarını tutturmuş ve kendisine taş atmadığını yeminle temin etmeyen hiç bir kimseyi dışarı çıkartmamıştı. Böyle bir yemin etmiyecek kadar gururlu davranan birkaç kişinin elleri kesildi. Hikâye güzel olduğu için anlatılıp durmuştur ama, doğru olmak faziletine sahip değil gibi görünüyor. Hiç olmazsa Avâne (Tab., 2, s. 114) olayı tamamiyle başka şekilde hikâye etmektedir. Ona göre, Ziyad'ın Kûfe mescidinde minbere ilk çıkışı esnasında her hangi bir olay vuku bulmamıştır; o, hutbesinin sonunda Ali'ye lânet ve Osman'a rahmet okuduğunda itiraz sesi yükselmemiştir. Ziyad sükûnet içinde asıl yerine, Basra'ya, geri dönmüş ve Kureys'li Amr b. Hureys'i daimî nâibi olarak Kûfe'de bırakmıştır. İşte ancak bu adama karşı, başlarında Hücr b. Adî olduğu halde, Muğire'nin ılımlı davranışından yüz bulan şîiler küstahlaşarak onu namaz esnasında taşla tutmuşlardır. Ziyad bunun üzerine süratle Basra'dan gelerek, muhteşem elbiseler içinde Kûfe mescidinin minberine çıkmış, orada bulunanlara durumun nezaketini anlatarak Hücr'ü tehdit etmiştir. Hücr bu esnada bizzat mescidde olup taraftarları ile hemen oradan uzaklaşmıştır².

Hikâyenin bu noktasında, Taberî'de sözü yeniden Ebû Mihnef alır: Ziyad daha mescidden çıkmadan gereken önlemleri aldı. Önce orada hazır bulunan Kûfe eşrafına çattı: "*Sizler*

² Buna nazaran Hücr'ün darbesi Ziyad'ın Kûfe valiliğine başladığı yıla, yani hicrî 51 yılına düşer. Buna mukabil Medâinî (Tab., 2, s. 162)'ye ve Elias Nisibenus'a göre olay ancak Ziyad'ın ölüm yılında, yani h. 53 yılında olmuştu.

benim yanındasınız ama, kardeş, oğul ve akrabalarınız Hücr'ün yanındalar; eğer masûm olduğunuzu füllerinizle isbat etmezseniz Suriye'lileri sizin üzerinize getiririm." Bu sözler etkisini gösterdi; Eş-rafdan her biri akrabalarını evlerine göndermekte birbiriyle yarıştı. Câmiin yanındaki pazar meydanında, Hücr'ün yanında toplanmış olan kalabalık dağıldı. Ziyad bu hareketi bizzat gözlerken inzibat kuvvetleri de bu dağılışa yardımcı oldular. Hücr bizzat, yanında kılıcı bulunan ve bununla takipçilerinden birisini yaralayan, fakat öldürmeyen tek kişi, Kinde'li Ebû Amarrata tarafından kurtarıldı; selâmetle bir aile topluluğunun ikamet yerine ulaştı ve burada da etrafına bir grup insan toplandı. Sayısı az olan inzibat erleri bu işi başaramıyacak gibi görününce, Ziyad bütün Kûfe milisini harekete geçirdi; fakat Mudar'lıları mescit önündeki meydanda, kendi yanında tuttu. Yemen'lilerle Mudar arasında, bu nâzik durumda, bir anlaşmazlık çıkmasını önlemek ve aynı zamanda, kendi kabile ve düşünce arkadaşlarına karşı -çünkü bunların hepsi de yürekten şîi idiler- böyle polislik görevi yapmak suretiyle küçük düşürmek üzere Hücr'e karşı sadece, onun da mensup olduğu Yemen'lileri gönderdi³. Bununla beraber Kinde kabi-

³ Gariptir ki, Rebî'a'dan hiç bahsedilmiyor. Mudar'lılar arasında Temîm, Hevâzin, Bâhile (A'sur), Esed ve Gatafân zikrolunur. Yemen'lilerden 1) Mezhic ve Hemdân; 2) Ezd, Becile, Has'am, Ensâr, Huzâ'a ve Kudâ'a. Bunlara Kinde ve Hadramût eklenmelidir. Yemen'li sayılan Ensâr ile Ehl Medîne (= Ehl el-Âliye, Tab., 2, s. 1382) karıştırılmamalıdır; Medîne Ensâr'ı Medine idarî bölgesinden olup Mudar'a mensuptur. Halife Ömer I. zamanında Kûfe'liler yedi kısma taksim edilmişlerdi ki, Taberî (I, s. 2495) bunlardan sadece altısını kaydetmiştir: 1) Kinâne (Ehâbîş ve Cedile ile birlikte); 2) Kudâ'a (Gassân b. Şibâm), Becile, Has'am, Kinde, Hadramût, Ezd; 3) Mezhic, Himyer, Hemdân; 4) Temîm (Ribâb ile birlikte) ve Hevâzin; 5) Esed, Gatafân (Muhârib ile birlikte), Namir, Dubey'a (Bekr) ve Taglib; 6) İyâd, Akk, Abdülkays, Ehl Hacer, el-Hamrâ (İran'lı). Ziyad bunun yerine şehri dört muhalleye (Erbâ') ayırdı: 1) Ehl Medîne; 2) Temîm ve Hemdân; 3) Rebî'a ve Kinde; 4) Mezhic ve Esed. Bu mahallelerde birbirinden çok ayrı kabileler bir araya getirilmişti. Bunlar yaklaşık aynı güçte (yerel zorulukla?) birlikler olup başlarında kabile reisleri değil, hükûmet tarafından tayin edilmiş reisler bulunuyordu. En kudretli kabile birleşmiş Hemdân ve Mezhic idiler.

lesi ve bunlarla çok sıkı bağları bulunan Hadramût'lular, bu hareket bizzat kendilerine, yahut da en azından bir mensuplarına karşı yapıldığı cihetle, gönderilen kuvvet içinde değildiler. Ezd'liler de sadece görünüşte harekete katılmışlardı; bunlar Kinde mahallesine girdiklerinde, ev ev dolaşarak özür dilediler ve işin öncülüğünü Mezhic ve Hemdân'lılara bıraktılar. Bunlar hiç bir engellemeyle karşılaşmadan Hücr'ün, soydaşlarıyla birlikte ikamet ettiği yere kadar ilerlediler. Burada mukavemete çarptılar. Hücr, kendi evinde taarruza uğrayınca, kendi soydaşları olan Benû Cebile işe müdahale etti ve aslında hiç de onunla fikir birliğinde bulunmayanlar da onun tarafını tuttu. Hücr, rivayete göre, bunlara silâhlarını bırakıp dağılmalarını emretmiş imiş. Bu, her halde onun emri olmasa da zaten vuku bulacaktı. Bizzat Hücr kaçmayı başardı. Ziyad onu inzibat kuvvetlerine takip ettirdi. Hücr evden eve, sokaktan sokağa, mahalleden mahalleye kaçmaktaydı⁴. Çevreyi tanıyan rehberler tarafından kargaşalık içinden çıkarılmaktaydı; çünkü genel sempati onun tarafındaydı. Gittiği her yerde iyi kabul görüyor, fakat kendisini koruyanları tehlikeye atmak istemediği için, takipçiler yaklaşır yaklaşmaz sığındığı yeri terk ediyordu. Bir Ezd'linin evinde nihayet sükûnete kavuştu. Kendisini arayanlar izini yitirmiş ve bu sonuç vermeyen kovalamacayı bırakmışlardı. Bunun üzerine Ziyad, kabilesini Hücr bakımından sorumlu tutarak, Kinde'nin reisi Muhammed b. Eş'as'ı, asâyişi bozan bu şahsı üç gün içinde teslim etmediği takdirde, ağır surette cezalandırmakla tehdit etti. Bu sebeple Hücr, Ziyad tarafından muhakeme edilmeyeceği, halifenin yanına gönderileceği vaadini elde ettikten sonra kendiliğinden teslim

⁴ Kabileler mahallelerde, aynı soydan olanlar sokaklarda, ayrı ayrı soylar ise yan yana evlerde otururdu. Mahalleye kabilenin adı verilirdi (Hücr, Kinde'nin Naha' yoluyla Ezd'lere kaçmıştı), sokaklar soyların adıyla anılırdı. Böylece Kûfe'nin yapısı Arapların etnik jenealojisine bir kuşbakışı sağlamaktaydı. Basra'da da hal başka türlü değildi.

oldu. Fakat o, bir burnusa bürünmüş olarak soğuk bir sabah saatinde valinin yanına geldiğinde tokatlanıp zındana atılacağını hiç düşünmemişti. Şiddetli itirazı hiç bir işe yaramadı. Hücr onbeş gün hapiste kaldı. Bu zaman zarfında Ziyad, hareket ve düşüncelerini iyice belli etmiş olan şîlileri şiddetle aratarak bunlardan bir düzine kadarını yakalatmıştı. Bunlar muhtelif kabilelere mensuptular ve kısmen kendi aileleri tarafından ele verilmiş veya teslim olmaya kandırılmışlardı. Bunlardan hiç birisi, cezadan kurtulmak için Ziyad yanında Ali'yi inkâr etmeye tenezzül etmedi.

Ziyad, Hücr ve bu düşünce arkadaşları aleyhine, silâhlı ayaklanma suçundan dolayı bir iddianâme kaleme aldı. Kûfe asîlleri şahit olarak bu iddianâmeyi imzalamak için birbirleriyle yarış ettiler; öyle ki, kendisine yetmiş tanık imzası kâfi geldiği için Ziyad bunlardan bir çoğunu reddetmek zorunda kaldı. Eşraftan bazıları özür dileyerek bunu imzalamayı reddederken veya sonradan imzalarını inkâr ederken⁵, kadı Şureyh b. Hânî elHârisî, halifeye yazarak, şahitlik imzasını geri aldı. İddianâme bundan sonra, tutukluları Suriye'ye, Muâviye'nin yanına götürülecek olan iki inzibat erine teslim olundu. Gecenin birinde⁶ bu hüznün verici grup harekete geçti. Abs'li Kabîsa'ya, kendilerini izleyen kızlarına veda etmek müsaadesi verildi. O kadar kolay gerçekleşebilecek olmasına rağmen, bunları kurtarmak üzere kimse parmağını kıpırdatmadı. Kabilelerin devlet kudreti karşısında, iki inzibat erine karşı bile duyduğu bu korku, tutukluları, karşı karşıya bulundukları ölüm tehlikesinden daha çok üzmüştü. Bu hali milletlerinin çöküşü olarak belirttiler. Dimaşk'a yakın, Bâkireler Çayırı denilen bir yerde

⁵ İsimler veya hiç olmazsa bunların hepsi bizzat imza edenler tarafından yazılmamıştı.

⁶ Tarihler değil ve fakat günün saatleri (öğle, akşamüstü veya sabah gibi) çoğunlukla verilmiştir.

duruldu. Tutuklular burada kaldılar; hepsi de bağlıydılar. Muâviye iddianâmeyi aldı ve bunun muhtevasına, Hücr'ün kendisine gönderdiği habercilerle yaptığı itirazından daha çok güven duydu. Bununla beraber durumu Ziyad'a bir defa daha sorduktan sonra mutemed adamlarıyla istişarede bulundu. Tutuklulardan altısını, bunların ricası üzerine, serbest bıraktı; sadece Sekûn'lu Mâlik b. Hübeyre'nin, Hücr'ün bağışlanması için ettiği ricayı kabul etmedi; ama yine de Hücr'e ve diğer tutuklu kalanlara, Ali'yi inkâr etmeleri şartıyla af teklif etti. Bunlardan ikisi onun bu önerisine uydular ve Ali'den *berî* oldukları hakkındaki sözlerini sonradan geri almalarına rağmen, canlarını kurtardılar. Geri kalan altı kişi idam olundu. Hücr, kendisi için kazılmış kabri, hazırlanmış kefeni ve kaldırılan kılıcı gördüğünde titremeye başlamakla beraber, metanetini muhafaza etti. Mâlik b. Hübeyre geldiğinde iş isten geçmişti. Mâlik, Muâviye'nin, kendi ricasına rağmen Hücr'ün hayatını bağışlamamasına kızarak, tutukluları zorla kurtarmak üzere Kinde ve Sekûn kabileleriyle Bâkireler Çayırı'na gelmişti; ancak bunlar ölmüştü. Mâlik'in halifeye karşı kızgınlığı, Muâviye kendisine 100 000 *dirhem* gönderip, Hücr'ü öldürmekle onu, Irak'lılara karşı, daha önce Ali ve onun ölümünden sonraki devrede yapılmış olandan sonra ikinci bir sefere çıkmak meşakkatinden kurtarmak istediğini, çünkü Hücr'ün bunları hiç şüphesiz isyana sürükleyeceğini söyletince yatıştı. İdam olunanlar şerefli müslümanlar gibi toprağa verildiler⁷.

Taberî'nin verdiği (2, s. 115 vd.), İbn Kelbî'nin Muhammed b. Sîrîn'den alınma kısa bir rivayetinde Hücr b. Adî, sal haneye götürülen masûm bir kuzu olarak tasvir olunuyor:

⁷ Krş. Abdullah b. Halife'nin mısraları (Tab., 2, s. 148-154); görünüşe göre o, idam edilenlerin sayısını sekiz olarak vermektedir; bunda belki de, Ali'yi inkâr edip Muâviye tarafından önce affedilen, fakat sonra yine de öldürülen iki kişi de dahildir.

Adamları kendisini savunmak istemişler; ancak o kendisini sükûnetle zincire vurdurarak, Suriye'ye götürülmesine boyun eğmiştir. Onun dostâne selâmını Muâviye “Kesin kellesini!” emriyle cevaplamıştır. Hücr'ün kendisiyle işbirliği yapan suç ortakları da yoktu. Yakubî (2, s. 273 vdd.)’deki daha sonraki şîi görüş daha da çocukçadır. Ebû Mihnef’in sempatisi filvâki Hücr tarafındadır: Her ne kadar zor kullanılmasına sebep olmuş idiyse de Hücr gûyâ taraftarlarının zorbalığa zorbalıkla mukabele etmelerini istememiş imiş. Ancak işin gerçek mahiyeti Ebû Mihnef rivayetinde yine de açıkça ortaya çıkmaktadır: İnzibat erleri sadece sopa kullandıkları halde, kılıcı önce çeken ve ilk kan döken, şîi Ebû Amarrata idi; Abdullah b. Halife et-Tâi de Hücr için kahramanca döğüşmüştü (Tab., 2, s. 121. 129). Hücr'ün bir âsî olduğunda ve Kûfe’lileri beraberrinde sürüklemeyi arzu ettiğinde şüphe yoktur. Bizim düşüncemize göre Ziyad sadece görevini yapmış ve Muâviye hatta ılımlı davranmıştır. Ama o zamanlarda başka türlü düşünülüyordu. Bir müslümanın öldürülmesi ancak bu kişi başka bir müslümanı öldürmüş ise câiz ve gerekli sayılmaktaydı, yani kan davası. Ve umumiyetle idamı ancak intikam hakkı olan icra ederdi; idarenin görevi sadece intikamcının bu idamı gerçekleştirmesine imkân hazırlamaktan ibaretti. Devlete karşı işlenen suç, cinayetle müterafık olmadığı hallerde, ihanet değil yalnızca islâmdan ayrılmak idi. Ne kadar haklı bir sebebe dayanırsa dayansın, devlete ihnet yüzünden infaz olunan bir idam, hele bu olayda olduğu gibi, çok itibarlı kimselere uygulanınca, muazzam bir heyecan uyandırdı. Kûfe’liler kendilerini genellikle küçültülmüş, rezil edilmiş sayıyorlardı. Horasan valisi Rebî b. Ziyad, rivayete göre, pek o kadar da yufka yürekli olmamasına rağmen, kederinden ne yapacağını şaşırıyordu. Ayşe, bu olaydan duyduğu kızgınlığı ifade ettiği gibi, mü’minlerin anası gibi bu hususta şahsî bir motifi

mevcut bulunmamasına rağmen, sonraları, dindar Hasan el-Basrî de olaydan duyduğu infialî belirtmiştir. Muâviye, rivayete göre, ölüm döşeginde acı bir vicdan azabı ile kıvranmış ve ancak kendisini, Kureyş'liler kendisinden yüz çevirdikleri için Ziyad'ın tesiri altında kalmış olmakla teselli etmiştir. Tabiatıyla bütün bu heyecan havasında, kendi akrabalarını devletin elinden zorla alamamış olmayı kendileri için büyük bir ayıp telâkki eden kabilelerin, özellikle çok kudretli Yemen'lilerin hoşnutsuzluk ve inatları da rol oynamaktaydı. Ancak kabile ihtilâfî dinî anlaşmazlıkla birleşmişti. Her şeyden önce, ne de olsa şîiler Hücr'ün idamiyle heyecanlanmışlardı. Hücr'ün bu şehadeti, şîilerin esas şehidleri olan Hüseyin b. Ali'nin şehadetinin peşreviydi.

2. Ali'nin Fatıma'dan doğan büyük oğlu Hasan 49 yılında vefat etmişti. O, hilâfetten feragat tarzının yakışsızlığı sebebiyle babasının taraftarlarını hayâl sukutuna uğratmış ve bunların hürmetini yitirmişti. Ali taraftarları gözlerini onun küçük kardeşi Hüseyin'e çevirdiler. Muâviye'nin 60 yılında vuku bulan ölümü ile hilâfetin boşalması partinin ihtiras ve ümidini canlandırdı. O sırada ellisinin ortalarında bir kimse olan Hüseyin, Yezîd'e bîat etmeyi reddetti ve kendisine bu hususta yapılacak zorlamalardan kurtulmak için, Ali ailesinin devamlı ikamet mahalli olan Medine'yi terkederek Mekke'ye kaçtı (60 yılı recebinin sonu). Kûfe'liler ondan, yanlarına gelmesini ve kendilerinin başında Emevî hâkimiyetine karşı ayaklanmasını talep ettiler. Bu anlamda Hüseyin'e bir çok mektup yazdılar; ilk ulaklar 10 ramazan 60 (14 haziran 680)'da Mekke'ye ulaştı. Bunların başlıcaları Süleyman b. Surad el-Huzâî gibi müteassıp şîiler olup bunları yine müteassıp şîi diğerleri takip etti. Hüseyin'e mektup yollayanlar arasında her kabileden itibar ve nüfuz sahibi kimseler⁸, öncelikle de, zaten Kûfe'de sayı

⁸ Sayılanlar için krş. Tab., 2, s. 233-35.

ve nüfuzca önde gelen Yemen'liler bulunmaktaydı. Hüseyin, bu muhtelif çevrelerden gelen seslere uymak eğilimindeydi. Ancak zemini yoklamak ve kendisine yolu açmak üzere yeğeni Müslim b. Akîl'i önden gönderdi. Müslim, Kûfe'de önce Sakîfli Muhtar b. Ubeyd'in evine indiyse de⁹ daha sonra Murad kabilesi asîllerinden Hânî b. Urve'nin evine nakletti. Bu evde bir çok toplantılar yapılmasına ve koca koca nutuklar atılmasına rağmen Müslim'in buradaki ikameti gizli kaldı. Hüseyin adına davet de şevk ve gayretle ve fakat büyük bir dikkatle yürütüldü ve başvuran herkes hemen cemaate kabul edilmedi. Buna rağmen kısa bir sürede binlerce kişi Hüseyin namına Müslim'e veya bunun adamlarına bîat etti. Ebû Sümâme es-Sâidî para ve silâh topluyordu. Her şey o kadar yolunda cereyan etmekteydi ki, Müslim, Hüseyin'e hemen Kûfe'ye gelebileceği haberini yolladı.

Müslim'in Kûfe'ye geldiği sırada şehrin valisi Ensâr'dan Nu'mân b. Beşîr idi. Bu zat her halde bazı şeylerin farkına varmış idiyse de, sadece bir şüphe üzerine önleyici tedbirler almaktan çekindi; çünkü onun gözünde ibadet, efendisine hizmetten önce gelmekteydi. Halife Yezîd onun bu davranış tarzından haberdar olunca, Sergius'un tavsiyesi üzerine, Nu'mân'dan daha az kuruntulu bir kimse olan Basra valisi Ubeydullah b. Ziyad'ı onun yerine geçirdi¹⁰. Ubeydullah derhal en kısa yoldan, çöl içinden, yanında sadece küçük bir maiyyetle Kûfe'ye gitti.¹¹ Başındaki siyah sarığı ve örtülü tuttuğu yüzü ile Kûfe'ye girerken, önce kendisini, beklemekte oldukları Hüseyin sandılar¹². Kendisini tanıttınca, hiç güçlük çı-

⁹ Dînevenî (s. 245,4)'ye göre böyle. Duhnî (Tab., 2, s. 228, 10)'deki İbn Av-sece her halde bir karıştırmadır.

¹⁰ Avâne (Tab., 2, s. 239, 10-240,5).

¹¹ Ömer b. Şebbe (Tab., 2, s. 243) tarafından süslenmiş.

¹² Ebû Mihne'e göre buna kızmıştı; Ömer b. Şebbe'ye göre ise bunu kendisi istemişti.

karılmadan müstahkem hükûmet konağı boşaltılıp Ubeydullah'a teslim olundu. Ubeydullah bundan sonra derhal mescide giderek burada kısa bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında her *arîfî*¹³, *irâfe*'sinde mevcut bulunan bütün yabancıları kendisine bildirmek veya burada hiç bir yabancıнын bulunmadığına kefil olmakla yükümlendi. Bunu yapmıyacak olan kişi evinin önünde çarmıha gerilecek, *irâfe*'si ise maaş listesinden çıkarılarak Kûfe'den sürülecekti.

Ubeydullah, daha Basra'da iken eline geçen bir mektuptan Hüseyin'in hedefi hakkında inanılır bilgi elde etmişti; ancak onun, Müslim'in Kûfe'de bulunuşu¹⁴, hiç olmazsa onun kaldığı yer hakkında her hangi bir bilgisi yokmuş gibi görünüyor. Hiç bir şeyin farkında olmadan, hastalığından dolayı ziyarette bulunmak üzere arslanın inine, Hânî b. Urve'nin evine gitti; hayatı pamuk ipliğine bağlıydı¹⁵. *Arîf*ler hiç bir ihbarda bulunmamışlardı. Onu izin üstüne götüreren önce bir casus, bir Kûfe'li değil, Ma'kil adında bir *mevlâ* (azatlı) oldu. Bu adam şîî İbn Avsece'ye sokulmaya muvaffak olmuştu. Ona, gûyâ fırka adına toplamış olduğu ve şimdi yerine teslim etmek istediği 3.000 *dirhem* verdi. İbn Avsece tarafından Müslim'e tanıtılan Ma'kil'e, Hüseyin'e biât etmek izni verildi. Bu andan itibaren Ma'kil, Müslim'in yanından hiç ayrılmadı. Hânî b. Urve'nin evinde cereyan eden şeylerin hepsini görüp işitti ve bunları Ubeydullah'a bildirdi.

Ubeydullah bunun üzerine, kendisini o kadar uzun müddet ziyaret etmemiş olduğunu ileri sürerek Hânî'yi, kendisine dost iki nüfuzlu şahsın aracılığı ile vali konağına çağırttı. Hânî buraya gelir gelmez Ubeydullah onu derhal sorguya

¹³ En küçük askerî ve mülkî birliklerin başında bulananlara bu ad verilir.

¹⁴ Bu husustaki kayıtlar şüphelidir.

¹⁵ Tab., 2, s. 246 vdd. 244 (krş. 2, s. 44. 53 vd.). Dîneverî, s. 248 vd.

çekti¹⁶. Casus ile yüzleştirilince Hânî inkârdan vazgeçerek misafirini evinden çıkarmayı vaadetti. Ancak onu valiye teslim etmek istemiyordu ve Ubeydullah kendisini ölümle tehdit edince de ona, böyle bir şey yapacak olursa evinin dört tarafında Mezhic kılıçlarının parladığını göreceğini söyledi. Buna cevap olarak Ubeydullah elindeki değnekle Hânî'nin suratına vurdu, öyleki kan fişkırdı. Hânî derhal yanında bulunan muhafızlardan birisinin kılıcını kavradıysa da yakalanarak hapsedildi. Bu arada Mezhic'liler gerçekten hükûmet konağı önünde toplanmışlardı. Bunlar: "*Asâyişi bozmak istemiyoruz; sadece kardeşimizin hayatının tehlikede olduğunu duyduk*" diye bağırışmaktaydılar. Bunlar tabansız bir kimse olan kadı Şureyh tarafından, kendilerine Hânî'nin hayatta olduğu temin olunarak teskin edildiler; Allah'a şükredip, sanki artık her şey yolundaymış gibi, çekip gittiler.

Ancak böylelikle Ubeydullah tehlikeden henüz tamamiyle kurtulmuş değildi. Hânî'nin tutuklandığı haberi üzerine Müslim, artık harekete geçmek için daha fazla beklememeye karar vermişti. Bu sıkışık durumda etrafına toplayabildiği taraftarları ile¹⁷ daha aynı gün içinde pazar meydanına yürüdü. Ubeydullah o sırada namaz kıldığı mescitten, bunun hemen yanında bulunan müstahkem konağa geçebilecek zamanı an-

¹⁶ Ömer b. Şebbe (Tab., 2, s. 245)'ye göre Ubeydullah onu şöyle suçlamıştı: Babam Kûfe'ye vali olduğunda bütün şî'ileri öldürdü, sadece Hücr'e ve senin babana dokunmadı; şimdi sen buna böyle teşekkür ediyorsun. Hânî bu sözlere şöyle cevap verdi: Bu iyiliği unutmayacağım. Sen, ailenle birlikte eminsin! Bunun üzerine Ubeydullah'ın *mevlâ'sı* Mihrân "Ne! Bu örücü uşağı (Yemen'li) seni kendi hâkimiyet bölgen içinde himayesine mi alıyor?" dedi ve Hânî'yi saçlarından yakaladı. Bu arada Ubeydullah durmadan, acımasızca, sopasıyla Hânî'nin suratına vurmaktaydı. Ziyad'ın bütün Kûfe'li şî'ilerin katili olduğu sözleri bile bu rivayet hakkında gerekli hükmü vermeye yeter. Krş. *ayn. esr.*, 2, s. 284,8 vdd.

¹⁷ Hârûn b. Müslim'in pek güvene değer olmayan rivayetine (Tab., 2, s. 272) göre bunlar arasında ünlü Kureyş'li Babba ve ondan daha da meşhur Sakî'li Muhtar temayüz etmekteydiler.

cak buldu. Emrinde bu sırada sadece bir kaç azatlı köle ile otuz inzibat askeri bulunmaktaydı; buna mukabil Kûfe eşrafının en itibarlılarından yirmisi yanındaydı. Bunlar kısmen müteassıp şîilerden olup Hüseyin'in davetine katılmış bulunmalarına rağmen Ubeydullah'ın hükmü altındaydılar.¹⁸ Bunlar Müslim'in etrafında toplananlara, hareketlerinin varacağı kötü sonucu bildirmek ve bunları isyandan vazgeçirmek hususunda uyarılarda bulunmak zorunda kaldılar. Bu arada kadınlar da koca ve oğullarını alıp evlerine götürüyorlardı: "*Burada hiç bir işin yok; seni burada arayan da yok*". Gerçekten de akşama doğru kalabalık dağılmış ve Müslim tamamiyle yalnız kalmış bulunuyordu. Kûfe'nin karışık sokaklarını tanımadığı için oraya buraya koştu ve nihayet, oğlunu evinin kapısında beklemekte olan Benû Cebele (Kinde)'liler yanında oturan dul bir kadın yanında sığınacak bir yer bulabildi.

Gecenin çöküşü ile pazar yeri derin bir sessizliğe gömülünce Ubeydullah eşrafa, etrafda bir tehlike olup olmadığını araştırmalarını emretti. Bunlar mescidi çevreleyen sütunlar üzerine çıkarak yukarıdaki deliklerden meydana aydınlatmak üzere fenerler sallandırdılar. Görünürde artık kimse yoktu. Bunun üzerine Ubeydullah da artık konaktan inerek mescide gitmek cesaretini gösterdi ve herkesin yatsı namazında hazır bulunması emrini verdi. Kûfe'liler fevç fevç gelerek ordu halinde tanzim edildiler ve burada bekletildiler. İnzibat kuvveti bütünüyle, ertesi sabah mahalleleri teker teker aramak üzere bütün sokak başlarını tuttu. Ancak gün ağarırken Müslim'in saklandığı yer, dul kadının oğlu tarafından Kinde kabilesinin şeyhi Muhammed b. Eş'as'a ve onun tarafından da valiye ifşa olundu. İbn Eş'as onu derhal getirmek emrini

¹⁸ Bunlardan birisi, Kays'lı (Fezâre'li) Esmâ b. Hârice ise onun kayınpederi olup devlet taraftarıydı. Bu zat hakkında krş. *Egânî*, İndeks.

aldı; yanına bir kaç muhafız askerle altmış-yetmiş kadar Kays'lı aldı. Çünkü Yemen'liler aranılanı hiç bir zaman bulmazlardı. Şiddetli bir mücadeleden sonra - çünkü onu canlı olarak yakalamak istiyorlardı - Müslim nihayet İbn Eş'as'a teslim oldu ve kılıcı elinden alındıktan sonra bir katır sırtında konağa götürüldü. Konağa girdiğinde içecek bir şey istedi; fakat, nihayet bir Kureyş'li kendisine merhamet edinceye kadar, kimse onun bu ricasını yerine getirmeye cesaret edemedi. Ubeydullah ile şiddetli bir münakaşadan sonra idamına hükmolundu. Peygamberin en eski sahabelerinden Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın oğlu Ömer, ancak bizzat vali tarafından müsaa-de edilmesi üzerine, onun vasiyetini dinlemeye razı oldu. Müslim bundan sonra konağın kulelerinden birisine çıkarılarak, mücadele esnasında yaralamış olduğu İran'lı bir muhafız asker tarafından boynu vurularak idam edildi. Cesedi, sonradan Kasap Pazarı olan meydana atıldı.

Bundan sonra sıra Hânî'ye geldi. Eşrafın onun hakkındaki şefaatinin hiç bir yararı olmadı. Hânî, elleri arkasından bağlanmış olduğu halde pazar meydanına götürüldü. Kabilesini yardımına çağırdıysa da kimse gelmedi. Bunun üzerine bağlarını kopararak eline bir silâh geçirmeye çalıştı, fakat buna da muvaffak olamadı. İdamı için boynunu uzatmak istemiyordu.: *"Sîze bir de kendimi öldürtmek için yardım mı edeyim?"*. Nihayet Türk asıllı bir azatlının darbeleri altında can verdi. Daha bir veya iki kişi de, hem de bunlara inat olsun diye, kendi kabilelerinin mahallelerinde idam edildiler. İki baş suçlunun, Müslim ve Hânî'nin başlarını Ubeydullah, bizzat kaleme almış olduğu kısa bir mektupla halife Yezîd'e gönderdi. Mektubu kendisinin yazmasının sebebi, yazışmalara tumturaklı farisî üslûbunu yerleştirmeye çalışan kâtibi Amr. b. Nâfi'in yazdığı uzun ve edebî mektubun hoşuna gitmemesi idi. Yazîd onun hareket tarzını beğendi; ancak bizzat kendisine silâh çekmeyen bir kimseyi öldürmemesini tenbih etti.

Müslim, ölümünden yaklaşık bir ay önce, Hüseyin'e Kûfe'ye gelmesini yazmıştı. Rivayete göre Hüseyin, 8 zilhicce 60¹⁹'da Müslim'in Kûfe'de ayaklandığı gün, Mekke'den ayrılmıştır. İmdi vukua gelecek olaylar heyecanla beklenmeye ve eski dinsiz Amr b. Âs'ın oğlu bu hususta fal açmaya başlamıştı. İbn Zübeyr, Peygamber'in torununun başından giderek Mekke'den ayrılmasını sevinçle karşılarken²⁰, onun iyiliğini isteyenler Hüseyin'e bu işten vazgeçmesini tavsiye ettiler. Fakat Hüseyin bunları dinlemiyerek yola çıktı. En yakın akrabaları, bu arada Abdullah b. Cafer'in oğulları, kadınlı, çocuklu onu takip ettiler; ama Abbasoğullarından kimse yoktu. Tan'im'de Hüseyin, halifenin yanına giden bir kervanı eline geçirdi; bu kervana ait olan develere ihtiyacı vardı. Bundan sonra Kûfe yolunu tutarak Zât Irk, Vâdî Zürrumme'de Hâcir, Zerûd ve Sa'lebîye üzerinden Zübâle'ye gitti. Hacdan dönmekte olan bir kaç Kûfe'li de ona katıldı; bunlar bu katılmayı ancak istemiyerek, Hüseyin'in talebi üzerine yaptıkları halde sonradan sadakatle onun yanında kaldılar. Durak yaptığı, su bulunan vâhalardan da bazı kimseler ona iltihak ettiler. Hüseyin, Kûfe'de kendisine açılacak kucaklarla kabul olunacağını düşünüyordu; Müslim'in hazin hikâyesinden henüz haberdar değildi. Bu hususta ilk haber ona Sa'lebîye'de ulaştı. Bu haber üzerine, eğer öldürülen Müslim'in, kendilerine intikam hakkı ve görevi düşen erkek kardeşleri razı olsalardı Hüseyin

¹⁹ 9 Eylül 680. Ebû Mihnef (Tab., 2, s. 271,17 - 271,18'deki varyant. Mesûdî, 5, s. 142'ye göre düzeltilmelidir - 272,2. 275,20. 289,4)'de böyle. Haftanın günü olarak salı veriliyor. 8 zilhicce aslında salı gününe düşmez. Buna mukabil Dineverî (s. 256,1)'nin kaydettiği 3 zilhicce salı'dır. Bununla beraber *tervîye günü*, yani 8 zilhicce'nin, hiç olmazsa Hüseyin'in hareket günü olarak kesin olduğu görülüyor. Daha sonraki ve yine kesin olarak belli olan 61 yılı muharrem ayına ait gün verileri de gün adlarına uymamaktadırlar. Müslim Kûfe'de 1,5 - 2 ay kalmıştı.

²⁰ Bu tutum Zübeyr ve Ali aileleri arasındaki, başlangıcı çok daha gerilerde yatan münâfereti kine çevirmekte rol oynamıştır.

seve seve geri dönecekti. Zübâle'de yeniden kötü bir haberle karşılaştı. Gelişini Kûfe'ye haber vermek üzere yola çıkarmış olduğu bir ulağı Kadisiye'de kuvvet kumandanı olarak bulunan Husayn b. Temîm²¹ tarafından yakalanmış ve efendisini inkâr etmeye ve onu lânetlemeye yanaşmadığı için valinin emriyle kuleden aşağı atılarak öldürülmüştü. Bu haber üzerine Hüseyin maiyyetinde bulunanlara yanından ayrılmak izni verdi. Bedeviler bu izinden faydalandılar. Kendisi bizzat, sadakat içinde yanında kalanlarla birlikte yoluna devam ederek Batn Akabe ve Şerâf üzerinden Zû Husem suyu kenarına ulaştı ve burada arkası arazi tarafından korunur durumda çadırlarını kurdurdu.

Bu mevkide iken, Temîm'li Hürr b. Yezîd kumandasında Kadisiye'den öncü olarak üzerine gönderilen Kûfe'li süvariler tarafından yolu kesildi. Bunlar ona hürmetle muamele ettiler ve namazı da onun arkasında kıldılar. Hüseyin bunlara, Kûfe'den kendisine gönderilmiş bulunan iki torba dolusu mektubu gösterdi; ancak bunlar kendilerinin bu mektupları yazan kişilerden olmadıklarını bildirdiler. Bunun üzerine Hüseyin, Medine'ye geri dönmek istedi. Hürr buna müsaade etmek yetkisine sahip değildi; o, ayrıca Hüseyin'e saldırmak emri de almamıştı. Bu sebeble Hüseyin'e, durumu bildireceği validen yazılı bir emir gelinceye kadar, onun ne Kûfe, ne de Medine'ye götüren başka bir yol seçmesini teklif etti. Hüseyin bu öneriye uyarak Uzeyb ve Kadisiye'in batı istikametini seçti. Hürr, bu yolculuk esnasında onun yanından hiç ayrılmıyor, fakat bazı Kûfe'li sadık şîhlerin Hüseyin'in tarafına geçmesini de önlemiyordu. Hüseyin'e bu şekilde yeni katılanlar ona, eşrafın devlet tarafından elde edildiğini, geri kalan

²¹ Bu zat bazan sadece çağdaş tarihçiler değil, eski müstensihler tarafından da Suriye'li Husayn b. Nümeyr ile karıştırılmaktadır. Krş. meselâ Tab. 2, s. 409,3 ve Dineverî, s. 256,4. Kadisiye, Kûfe'ye girişi Arabistan tarafından kapatmaktaydı.

Kûfe'lilerin, her ne kadar yürekleri onun tarafında ise de, kılıçları ile kendisine karşı savaşıacaklarını anlattılar.

Uzeyb el-Hicânât ve Kasr Benî Mukaatil üzerinden yolculuk Fırat kenarındaki Ninive'ye yöneldi. Burada Hürr, Ubeydullah'dan, Hüseyin'e dinlenmek imkânı vermemesi ve onun bir kalede veya bir su kenarında konaklamasına müsaade etmemesi emrini aldı ve buna göre davrandı. Hüseyin ne Nini ve'de, ne de Gâdırîye veya Şefiye'de konaklayamadı. Hürr'ün emrindeki bir kaç atlıya saldırması için yapılan teklife de uymadı; savaşı başlatan kişi olmak istemiyordu. *"Sadece Fırat kenarındaki şu köye gitmen yeter; diğerleri hemen işe başlar!"*. Ama o köyün adı Akr idi ve bu meş'ûm ad onu ürkütüyordu. [Akr, kısır anlamına gelir; burada üstünde ot bitmeyen kumsal anlamında olsa gerek.] Hüseyin, Fırat'dan pek uzakta bulunmayan susuz bir yerde, Kerbelâ²² düzlüğünde kaldı. Taberî (2, s. 308, 7)'ye göre tarih 2 muharrem 61 perşembe (2 ekim 680 salı) idi.

Ertesi gün Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs 4.000 Kûfe'li ile sahnede göründü. Bu zata, Destebâ'daki Deylem'lileri tenkil etmesi için Ubeydullah tarafından Rey eyaleti tevcih edilmiş ve o da bu maksatla bu kuvveti bir araya toplamıştı. Şimdi ise, memuriyet mahalline gitmeden önce Hüseyin'e boyun eğdirmesi emrini almıştı. Ömer, emrine verilen valiliği kaybetmemek için istemeye istemeye bu emre itaat etmişti. Ama işe başlamak hususunda hiç de acele etmedi. Önce Hüseyin'e maksadının ne olduğunu sordurdu; ordusundaki muteber şahısların çoğu daha önce Hüseyin'e yazmış oldukları ve bu sebeble onun karşısına çıkmaktan utandıkları için ancak zorlukla ona gönderilecek bir adam bulabildi. Hüseyin, Kûfe'liler

²² Ne gariptir ki, bu ad burada Ebû Mihnef tarafından kaydedilmemiştir. Krş. Tab., 2, s. 546,4. 1710,8.

tarafından davet olunduğunu, ancak bunlar şimdi başka türlü düşündüklerine göre geri dönmesine müsaade olunması rica-sında bulunduğunu söyledi²³. Ömer bunu Kûfe valisine bildirdi. Ubeydullah, Hüseyin'in Yezîd'e bâat emek ve teslim olmak zorunda olduğu, aksi takdirde hiç vakit geçirilmeden ona karşı zor kullanılması gerektiği cevabını verdi; eğer Ömer bu emri yerine getirmekten çekiniyorsa kumandayı bu emri kendisine getiren Kays'lı Şemir b. Zî Cevşen²⁴e bırakmalıydı.

9 muharrem akşamı²⁵ Ömer saldırı hazırlıklarını yaptı. Gece boyunca Hüseyin rahat bırakıldı; adamlarından hiç birisi Hüseyin'in kendilerine, talep olunanın yalnızca kendisi olduğunu, onların ayrılıp gitmelerini söylemesine rağmen, kaçmak hususunda bu fırsattan yararlanmadı. Hüseyin vasiyetini yaptı; yanındaki kadınların duyduğu dehşete rağmen kılıcını biletti ve geriden saldırıya uğramasını önlemek için önlemler aldı²⁶. Düşmanlar çadırlarının önünde, yakındaydılar; iki taraf arasında karşılıklı konuşmalar yapılıyordu.

10 muharrem 61 çarşamba günü²⁷ (10 ekim 680) sabah namazından sonra taraflar mevzi aldı. Hüseyin'in tarafında sadece, 18 kuzeni dahil, 70'in bir az üstünde erkek ve 32 at vardı²⁸. Onun yüreğini serinleten bir husus, saat onikiyi çalmışken de olsa, onun aşkına ölüme kavuşarak bu suretle önceki davranışını affettirmek isteyen Hürr b. Yezîd'in kendi tarafına

²³ Duhnî (Tab., 2, s. 282)'ye göre Hüseyin, Medine'ye geri dönmek, yahut sınırda kâfirlere karşı savaşmak veya halifenin yanına gönderilmek istiyordu. Ancak Ebû Mihnef (Tab., 2, s. 314)'e göre onun bu şıklardan birisinin seçilmesini istemiş olması yanlıştır.

²⁴ Bunun seceresi için bk. Tab., 1, s. 3305. Dîneverî, s. 267.

²⁵ Rivayete göre perşembe veya cuma, gerçekte ise salı

²⁶ Duhnî (Tab., 2, s. 283)'ye göre arkası sazlıkla korunuyordu.

²⁷ Rivayet: cuma veya cumartesi.

²⁸ Duhnî (Tab., 2, s. 281) ve Husayn (*ayn. est.*, s. 286)'da daha büyükçe sayılar.

geçmiş olmasıydı. Savaş öncesi nutuklar atıldı. Hüseyin devesinin üzerinden düşmanlarına hitap etti. Atılan, fakat ona isabet etmeyen bir ok bu konuşmaya son verdi. Ok atışlarını kılıçlı düellolar izledi. Sadık adamları birbiri arkasına son mücadelelerine çıkarken Hüseyin'e, onunla cennette buluşmak üzere, veda ettiler; bunların, Hüseyin'in gözleri önünde şehid olmaktan başka hiç bir amaçları yoktu. Hüseyin bizzat, feryad eden kadın ve çocuklarla dolu en büyük çadırın önünde oturuyor ve buradan düelloları seyrediyordu. Kuzenleri de, görünüşe göre, diğerleri kanlarını döküp sıra kendilerine gelinceye kadar bu mücadeleye seyircilik etmekteydiler. Bundan sonra onların da hepsi öldürüldü. Ancak Peygamber'in torununa yaklaşılmaya, Şemir bu tereddüde bir son verinceye kadar, kimse cesaret edemiyordu. Şemir, eğer herhangi bir kumandadan söz etmek câizse, saldırının komutanı idi. Hüseyin'i, içinde kadın ve çocukların bulunduğu, dokunulmaz addolunan, çadırdan ayırmaya muvaffak oldu. Bunun üzerine bir çok kişi Hüseyin'in üzerine saldırarak onu 33 hançer yarası ve 34 darbe ile yere yıktı. Daha sonraları, duruma göre, bunların hepsi veya hiç birisi Hüseyin'in katili olduğunu iddia etmiştir. Ölü çırl çıplak soyuldu, birisi kilotunu, bir diğeri gömleğini, ipek burnusunu, ayakkabılarını ve kılıcını kap-tı. Hüseyin süslü bir libas taşıyordu, ama zırhı yoktu. Çadır-daki kadınların da giysileri rivayete göre üzerlerinden sökülüp alınmıştır; yağmalanacak ne varsa yağmalanmıştı. Bu tecavüzler, ancak yanlarına Ömer b. Sa'd gelince sona erdi. Cinler haberi Medine'ye götürdüler. Haberci oraya geldiğinde olup-bitenler bilinmekteydi.

Kerbelâ şehidlerinin naaşları Gâdırîye'de defnolundu; başları kesilerek Kûfe'ye götürüldü. Ubeydullah bunları Dimaşk'a, halifeye gönderdi. Bu görevi yerine getirmeye Şemir yanında en itibarlı Yemen'liler, Kays b. Eş'as el-Kindî, Amr

b. Haccâc ez-Zübeydî, Azre b. Kays el-Hemdânî, katlanmak zorunda kaldılar (Tab., 2, s. 370). Yezîd, bir değnekle Hüseyin'in ağzını karıştırabilmekten zevk duydu²⁹; ama esir edilmiş olan kadın ve çocuklara dürüst ve merhametli davrandı. Reşîd olmasına rağmen kendisine dokunulmamış olan Hüseyin'in oğlu Ali'ye dostça davranarak onun minnetdarlığını kazandı. Hüseyin'in ailesine yurdlarına dönmek iznini verdi; bunları götüren refakatçilerin başkanı, hanımlara öyle nâzik ve duygulu davranmıştı ki, bunlar hatıra olarak kendisine bileziklerini hediye ettiler. Ailenin Medine'ye ulaşması acı fer-yatlarla karşılandı.

Bu olayı anlatırken Ebû mihnefe uydum. Onun fevkalâde tafsilâtli hikâyesi Taberî'de bize İbn Kelbî redaksiyonu ile hemen tam olarak intikal etmiştir. İbn Kelbî'nin ilâveleri (babasından, Avâne'den ve başkalarından) rivayetin insicamı bakımından önemsizdirler; sadece bir yerde rivayet zincirine Avâne'den, feraget olunamaz bir halka ekler (Tab., 2, s. 239,10). Taberî'nin Ebû Mihnefe eklediği paralel ve varyantlar pek büyük yer tutmaz. Ammâr ed-Duhnî onunla hep uygunluk içindedir. Ammâr tek tek rivayetleri kısa bir bütün halinde toplamıştır. Dizinin ipi onun rivayetinde daha vâzih olarak belirir³⁰. Buna mukabil Ömer b. Şebbe daha keskin ayrılıklar göstermekteyse de bunun farklı haberleri pek değer taşımamaktadır³¹. Husayn b. Abdurrahman'ın verdiği bilgiler de ay-

²⁹ Ebû Mihnefe (Tab., 2, s. 370. 383) ve Duhnî (s. 282 vd.)'ye göre böyle. Bunların ifadeleri karşısında bu hareketi Ubeydullah'a yükleyen Husayn (s. 268) zayıf kalıyor. Değnek mutad olarak iktidar sahibinin elinde bulunur ve bunlar onu sadece makamlarının alâmeti olarak kullanmazlardı (Tab., 2, s. 282, 18. 286,21. 523,20).

³⁰ Tab., 2, s. 227,16 vdd. 281,8 vdd. Krş. Tab., 1, s. 3434; *Fihrist*, s. 220,7.

³¹ Tab., 2, s. 242,10 vdd. 273,3 vdd. S. 272,3 vdd.'de sonu eksik bir fragmanın Ömer'e ait olması *isnâd*'ın 242,10 vdd. ile bir mukayesesini göstermektedir.

nı şekilde az değerlidirler³². Taberî dışında meselâ Dîneverî (s. 243 vdd.) ve Yakubî (2, s. 273 vdd.) nazarı itibara alınabilir, ama bu da münferit notlar veya kaydettikleri mısralar bakımından olabilir. Tam anlamıyla şîi olan Yakubî'den, fırkası için o kadar önemli olan bir olay hakkında önemli bir şeyler öğrenmenin mümkün olduğuna inanılmaz. Bağımsız ve başlangıç safhasına kadar ulaşan şîi bir rivayet zaten hiç yoktur; şîi rivayet ancak ortalarda bir noktada başlamakta ve yavaş yavaş uzaklaştığı, daha eski ve kendi düşüncesine nazaran çok daha masûm bir rivayete dayanmaktadır. Ammâr ed-Duhnî de, *Fihrist*'e göre, şîi idi : O henüz önemli hususlarda Ebû Mihnef ile tamamiyle uygunluk içindedir. Ana otorite, esas râvî Ebû Mihnef'dir; bu sıfatıyla o, sonradan onun adı ile Hüseyin'in ölümü hakkındaki muahhar efsaneyi çıkaran sahtekâr tarafından da kabul edilmektedir³³.

İşte bu sonraki efsane, bu türden rivayetler için özellikle bir örnek teşkil eder. Benim yaptığım hülâsa bunu ifade etmekten uzaktır. Burada her şey diyalog ve sahnedir; ama dramatik değildir. Hikâye hiç bir şey anonim kalmaz; her ulak, her uşak, her yardımcı, her hangi bir söz söyleyen veya meselâ bir kılıcı parlatan herkes adı ve sanıyla zikrolunur. Ayrıntılar öylesine büyütülmüştür ki, ilk bakışta ağaçlara bakmaktan orman gözden kaçır. Meselâ Hüseyin'in dış görünüşü anlatılırken onun pabuçlarından birisinin bağının kopuk olduğu ve bunun sol ayağındaki pabucun bağı olduğu bildirilmektedir³⁴. Birbiriyle ilgisi olmayan sayısız teferruat, birbirine çoğu zaman paralel anlatılarak olayı gayet ağırlaştıran bir tempoya

³² *Fihrist*, s. 192. Hârûn b. Müslim (Tab., 2, s. 272,3 vdd.) zikredilmeye değer bile değildir.

³³ Krş. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, 1, s. 65.

³⁴ Göz şahidi: "Bunun sol ayağındakinin olduğunu hiç bir zaman unutmaya-
cağım".

sokacak şekilde birleştirilmektedir. Tabîatiyle bütün bunları ilk defa toplayan Ebû Mihnef değildir; o bu işi daha önceden yapmış ve belli bir uyuşma şeklinde birleşmiş selef ve arkadaşlarından bahseder (Tab., 2, s. 314,7). Buna mukabil o, olayı idrâk etmiş olanlardan sadece bir kuşak ayırdır. Tek tek rivayetlerin isnadı onda, eski ve gerçek isnadın tabîatına uygun olarak, daima çok kısadır; sonraki uzun isnad zinciri sadece ayakta tutulmaya çalışılan bir gösteriş, bilimsel yazıcılığın alışılmış bir üslûbudur. Haberi aldığı râvî de bunu doğrudan doğruya olayı görmüş olan bir göz şahidinden almıştır veya hiç olmazsa böyle bir kişiyi şahit gösterir. Göz şahitleri iki gurupta mütalâa olunurlar. Bunlar kısmen Hüseyin tarafında bulunanlar, köleler ve diğer kurtulanlardır³⁵. Ancak tarafların bu kısmından ancak pek az kimse kurtulabildiği için tanıkların çoğunluğu Hüseyin'e aleyhdar tarafta bulunanlardır. Filvâki bunlar olayı anlatırken artık düşman tarafta değildirler; umumiyetle, hiç olmazsa eski tutumlarından pişman olmuşlardır³⁶. Böylece suçtaki paylarını azaltmaya veya Hüseyin ile yaptıkları savaşın tasvirinde onu şan ve şeref içinde göstermek suretiyle kendilerini affettirmeye çalışırlar. Bu kanlı ve maş'ûm olay üzerinde Kûfe şehrinde ne kadar heyecanlı konuşmalar yapıldığı ve kişilerin birbirlerini karşılıklı nasıl itham ettikleri veya mazûr gördükleri farkedilmektedir. (Tab., 2, s. 341. 344-46).

Ebû Mihnef birbiriyle paralel rivayetleri kontrol eder; öyle ki, rivayetlerde sadece bir defa geçtikleri için teferruat, mütemadiyen tekrarlandığı için esas unsurlar yavaş yavaş tebellür

³⁵ Meselâ uşak Ukbe b. Sim'ân ile Hüseyin'e katılan iki Esed'liden birisi gibi. Ali ailesi mensuplarına ait rivayetler nadir ve önemsizdir.

³⁶ Meselâ özellikle Humeyd b. Müslim el-Ezdî. Dikkate değer husus, şahitlerin çoğunlukları ile asalete mensup bulunmayan kimseler olduğudur. Bunların arasında *eşraf* dan hiç kimse yoktur.

etmeye başlar. Birbirine paralel olmayan rivayetleri Ebû Mihnef devamlı bir insicamı sağlayacak şekilde, uygun bir teâkup içinde, tanzim eder; bunu yaparken rivayetler içinden bazı seçmelerde bulunmak ve uygunluğu zorlamaya çalışmaktan kurtulamamıştır. Böylece her ne kadar varyantlar ve tereddütü gösteren noktalar görünmekte ise de önemli hususlarda tenâkuz yoktur. Ortaya çıkan tablo genellikle sağlam ve insicamlıdır ve bu husus sadece olayın gerçekleri değil, kişilerin karakterleri bakımından da vâridir.

Eşraf sadece mevkiini muhafazayı, şehir ve kabilelerinin sınırlı çıkarlarını korumayı düşünür görünüyor. Bunlar aslında Emevî rejiminden hoşlanmamalarına rağmen kabileleri sakın tutmak hususunda nüfuzlarını Emevî emrine vermişlerdi. Amr b. Haccâc ez-Zübeydî ve hele Muhammed b. Eş'as el-Kindî, Emevîlere hemen hemen dalkavukluk etmekteydiler. Temîm'li Şebes b. Rib'î gençlik yıllarında alışmış olduğu dönemliğini³⁷ yaşlılığında taçlandırmıştı: Hüseyin'i bizzat kendisi gelmeye kandırmış, sonra da ona karşı yapılan sefere katılmıştı. Kûfe'lilerin çoğunluğu filvâki Emevî rejiminin avucuna düşmeyi istemiyordu ama, bu rejim aleyhdarlarının saflarına da katılmıyordu. Hüseyin'e mektup yazarak ona sadakat yemininde bulunanlar bile onun göndermiş olduğu öncüyü yalnız bırakmışlar ve bizzat Hüseyin için de parmaklarını kıpırdatmamışlardı. Bunların en çok yapabildikleri, uzaktan onun âkıbetini seyretmek ve ağlamaktı. Sadece, meselâ hazineyi koruyan Ebû Sümâme ve İbn Avsece gibi pek az kişi, âkıbetini

³⁷ Şebes kariyerine kadın peygamber Secâh'ın çığırtkanı olarak başlamış, sonra zorunlu olarak islâmı kabul etmiş ve Osman'a karşı şiddetle Ali'nin tarafını tutmuştu. Sıffin savaşından sonra *hâricî* fırkasını kuranlardan biri olmuş, ama Nehrevân'da o n l a r a k a r ş ı savaşmış, diğer şîi reisleriyle birlikte Muâviye tarafından gözüaltına alınmış ve bütün bulaşmış olduğu olaylardan, bunlar tehlike arzletmeye başlar başlamaz, paçasını sıyırmıştı.

paşlaşmak için onun yanına gitmek cesaretini göstermişti. Bunun dışında Hüseyin için ölüme gidenler, onun yolda tesadüfen bulduğu veya kendisiyle hiç bir ilişkileri bulunmadığı, hiç de onun partisine mensup olmamakla beraber, yapılan harekete insanî duygularla hiddetlenerek son anda onun yanına geçenlerdi. Rivayette kendisine bağlı olduğu halde hiç bir şey yapmayanlarla, onları hiç bir mecburiyetleri olmadığı halde utandıranlar arasındaki tezat kuvvetle belirtilmekte ve sırasında dramatik bir üslûpla tasvir olunmaktadır³⁸. Sadece Kureyş'in değil, Ensâr'ın da kendilerini Hüseyin'den uzakta tutmuş olmaları dikkate şayandır. Medine'den hiç kimse onunla beraber yola çıkmadığı gibi, Kûfe şûhleri arasında da bunlardan sadece pek az kişi vardır. 63 yılındaki Medine isyanı Ali hanedanı için yapılmadığı gibi Ali b. Hüseyin de buna katılmamıştır.

Korkak ve sadakatsizlerin karşısında şîa'nın gerçek muhalifleri, Emevî rejiminin memur ve taraftarları bulunmaktadır. Aradaki zıddiyet dinî doktrinlerle değil ³⁹ çok pratik olan bir soru ile ilgilidir: İdareye sadık mı kalınmalı, yoksa Hüseyin ile birlikte buna karşı ayaklanmalı mı? "İtaat eden kişiler" in kendi tutumlarını doğru buldukları inkâr edilmiyor; ama bu tutum kınanmakta ve bu kınama için sebep gösterilmemektedir. Bu arada taraf tutucu eğilim daha ziyade edebî cümleler yolu ile ve kolay fark edilen abartmalar gerçeklerin örtülmesi ve tahrifi olarak belirmektedir. Böylece Ebû Mihnef'de bulunan eski rivayet, daha sonraki rivayetten, kendi hesabına çok daha avantajlı olarak ayrılıyor. Filvâki Ebû Mihnef rivayetinde

³⁸ Zühre b. Kayn ve Azre b. Kays arasında (Tab., 2, s. 318 vd.).

³⁹ Bütün diğer arap aileleri arasında Peygamber ailesinin bir tür üstünlüğü genellikle kabul edilmektedir (Tab., 2, s. 331, 8. 342, 16. 350, 14 vd.). A. Müller'in severek kullandığı *eski inançlı* tesmiyesi bu devir için hiç bir anlam taşımamaktadır. Şühlerin, düşmanlarını dindarları olarak zikrettikleri s. 555, 4 ile karşı.

de oldukça fazla uydurmalar vardır, ama bu rivayet yine de bizim, olayın günahını yüklenecekler hakkında bağımsız bir hükme varmamızı sağlayan malzemeyi ihtiva etmektedir. Meselâ Ömer b. Sa'd, Hüseyin'e karşı harekete geçerken vicdan azabı duymuştur; bu sebeple müsamahalı bir gözle görülürken biz, sadece kendisine vaadedilen vilâyeti elinden kaçırmak endişesiyle bu vicdan azabını bastırmış olması dolayısıyla onu sevimsiz bulmaktayız. Şemir'in hiç bir tereddüdü, düşüncesi yoktur; müddeîyi, yani Hüseyin'i âsî sayar ve kararlı olarak onun üzerine yürür; bu sebeplerle ona karşı bir önyargı hâkimdir ki, buna biz katılmak zorunda değiliz. Bu arada Şemir, Ebû Mihnefe göre de, görülmemiş bir cânî ve Peygamber ailesine karşı ruhu kinle dolu bir putperest değildir⁴⁰ ; o meselâ çadırın dokunulmazlığına hürmet etmiş ve Hüseyin'e, onu çadırlardan uzaklaştırmadan saldırmamıştır. Ebû Mihnefe için en antipatik şahıs aslında Ubeydullah'tır; ama onu bize sempatik gösterecek şekilde tasvir eder; öyle ki, Ubeydullah'a onun ifadesinden daha büyük bir övgü zor bulunur. Vali, istemeyenleri bile kendisine itaate zorlar; elinde bulunan az imkânla ve fakat kuvvetli bir görüşle ve güçlü bir elle, alışmadığı, yakıcı zeminde kendisine yüklenmiş olan güç vazifeyi yerine getirmesini bilir. O görevini yapmış ve sınırı hiç bir şekilde aşmamıştır. Olsa olsa onu, kızgınlık hâlinde Hânî'nin suratına vurduğu için kınamak mümkündür. Hüseyin'in kesik başına karşı kaba ve vahşi muameleyi o değil Yezîd yapmıştır. Yezîd rivayette galiba hakettiğinden daha iyi ele alınmaktadır. Eğer Hüseyin'in öldürülmesi bir cinayet idiye, asıl suç ondaydı; çünkü şiddetli tedbirler alması için Ubeydullah'ı Kûfe'ye gönderen odur. Olay onun işine yaramıştı ve önceleri işin bu şekli alışına sevinmişti; eğer sonraları adamı-

⁴⁰ A. Müller, 1, s. 363. Sıffin'de Şemir, Ali tarafından Muâviye'ye karşı şecatele savaşıyordu (Tab., 1, s. 3305).

na kızmış idiyse (Tab., 2, s. 435 vd.), bunda da, hükümdarların kötü işleri adamlarının omuzlarına yüklemek hakkını kullanmıştı. Bununla beraber, kalbinden gelmemekle beraber, akıllı bir davranış olan, Hüseyin'in ailesinden hayatta kalanlara karşı izhar ettiği dostça tutumundan dolayı ona sitem edilemez.

Bütün şahıslar hakkında varılacak hüküm için ölçü, bunların Hüseyin'e karşı tutumlarıdır. Olayın merkez noktasında bulunan Hüseyin'dir ve bütün ilgiyi üstüne çeken odur. Onunla ilgili olan hiç bir şey atlanmamıştır; küçük teferruat onun tasvirine heybet bahşetmiştir. Atılan sayısız nutukların konusu odur; vaaz edilen, kendi kendisini vaazeden odur; bunların sonunda "âmîn, âmîn !" denilmesi (Tab., 2, s. 353,4) insanı şaşırtmıyor. Mucizeler, lânetlemeler, rüyalar, kehanetler ve diğer dinî unsurlar onun hakkında hikâye edileni tuzlayıp biberlemektedir. Bu hikâye geleceğe de el atarak, Tanrı'nın bu haklı insanı öldürenleri nasıl cezalandırdığını da anlatmaktadır. Bütün bunlar yanında, kahramanın tam bir hiç oluşu izlenimi kalmaktadır. O, toprak bir desti gibi demirden Ubeydullah'a çarpmıştır. O, dünya devletini ayaklarının altına serdirmek için, hazırlanmış olan yola Mesîh gibi çıkmıştır. Bir çocuk gibi elini aya uzatmıştır. En büyük şeylere hak iddia etmiş, fakat bunu elde etmek için en ufak bir şey yapmamıştır. Her şeyi başkaları yapmalıydı. Gerçekten hiç kimse ondan bir şey beklemiyordu. Sadece çaresizler, umutsuzlar onun için canlarını pazara sürmüşlerdir. Bir direnmeye çarpar çarpmaz onun için her şey bitivermiştir; iş işten geçtikten sonra geri dönmek ister ve sonra da taraftarlarının mücelede onun için nasıl öldüklerini seyreder ve kendisini en sona saklar, Osman'ın ölümü bir fâcia, Hüseyin'in ölümü bir melodramdır. Ama onun kişisel kusurları, damarlarında Peygamber'in kanı dolaşması, *ehlülbeyt*'e mensup olması muvace-

hesinde kaybolup giderler. Onun kendisini yorması gereksizdir; her şey onun içinde zaten mevcuttur. Ahlâkî hususiyetlerindeki eksiklik onun etinde ve kanında mevcut, hemen hemen fizikî, kudsiyetle bol bol telâfi edilmiştir. Bu, onun şahsına haiz olduğu önemi⁴¹ ve tarihine de islâm *Passiyon* (Izdırap) tarihinin karakterini bahşetmiştir. Onun şehadeti şîa için yeni bir devir açmıştır. Bu şahadet şîiler için, onun gibi Peygamber'in kızının oğlu olmayan babasının ölümünden çok daha fazla önem taşımaktaydı. Böyle, sadece kendileri ve sebep oldukları sonuçlarla değil, hatıralar yoluyla insanların ruhunda muazzam etkili olan olaylar vardır.

3. Hüseyin'i bataklığa çektikten sonra burada yalnız bırakan Kûfe'lilerin, yapıklarının sonuçlarını gözleriyle görünce vicdanları harekete geçti. Bunlar Tanrı'ya bir tür tarziye vermek, günahlarını kendilerini feda etmek suretiyle telâfi etmek ihtiyacını hissettiler. Kendilerine "Tövbe edenler" (*Tevvâbîn*) adını verdiler. Böylece tam bir organizasyonun ilk girişimini yapmış oldular. Hüseyin'in ölümünden hemen sonra bunlar bir birlik teşkil ettiler. Bu birliğe, aralarından hiç birisi altmış yaşından küçük olmayan yaklaşık yüz kişi dahil bulunmaktaydı. Yani bunları ihtiras değil, dinî vicdan birleştirmektedir. Şeyhleri Huzâa kabilesinden Süleyman b. Surad olup bu zat Peygamber'in sahabelerindendi⁴² ve daha önceden müteassıp şîilerin başında bulunmuş ve Hüseyin'in Kûfe'ye davetine ön plânda katılmıştı. Onun yanında bu şîi birliğinin başında Fezâre, Ezd, Bekr ve Becile kabilelerine mensup dört başkan daha bulunmaktaydı⁴³. Bunlar her cuma günü Süleyman'ın evinde toplanıyor ve hep aynı nutku dinliyorlardı:

⁴¹ *Hâdî Mehdi* ifadesi ondan daha önce geçmektedir (s. 350,14); *Nefs Zekîye*, s. 319,4'de genel anlamda kullanılmaktadır; buna mukabil krş. *Egânî*, 7, s. 26.

⁴² Bununla beraber Süleyman adı bunun aksini ifade ediyor.

⁴³ Şu halde başkanlardan hiç birisi asıl Yemen'lilerden (Hemdân, Mezhic, Kinde) değildi.

"Altundan buzağıyı yapıp ona taptıktan sonra eski İsrâillilerin yaptığı şeyi yapın! Musa onlara" büyük günaha girdiniz, şimdi bu günahı ölümle silin! "dediğinde bunlar, ancak bu suretle suçlarından kurtulacaklarını anladıkları için, sabır ve sükûnetle boyunlarını bıçağa uzatmışlardı. Şu halde siz de öyle yapın. Kendinizi ölüme adayın, kılıçlarınızı ve mızraklarınızı bileyin ve kendinize savaş araçları ve at hazırlayın".

Yezîd'in ölümüne kadar bu hareket gizli kaldı; ancak halifenin ölümünden sonra etrafa yayılmaya başladı. O sırada Kûfe'liler Basra'da bulunan Ubeydullah'a itaatten ayrılmışlar ve onun şehirlerindeki devamlı nâibi, Kureyş'li Amr b. Hureys'i kovmuşlardı. Bu hareketin tahrikçileri şîler değil, başlarında Yezîd b. Ruaym eş-Şeybânî'nin bulunduğu şehir eşrafı idi ve Yezîd b. Ruaym bu suretle büyük bir nüfuz kazanmıştı. Halife Yezîd'in ölümünü izleyen fetret devrinde, önce Ömer b. Sa'd ve daha sonra başka bir Kureyş'li geçici olarak emîrliğe getirildi. Bu arada da Abdullah b. ez-Zübeyr Irak'da genellikle halife olarak tanındı. Kûfe eşrafı da, aslında yürekten istememekle beraber ona bîat etti (Tab., 2, s. 531). İbn Zübeyr tarafından Kûfe'ye vali olarak Ensâr'dan Abdullah b. Yezîd 22 ramazan 64 cuma günü (cuma, 13 mayıs 684 bk. Tab., 2, s. 509) geldi.

Bu değişiklik, Hüseyin'in mirasına konduğu için İbn Zübeyr'den nefret etmelerine rağmen, şîlerin işine yaradı. Bunlar şimdi daha cüretkârlaşarak yaygın çevrelerde taraftar kazanmaya çalıştılar. Sorumlu mevkilerinde her zaman sadece Kûfe'yi her türlü mâceradan ve kendilerini her türlü tehlikeden uzak tutmayı göz önünde bulunduran eşrafın hiç de taraftar olmamalarına rağmen (Tab., 2, s. 531) bunlar kitlenin sempatisine sahiptiler. *Dâî*ler⁴⁴ arasında Ubeydullah b. Ab-

⁴⁴ Bu propagandacılar (*dâî*) bundan sonra şîa için çok karakteristik bir müessesese hâlini alır.

dullah el-Mürri tebarüz etmekteydi. Bu zat aynı şeyleri tekrardan ve böylece dinleyicilerinin beynini yıkamaktan bıkmıyordu: *“Allah yanında af aramanın yegâne çaresi, sonunda mahvolsak bile kendimizi mücadeleye atmaktır; ölümlerin durumu, işlediğimiz suç yüzünden işkence gören biz yaşayanlardan daha iyidir”*. Taraftarlar gittikçe çoğalıyordu. Hepsi tam anlamıyla fırka azası olmayan, rivayete göre, 16.000 kişi savaşmak üzere yola çıkmak sözü vermişlerdi. Yazışma yoluyla Medâin ve Basra ile de ilişki kurulmuştu. Bunun yanında para ve silâh toplamak hususu ihmal edilmiyordu.

Parola: Hüseyin’in intikamı! idi. Pratik bir hedef tayin edilmemişti. Ne şekilde can verileceği hususunda tereddüt ediliyordu. Önce yapılacak iş Kûfe şehrini ele geçirmek ve zorbalığa itaat etmek suretiyle Hüseyin’in mahvinde ana suça sahip ve büyük korku içinde bulunan eşrafı buradan kovmaktı. Şîilerin çoğu da bunu istiyorlardı ama Süleyman buna karşıydı; ona göre bu nüfuzlu kimseleri aleyhlerine çevirmemek gerekiyordu. Süleyman diğer şîileri, asıl düşman ve âsilere, Emevî rejimine ve bilhassa Suriye’ye gitmiş olup bu sıralarda (65 yılında) büyük bir Suriye ordusu ile önce Elcezire bölgesini Mervan namına kazanmaya çalışan Ubeydullah b. Ziyad’a karşı harekete geçmeye iknâ etti. Bu karara varılmasında Kûfe valisi Abdullah b. Yezîd’in akıllıca ılımlılığı oldukça etkili oldu. Eşraf ondan, şîilere karşı harekete geçmesini talep etmiş, Abdullah ise şöyle demişti: *“Bunlar açıkça ortaya çıksınlar; ben onları bizim de düşmanımız olan düşmanlarına karşı destekleyeceğim. Bu düşman Menbic yanındaki köprüden sadece bir günlük mesafede bulunan Ubeydullah b. Ziyad’dır. Kûfe’de bir iç savaşı körükleyerek onun eline düşmeyi kolaylaştırmak yerine Ubeydullah’ı tepelemeyi çok daha doğru buluyorum”*. Bu sözlerden sonra şîiler İbn Ziyad’a karşı silâhlı olmayı açıkça yürütmek imkânına kavuştular. Bunlar 1 rebîülâhîr 65 (15 Kasım 684) tarihine kadar Nuhayle

(Kûfe yanında)'de toplanmayı kararlaştırdılar ve Medâin ve Basra'daki fırka arkadaşlarını da bundan haberdar ettiler. Ancak bunların vali ile yaptıkları işbirliği, onun, kendisiyle ve Kûfe kabile reisleriyle beraberce Suriye'lilere karşı çıkmaları teklifini kabul etmelerini sağlayacak kadar uzun boylu değildi.

Harekete katılmayı kabul eden 16.000 kişiden, verilen mühlette Nuhayle'de sadece 4.000'i boy gösterdi; kasaplık olarak bu da yeterli bir sayı idi. Bunların arasında her kabile-den Araplar, bir kaç *kurrâ* bulunmakta idi ama *mevâlî* (azatlılar)'den kimse yoktu. Bir kısmı zengin olmaktan uzak idiyse de hepsi de atlı ve iyi donatılmış idi. 5 rebîülâhîr 65 cuma (cumartesi⁴⁵ 19 kasım 684) günü bunlar Kerbelâ'ya doğru yola çıktılar. Orada yirmidört saat Hüseyin'in mezarı yanında kalıp ağlayarak suçluluklarını itiraf ettiler ve intikam almaya andıçtılar. Mezar etrafındaki kalabalık, Mekke'deki Hacerülesved yanındaki sıkışıklıktan da daha fazlaydı⁴⁶). Bunlar daha sonra Fırat kıyısında Hassâsa, Anbâr, Sandûda (veya Sadûd), Kayyâra ve Hît üzerinden Karkîsiye'ye doğru ilerlediler. Karkîsiye'de Kays'lıların başında Emevî hâkimiyetine karşı mukavemet etmekte olan Züfer b. Hâris bunlar için ucuz alış-veriş yapabilecekleri bir pazar açtığı gibi, bu sırada Rakka'da bulunmakta olan Ubeydullah b. Ziyad'ın harekâtı hakkında da bilgi verdi ve Hâbur üzerinden Resûlayn'e giderek orada emniyetli bir mevzide Suriye'lileri beklemeleri tavsiyesinde bulundu⁴⁷. Tevvâbîn onun tavsiyesine uydu ve Resûlayn'ın batısında, sırtları şehir tarafından korunmak üzere bir karargâh kurdu. Bunlar beş Suriye ordu birliğinden ikisi tarafından

⁴⁵ Önceki günün akşamından başlar.

⁴⁶ Şu halde bu şehitler kültü iran değil arap menşelidir.

⁴⁷ Suriye'den Irak'a giden kara yolu Menbiç veya Rakka yanında Fırat'ı geçer ve Resûlayn (Aynülverde) üzerinden Dicle'ye ulaşır (Tab., 2, s. 554,5. 783,16). Su yolu Anbâr'dan Nehr Melka kanalı ile Medâin'e varır.

hücuma uğrayıncaya kadar karargâhlarında beş gün dinlenmek imkânını buldular. Savaş 22 cemâziyelevvel 65 çarşamba (4 ocak 685 çarşamba) günü başlayıp cuma gününe kadar sürdü⁴⁸. Kendilerini arslanlar gibi savunan şîiler nihayet atılan oklarla öldürüldü. Sayısı pek az olan kurtulanlar, hedeflerinden sapanların vicdan azabını hissetmekteydiler. Bunlar geri çekilişleri sırasında takip olunmadılar ve yolda, zamanında birliğe katılmamış olup şimdi iş işten geçtikten sonra gelmekte olan Basra'lı ve Medâin'li kardeşlerine rastladılar. Bunlar karşılıklı ağlaştıktan sonra dağılıp uzaklaştılar.

Bu şîileri mücadele ve ölümün kollarına atılmaya sevkeden, intikam almak görevinden daha çok hissettikleri suçluluk duygusuydu. Ölü Hüseyin için gösterdikleri bu gayretin yarısını Hüseyin hayatta iken göstermiş olsalardı, belki olay başka türlü olurdu. Tevvâbîn hakkındaki haberlerin hikâyecisi Ebû Mihnef ve onun baş râvîsi, Hüseyin'in katillerinden iken sonradan onun en müteassıp taraftarlarından olan Humeyd b. Müslim el-Ezdî ve bunun da şair şahidi Hemdân'lı A'sâ'dır (Tab., 2, s. 572 vdd.). Söylenilen nutuklar hikâyenin büyük bir kısmını alır. Bunlar uydurulmuş değil, rivayetle intikal etmişlerdir. Bir seferinde Süleyman'ın hitabesinin âlimâne başlangıcının bir şahit tarafından unutulmuş olduğu zikrolunur; iki yerde râvînin, *dâî*'nin hitabesini o kadar çok ve sık dinlemiş olduğu için ezberlemiş olduğu bildirilir. Bir rivayetin de, halife Süleyman zamanında aslını okuyup derhal hâfızasına naksetmiş bulunan bir tanığın ifadesi olduğu belirtilir.

⁴⁸ Taberî'ye göre (2, s. 576,2) savaş rebîülâhir ayında vuku bulmuştur. Bu, Muhtar'ın, Süleyman'ın imha olunmasının on günden fazla ve fakat bir aydan daha az bir sürede gerçekleşeceği şeklindeki ifadesine uygun düşmektedir. Fakat Ebû Mihnef'in verdiği kesin ve isabetli tarihler tercihe şayandır; çünkü şîiler matem günlerini hatırlarında iyi tutmaktadırlar.

4. Süleyman b. Surad ile onun etrafında bulunanların Resülayn'da mahvedilmeleri şîîlerin iç tarihinde kesin bir dönüm noktası oldu ve bunu gerçekleştiren de, Mugîre b. Şû'be, Ziyad b. Ebîh, Ubeydullah b. Ziyad ve Haccâc gibi kendisi de Sakîf kabilesinden olup, bunlardan çok ayrı bir yaratılışa olmakla beraber bu adamların hiç birisinden aşağı kalmayan Muhtar b. Ebî Ubeyd idi⁴⁹. Muhtar iyi bir aileye mensuptu; babası Büveyb (Nuhayle) yanında İran'lılara karşı müslüman ordusuna kumanda etmiş ve bu bahtsız savaşta şehid olmuştu. Eniştesi, halife Ömer'in çok itibarlı oğlu Abdullah, kayınpederi ise aynı şekilde nüfuz ve itibar sahibi Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî idi. Muhtar'ın Kûfe'de bir evi ve şehrin yakınında da bir çiftliği vardı. Geçmiş karanlıklar içindedir⁵⁰. Ancak altmış yaşına ulaştığında ve de müteassıp şîî olarak belirginleşmektedir. Muhtar, Muâviye'nin ölümünden sonra işler Kûfe'de karışınca, kendisine ait olan Hutarniye çiftliğindeki *mevlâ* ları ile birlikte Kûfe'ye gelerek Müslim b. Akîl'i evinde misafir etmiş ve onun zamanından önce ayaklanmasına katılmıştı⁵¹. Kelimenin tam anlamına uygun olarak, iyi dostların şefaati sayesinde, morarmış bir gözle Ubeydullah b. Ziyad'ın elinden kurtulmuş ve fakat Kûfe'yi terketmesi emrolunmuştu⁵².

Muhtar Hicaz'a gitti. Yolda Vâkisa'da İbn İrk⁵³'a rastlayarak ona Ubeydullah'ın gözüne vurduğunu hikâye etmiş ve

⁴⁹ Muhtar'ı van Gelder tafsîlatlı ve çok takdire değer bir doktora tezi ile ele almaktadır: Leyden 1888 (Brill).

⁵⁰ Taberî'ye göre (2 s. 2. 520, 11) Muhtar, Medâin'de kumanda eden amcasına, Hasan'ı yakalayarak Muâviye'ye teslim etmesini tavsiye etmiş imiş. Buna mukabil o, Ziyad'ın Hücr'ü suçlayan yazısını imza etme teklifini reddetmiştir (Tab., 2 s. 134, 4). Taberî'nin s. 746-48'deki hikâyesi redde bile değmez.

⁵¹ Tab., 2 s. 272. 520 vdd.

⁵² Tab., 2 s. 522; krş. s. 536 vd. 600.

⁵³ Bu adam tanınmış biri gibi görünüyor, ama hakkında hiç bir bilgi bulamadım.

şöyle demişti: Eğer onun bütün uzuvlarını ayrı ayrı parçalamazsam Allah beni kahretsin! Yakında yaptıklarımı duyacaksınız; Hüseyin için, Buhtunnasar'ın Vaftizci Yohannes için döktüğü kadar kan dökeceğim. Kendisine bu kadar güvenmesinin İbn İrk'ı ne kadar şaşırttığını görünce de ilâve etmişti: Sözlerimi unutma! Muhtar, İbn İrk'a, İbn Zübeyr hakkında soru yöneltmiş ve onun henüz açıkça ortaya atılmadığını, fakat kendisini yeteri kadar güçlü hissederek etmez bunu yapacağını öğrenmişti. Bunun üzerine İbn Zübeyr'in yanına giderek ondan, açıkça bîat almasını talep ve ona yardımını arzetmişti; ancak bu önerisini öylesine yüksek sesle yapmıştı ki, İbn Zübeyr, gizli plânlarının bu şekilde açıklanmasından duyduğu hiddetle onu yanından uzaklaştırmıştı. Muhtar bunun üzerine uzunca bir müddet Mekke'den ayrıldı⁵⁴; sonra birdenbire yeniden ortaya çıkarak mescitte varlığını belli etti. Bu sefer İbn Zübeyr tarafından daha iyi bir muamele gördü. 64 yılı başında, Yemâme'li hâricîlerle birlikte İbn Zübeyr saflarında Suriye'lilere karşı şecaatle çarpıştı.

Bununla beraber Muhtar Mekke'de umduğunu bulamamıştı. Ubeydullah b. Ziyad'ın Irak'tan kovulmasından sonra gözlerini yeniden Kûfe'ye dikti. Oradan Mekke'ye gelen herkesten Kûfe'nin ne halde olduğunu soruyordu. Kûfe'lilerin İbn Zübeyr'e bîat ettiklerini, fakat pek çok kimsenin şîi düşüncede oldukları ve bunların başlarına doğru dürüst bir adam geçecek olursa onu dünyayı altüst edecek bir kudrete eriştireceklerini haber alınca sesini yükseltti: "*O adam benim, çobanı olmayan koyunların çobanı benim!*" Muhtar, bir iç savaşa meydan verilmemesi ve âhiretteki *mahkeme-i kübrâ*'yı aklından çıkarmaması hususunda yapılan dindarâne uyarılara hiç aldırmı-

⁵⁴ O bu arada ana şehri olan Tâi' de bir ziyafet vermişti (Tab., 2, s. 526,8). van Gelder (s. 29) onun bu sırada Medine'deki İbnülhanefiye ile bağlantı kurduğunu tahmin ediyor.

mıyordu; nihâî zafer için inanılması güç bir emniyet duygusu içinde görünmekteydi.

Yezîd'in ölümü üzerinden beş ay ve bir kaç gün geçmişti ki, Kûfe'ye doğru yola çıktı. Hîre varoşuna vardığında abdest alıp muhteşem elbiseler giyindi. Kendisine katılmış olan iki Kinde'linin refakatinde, atı üstünde Kûfe sokaklarından geçerek Kûfe mescidine gitti. Herkesi şu sözlerle selâmlıyordu: "Size zafer ve kurtuluş müjdeliyorum!" 15 ramazan 64 (6 mayıs 684) cuma günü ve cuma namazı saatiydi. Namazı kıldıktan sonra da saatlerce bir sütuna dayanarak duâlarına devam etti ve böylece gözleri üzerine çekti.

Şîilerin reisliğini elde etmek niyetindeydi. Ancak bir kaç başarısına rağmen bu bakımdan Süleyman b. Surad ile boy ölçüşemedi. Sonunda Süleyman, Suriye'lilere karşı yaptığı bahtsız seferiyle onu kendisinden kurtarmış oldu. Muhtar hiç bir vicdan huzursuzluğu duymadan onun mirasına konabilirdi; çünkü, başarısız kalacağını önceden açıkça görüp kâhinlere yakışır bir hitabe ile belirtmiş ve bu girişimden vazgeçilmesini tavsiye etmişti. Şimdi ipin ucunu sağlam yerinden tutabilirdi. O, önce Kûfe'yi eline geçirmek istiyordu ve Şîi hareketini bu hedefe tevcih etti. Kûfe eşrafı tehlikeyi hissederek vali Abdullah b. Yezîd'i bu tehlikeli şahsın hareketleri hakkında uyardılar. Muhtar daha Resûlayn savaşından önce tutuklandı. Bu bozgundan canını kurtarmış olanlara zindandan bir mektup gönderdi. Mektubun içeriği şuydu: "Bu iş Süleyman'ın başaracağı bir şey değildi. Bunu ancak ben başarırım, ben, ben, ben!" Bunlar onu zindandan kurtarmak istedilerse de Muhtar, zaten pek yakında buradan kurtulacağı için böyle bir girişimin gereksiz olduğunu söyledi. Gerçekten de, eniştesi Abdullah b. Ömer'in müdahalesi üzerine serbest bırakıldı. Ağır bir kefaretille, şimdiki Kûfe idaresine karşı hiç bir girişimde bulunmayacağına dair andıçmeye mecbur tutulması onu sadece

güldürmüştü: Hâkimiyetten feragat edeceğine, bütün servetine mal olsa bile, kefareti ödemeyi tercih ederdi. Zaten ettiği yemini bozmasına hacet de kalmadı; çünkü 24 ramazan 65 (11 mayıs 685)'de Kûfe'ye, şahsına yemin etmemiş olduğu yeni bir vali, Kureyş'li müteassıp bir İbn Zübeyr taraftarı, Abdullah b. Mutî', gelmişti (*Egânî*, 13, s. 168 vd.).

Abdullah b. Mutî'in Kûfe'de idare dizginlerini ılımlı selefinden daha çok kasmaı gerekiyordu. İlk fırsatta programını minberden açıkladı: *"Ben size ait olan vergi geliri (feyy)'ni, bunu ödemekle mükellef olanlardan toplamakla; bu gelirin bir kısmıyla ma-aşlarınızı ödemek ve artanını sizin rızanızla halifeye, Mekke'ye göndermekle görevliyim. Aklınızı başınıza toplayıp içinizden bazılarının delilik etmelerini önleyin; yoksa uğrayacağınız cezaya kendiniz sebep olursunuz"*. Ama bu sözleriyle kanayan bir yaraya dokunmuştu; çünkü Kûfe'liler, hiç istisnasız, feyy'den arta kalan meblâğın başka bir yere gönderilmesine razı değillerdi; aksine bunun şehirlerinde kalıp aralarında paylaştırılmasını istiyorlardı. Böylelikle halife Ömer ve daha kötü olarak Osman zamanındaki değil, hâkimiyet devresinde şehirlerinin hilâfet merkezi ve devlet hazinesinin bulunduğu yer olduğu Ali zamanındaki uygulama örnek alınmış olacaktı. Mescitte derhal Kûfe'nin Ali zamanındaki o çok sevilen üstünlüğünü hatırlatmak için bu fırsattan yararlanan bir şînin yüksek sesli itirazı duyuldu. Müşkil durumda kalıp bocalayan vali minberden inerek elinden geleni yapmayı vaadetti. Kûfe'deki durumu iyi bilen emniyet kuvvetleri kumandanı İyâs b. Mudârib el-İclî valiyi bu olayın anlamı bakımından uyardı: Sesini gerektiğinden fazla yükselten adam Muhtar'ın yakınlarından biriymi ve Muhtar'dan önce davranılması gerekiyordu; çünkü o sıçramaya hazırды. Bunun üzerine Muhtar valinin yanına çağırıldı, fakat kendisini çağırarak üzere gönderilen Sakîfli hemşehrisi tarafından uyarılarak hastalık bahanesi uyduran Muhtar özür

diledi ve 66 yılı başında ayaklanmak üzere hiç rahatsız edilmeden hazırlıklarını sürdürdü. Ancak her şey onun düşündüğü gibi çabucak cereyan etmiyecekti.

Medine’de, Ali’nin, Peygamber’in kızından değil de Hanîfe kabilesine mensup bir hanımdan⁵⁵ doğan ve bu sebeple İbnülhanefiye tesmiye edilen Muhammed adında bir oğlu yaşamaktaydı. Muhtar onun adına ortaya atılmış ve teokrasinin gerçek hâkimi olarak onun namına çağrıda bulunmuştu. İbnülhanefiye’yi *mehdî* olarak adlandırıyordu ve kendisini de onun *emîn* ve *vezirî*, yani selâhiyetli vekili ve işlerinin yürütücüsü olarak tanıtmaktaydı. Bu iddiasında haklı olmadığı hususunda şüpheyne düşen bir kaç şîî, bu meselede açıklığa kavuşmak için Medine’ye gittiler. İbnülhanefiye, Allah, Ali oğullarını kiminle düşmanlarından kurtarırsa ondan razı olacağını söylemişti⁵⁶. Bu kaçamaklı cevap saf şîîlere yeterli göründü; bir ay sonra bunlar Kûfe’ye dönerek Muhtar’a durumu anlattılar. Muhtar böylelikle kendisini büyük bir endişeden kurtulmuş hissetti; derhal bir toplantı tertip ederek ağzını açtı, gözünü yumdu ve kendisinden şüphe edenleri iyice utandırdı.

Ancak Muhtar *şîa* reislerinin, yardımı olmadan eşraf ve valiye karşı başarı elde edilebileceğine inanmadıkları bir başka adamı daha kendisine kazanmak mecburiyetindeydi. Bu, Mezhic’e mensup Naha’ kabilesinin şeyhi, cevval, akıllı ve bağımsız bir kişi, İbrahim b. el-Eşter idi: Babası gibi Ali davasına sadakatle bağlı, İbnülhanefiye ile de bağlantısı bulunan, fakat son zamanlarda aldığı şekille kendine özgü şîilikten henüz hoşlanmayan bir kimse. Ne Süleyman b. Surad’a katıl-

⁵⁵ Adı Havle idi (*Egânî*, 7, s. 4). Fezâre’li bir başka Havle ile Hasan b. Ali evlenmiştir (*Egânî*, 11, s. 36).

⁵⁶ Buna göre van Gelder’in yukanda n. 54’de zikredilen tahmininin gerçeğe uyması az muhtemeldir.

mişti, ne de Muhtar umurundaydı. Onun düşüncesini değiştirme girişimleri sonuç vermiyordu. Nihayet İbrahim'e, içinde bizzat İbnülhanefiye'nin, kendisinin Muhtar'ı tanımasını talep ettiği bir mektup takdim olundu. İbrahim, bu mektupta İbnülhanefiye'nin, o zamana kadarki yazılarında yapmadığı halde bizzat kendisini *mehdî* tesmiye etmesini yadırgadı. Ancak mektubu kendisine getirenler, bizzat Muhtar ve sayıları 10'un üzerindeki diğerleri, mektubun mevsûk olduğuna şahitlik ettiler. Bunlardan sadece ikisinin, büyük fıkıh ve hadîs bilgini Âmir eş-Şa'bî ve Babası Şürâhîl'in tanıklık hususundaki çekingen tavırları İbrahim'in dikkatini çekti. Âmir'i bir kenara çekerek, mektubun gerçekliğine tanık olanlardan şüphe edip etmediğini sordu. Âmir "*Allah beni korusun, bunlar en asîl kurrâ'dan kimseler, şehrin şeyhleri ve Arapların en gözde savaşılarıdır!*" cevabını verdi. Bunun üzerine İbrahim bu şahısların adlariyle olayın tam bir zaptını kaleme aldırdı; vicdanını bu şekilde tatmin ettikten sonra da mektubun talebine uydu ve Muhtar'ın hizmetine girdi⁵⁷.

İbrahim bundan sonra Muhtar'ın evinde yapılan danışma toplantılarına katıldı. Hareket için 14 rebîülevvel 66 perşembe günü kararlaştırıldı. Hükûmet ise, tam tarihi değilse de, ayaklanmanın yapılacağını haber aldığından, pazartesi gününden itibaren bütün açık meydanları işgal etmişti: Ana mescit yanındaki pazar meydanı İyâs'ın kumandasında zaptiyeler, büyük kapı önündeki Sabaha, Temîm'li Şebes b. Rib'î, her mahallenin mezarlıkları ise burada oturan kabileler ve bunların şeyhleri tarafından tutulmuştu⁵⁸. İbrahim salı günü akşamı

⁵⁷ Âmir eş-Şa'bî (Hemdân'ın Şa'bân soyundan) bizzat Ebû Mihne'e böyle hikâye temektedir.

⁵⁸ S a b a h a , kumsal büyük bir arazi, şehrin önünden Fırat'a doğru uzanmaktaydı. Ulucami yanındaki pazar yeri Künâse ("Hüzün Meydanı")'ye doğru uzamıştı. Bunun yanında tek tek mahallelerde de meydanlar vardı. Bunlara farsça

Muhtar'ın yanına giderken yanına yüz silâhlı adamını almıştı. Zaptiyelerden çekinmeyi korkaklık sayarak doğrudan pazar meydanı üzerinden yürüdü ve İyâs onun karşısına çıkınca da onu mızrağı ile vurarak öldürdü. Böylelikle isyan parolası kararlaştırılan zamandan önce verilmiş oluyordu. İbrahim, zaptiyelerin kumandanı İyâs b. Mudârib'in kesik kellesini, artık hareketi geciktirmenin imkânsız olduğuna bir işaret olarak Muhtar'a gösterdi. Gece içinde taraftarları alarına geçirip işgal altında bulunan meydanlardan geçirmek güç bir işti; ama bu iş hemen hemen hiç çarpışmadan gerçekleştirildi ve İbrahim bu hususta büyük rol oynadı. 13 rebîülevvel çarşamba sabahı (18 Ekim 685) Muhtar adamlarını Sabaha'da Hind manastırı yanında nizama sokmuş bulunuyordu. Burada onlara sabah namazını kıldırıldı. Hiç bir imâm onun ayâtında hitabet gösteremezdi. Sancağı altında çok sayıda azatlı (*mevâlî*) bulunmakta olup, kendisine en büyük bir taasspula bağlı olanlar da bunlardı.

Vali ise gece içinde bütün kuvvetlerini harekete geçirmişti. Sabaha'da Şebes ve onun yanında Yezîd b. Ruaym kumanda etmekteydiler. Şebes kendisine karşı sevk edilen küçük bir birliği bozduktan sonra bizzat Muhtar'ın üzerine yürüdü. Kuvvetleri önce duralayıp gerilemeye başlayınca Şebes bunlara "*Hey melûnlar, uşaklarınızın önünden kaçıyorsunuz ha!*" diye hitap edince bu sözleri etkili oldu; onların izzeti nefislerine dokunmuş ve Muhtar için çarpışan *mevâlî*'ye karşı kızgınlık duygularını uyandırmıştı. Esir alınan Araplar tekrar serbest bırakıldıkları halde, *mevâlî*'den kim yakalanırsa derhal öldürülüyordu⁵⁹.

Çahârsûc (Çarşı, dörtgen, square [= meydan]), arapça *Cebbâne* (?) denilir ve yakınlarında oturan soylara göre adlandırılırdı. Bunlar her halde mahalle mescitleri (Batı'daki Katedral'e mukabil küçük kiliseler gibi) yanında bulunmakta olup *mezarlık*'lara tekabül etmekteydiler. Bunlar ölüleri gömmek için olduğu kadar, dar ve iğri büğrü yollarda görülemiycek her türlü iş için de kullanılırdı.

⁵⁹ Bunlardan birisine şöyle hitap edilmişti: "*Oroşpu gocuğu! Künâse'deki balık tezgâhını bıraktın ve seni azat edene teşekkür için, onu öldürmek üzere silâha sarıldın haa!*".

Süvari birliğinin başında Yezîd b. Enes el-Esedî'nin bulunduğu Muhtar kuvvetleri, karşı tarafın sayıca üstünlüğü yüzünden sıkışık durumda kaldı ve bütün mezbûhâne savunmalarına rağmen, eğer sonunda İbrahim b. el-Eşter müdahale etmese her halde bozguna uğrayacaktı. İbrahim bu arada üzerlerine gönderildiği, şehirdeki iki düşman birliğini bozduğu için Muhtar'a süratle yardıma koşabildi. O sahnede görünür görünmez, Şebes'in birlikleri meydanı terkederek kaçmaya başladılar. Bunlar her ne kadar şehirde, özellikle Künâse'de bir defa daha diğerleriyle birleşebildilerse de, yeniden, bütün duruma hâkim bulunan İbrahim tarafından bozguna uğratıldılar. Eşraf ve vali İbn Mutî' bunun üzerine müstahkem kaleye kaçarak burada kuşatıldılar. Zaferden sonra şîilerin sayısı kabardıkça kabarmıştı. Üç gün sonra İbn Mutî' gizlice konaktan çıkarak saklandı; eşraf ise teslim olarak Muhtar'ın hâkimiyetini kabul etti. Muhtar ertesi sabah konakta "*Allah'ın kelâmı, Peygamber'in sünneti ve Kutsal Aile'nin kanının intikamı, dinsizlerle mücadele, zayıfları himâye üzerine*" bîati kabul etti. Hazineye eline geçirdiği dokuz milyonla savaşçıları mükâfatlandırdı. Günün yükünü taşımış, sıcağına tahammül etmiş olan ilk 3800 kişiden her biri 500 *dirhem*, zaferden sonra harekete katılan ve konağın kuşatılmasında yardımları geçen diğer 6000 kişi ise adam başına 200 *dirhem* aldılar.

Muhtar çok kan dökmek zorunda kalmadan Kûfe hâkimiyetini ele geçirmişti. Bu hâkimiyeti âdil ve ılımlı olarak yürütmeye, heyecanı yatıştırarak düşman fırkaları birbiriyle barıştırmaya gayret etti. Yargı işlerini önce büyük bir gayret ve beceri ile bizzat yürüttüyse de, bu iş nihayet gücünü aşınca kadılar tayin etmek zorunda kaldı⁶⁰. Vali İbn Mutî'in kendisine dokunulmadan çekilip gitmesine müsaade ederek ona

⁶⁰ Kadı'nın sadece hükümdarın nâibi olması her bakımdan ilgi çekicidir, *in partem curae advocatus*.

hatırı sayılır bir yolluk da verdi. Savaş parolasının *Hüseyin'in intikamı* olmasına rağmen, taraftarlarını cinayet işlemek ve gaddarlık etmekten alıkoymuştu⁶¹. Kendisine kötü muamelede bulunmuş olan bir düşmanını bile affederek onun kendisine mısraları ile teşekkür etmesini sağladı. Eşrafa sadece vaadettiği *emân* sözünü tutmakla da yetinmeyerek bunların, seleflerinin yanında olduğu gibi şimdi de kendisine danışman ve musâhip mevkilerini muhafaza etmelerini arzu ettiğini belirtti. Doğuştan Kûfe'nin menfaatlerini temsil eden bu şahıslar için, Muhtar'ın şehirlerini yeniden teokrasi devletinin başkenti haline getirmek istemesi elbette arzuladıkları bir şey olmalıydı. Muhtar memur ve subaylarını da hemen tamamiyle hâkim arap savaş asalet sınıfı arasından seçti. Bununla beraber "zaifleri himâye" meselesi programının esas unsurlarından birisiydi. Muhtar, dinî dilin bu tanımlaması güç deyimi altında gayri arap müslümanları, *mevâlî*'yi anlamaktaydı. Bunlar Kûfe halkının yarısından fazlasını teşkil etmekte olup zenaat ve ticaret bunların elindeydi. Arap savaşçıları halkın iâşe işini de bunlara bırakmıştı⁶². Bunların çoğunluğu, menşe ve dil bakımından İran'lıydı. Savaş esiri olarak Kûfe'ye getirilmiş, burada islâmı

⁶¹ Tarihî malzemenin ihtisar edilmesinin (Weil'deki gibi) ne sonuç verdiğini A. Müller (I, s. 380) açıkça göstermektedir: "Muhtar'ın, Hüseyin'in katillerini yakalatıp öldürtmekten daha âcil bir işi yoktu". Bu, gerçeğin tam zıddıdır.

⁶² Bunların içinde Kûfe yanındaki çiftliklerde çalışan işçiler de vardı; meselâ Muhtar'ın çiftliğinde çalışanlar. Muhtar bunları oradan getirmişti. Bunlar oradaki ârâmî fellahlarla karışmış olabilirler. Abdullah b. Zebîr bunları *Egânî* (13, s. 37,27)'deki mısralarında "köylerin mecûsileri, köylerin yahudileri" tesmiye etmektedir. Ama bu alaycı, küçümseyici ifadeyi zorlamamak gerekir. Arap savaşçıları şehirlerde (Kûfe, Basra) temerküz etmişlerdir; gayri Araplar buralarda oturamaz. *Yahudi* bir hakaret sözüdür. Uşaklar ile *mevâlî* arasındaki sınır dalgalıdır; bizzat *mevâlî*ye uşak denilmektedir. Ancak gerçek köleler de bunlara katılmış olabilir. Muhtar için önemli olan husus *mevâlî*'nin milliyeti değil sosyal durumu idi. İran'lıları, sırf İran'lı oldukları için tutmak onun aklının köşesinden bile, hiç bir zaman, geçmemiştir. Buna rağmen *mevâlî*'nin çoğunluğunun İran'lı olması yine de büyük önemi haiz idi.

kabul ettikten sonra efendileri tarafından azat edilmişler ve *mevlâ* olarak arap kabileleri içine kabul olunmuşlardı; öyle ki, şimdi bunlar iki taraflı garip bir mevkideydiler: Artık köle değillerdi ama, efendilerine sıkı sıkıya bağlı, onların himayesine muhtaç ve bunlara hizmet etmekle yükümlüydüler. Barış ve savaşta efendilerinin refakatini teşkil ediyorlardı. İslâmın kendilerine, hâkim araplığın verdiğiinden daha büyük haklar tanıdığı bu *mevâlî*'nin yüreğinde şimdi, azatlı kölelikten kurtulup müslüman devletin Araplara tanıdığı diğer hakları doğrudan doğruya elde etmek ümidi uyanmıştı. Muhtar onlarda bu duyguyu uyandırmış, onları kendisine çekmiş ve kendi azatlı sayısını bunlarla çoğaltmıştı. En çok onlara güveniyor ve onlarla münasebette bulunuyordu⁶³. Kendisine bunlardan bir muhafız kuvveti seçmiş ve bu birliğin başına da yine kendilerinden olan birisini getirmişti. Bunun dışında, işin başlangıcında önemli mevkilerin hepsinin başına Arapları getirmişti ve Araplar da hareketin başlarında esasen şîi ordusunun büyük çoğunluğunu hâizdiler ve bu ordunun süvarisi sadece Araplardı. *Mevâlî*'nin çoğunluğu atlı değildi; bunların genellikle kılıçları yoktu ve silâh olarak lobut taşımaktaydılar⁶⁴. *Mevlâ*'ların sayısı isyanın başlangıç safhası için 500'den fazla olarak verilmemektedir; sayı ancak daha sonra süratle kabarmıştır. Fakat düşman tarafta olan ve eşrafı tutan Araplar, kendilerinin, işin başından itibaren daha çok, sadece serbest bırakılmakla, azat edilmekle yetinmeyip şimdi ellerini devlet gelirlerine ve bundan ödenen maaşlara da uzatan azatlıları ile çar-

⁶³ Bu, arap büyükleri için bir istisna değil, kaideydi.

⁶⁴ A'sâ Hemdân, Muhtar'ı mağlûp ettikleri için övünen Basra'lılara, silâhsız kimselerle uğraştıkları için kazandıkları şerefın pek de uzun boylu olmadığını söylemişti (Tab., 2, s. 684,11). Taşıdıkları löbutlara nisbetle *mevâlî*'ye *Hasebiye* denilmekteydi (Tab., 2, s. 684,16. 693,4. 1798,4 vd. 1804,12; *Egâni*, 5, s. 155. 8, s. 33. 11, s. 47. 13, s. 166 vdd.). Silâhlanna *mürted çekici* denilirdi ki, bu tesmiye şimdi genellikle Ebû Müslim taraftarlarının silâhları için kullanılmaktadır.

pışmış olduklarını belirtmekte kendi çıkarlarını görmekteydiler⁶⁵. Bunlar *mevâlî*'nin her zaman olduğu gibi efendileri için değil de kendileri için savaşmalarını, işitilmemiş, yakışık-sız bir şey addediyorlardı. Duydukları kin ve nefret onları, şimdi beliren şîî hareketinin, önceleri pek belli olmayan kesin ve asıl unsurunu bu şekilde teşhis etmeye sevk ediyordu. Bu Araplar, şeytanı bizzat davet etmek suretiyle, elbette işin niha-yet bu mâhiyeti almasına ve Araplarla *mevâlî* arasındaki zıddi-yetin keskinleşmesine bizzat yardımcı olmuşlardır. Muhtar bu zıddiyeti ortadan kaldırmaya muvaffak olamadı. Milliyetçi Arap fırkasını kazanamadığı gibi *mevâlî*'yi de darıltmak tehli-kesiyle karşı karşıya kaldı. *Mevâlî*'nin Hüseyin'in katillerinden, yani eşrafdan, intikam almasına mâni olmuştu. *Mevâlî* onun eşrafa yüz vermesine, iki taraf arasında topallamasına homur-danıyordu. Muhafız kuvvetinin kumandanı olan Ebû Amre Keysân bu homurtudan ona bahsetti. Muhtar *mevâlî*'yi yatış-tırmak zorunluğunu duydu ve bunu, her türlü yorumlamaya müsait esrârengiz bir takım sözlerle elde etti. Onun bu şekil-de hareket etmiş olmasından, takip ettiği, Araplarla *mevâlî*'yi islâm içinde bir potada eritmek gayesiyle, tarafları barıştırma politikasını ciddiye almadığı sonucu çıkarılamaz. Muhtar bu siyasetinden kendi isteğiyle ayrılmış değildir, aksine durum ta-rafindan buna zorlanmıştır. Daha çok güvendiği ve kazandığı başarıdan sonra büyük sayıda kendisine katılanlara dayanan bir fırka rejimi kurmak hususunda ona baskı yapılmıştır.

Dış olaylar önce Muhtar'ın durumunu kuvvetlendirdi. Kû-fe'ye bağlı olan vilâyetlerde onun gönderdiği yeni memurları itirazsız kabul olundu. Sadece Medâin'de ve Cûhâ'da kuvvet-le yerleşmiş olan dindar âsî Ubeydullah b. Hürri ona da itaati reddetti ve Basra'lı şîîlerin onun lehine giriştikleri bir

⁶⁵ Tab., 2, s. 631.

ayaklanma da başarısız kaldı⁶⁶. Muhtar, İbn Zübeyr'in, kendisinin Irak'daki hâkimiyetine karşı giriştiği bütün düşmanca hareketlere ve hatta onun, kovulan İbn Mutî'in yerini almak üzere gönderdiği yeni valinin Kûfe'ye girmesine silâhla karşı koymuş olmasına rağmen, yine de İbn Zübeyr ile açıkça bozuşmanın önlenebileceğini sanıyordu. Bunun için İbn Zübeyr'e, 66 yılında Arabistan'a girerek Vâdî'l-Kurâ'ya kadar ilerlemiş olan müşterek düşman Suriye'lilere karşı yardım teklifinde bulundu ve ondan 3000 kişilik bir *mevâlî* kuvvetini Şurahbîl b. Vers el-Hemdânî kumandasında Medine'ye göndermek müsaadesini elde etti. Bu birlik, İbn Zübeyr'in Ayyâş b. Sehl el-Ensârî kumandasında Mekke'den hareket eden 2000 kişilik kuvveti ile birlikte Suriye'lilere karşı savaşıyordu⁶⁷. Ancak Ayyâş, hepsi de azatlardan olan bu rahatsız edici müttefiklerinden, hiç şüphesiz, vahşet ve kalleslikte emsâli bulunmayan efendisinin emriyle, alçakça bir cinayet sonunda kurtuldu. Bunun üzerine Muhtar da maskesini çıkarmak zorunda kaldı ve İbn Zübeyr'e açıkça düşmanlığını ilân etti. Muhtar bu sebeple, İbnülhanefîye ile oldukça tek taraflı kalmış olan bağlantısını tazeleyerek ona, açıkça kendisini tuttuğunu ilân ettiği takdirde, İbn Zübeyr'e karşı kullanmak üzere Medine'ye birlikler yollamayı önerdi. Fakat aldığı cevap menfî idi ve Muhtar da bunu, anlaşılabilirliği gibi, kimseye açıklamadı. Bununla beraber pek az sonra İbnülhanefîye onun yardımını kullanmak ve hatta bunu bizzat istemek mevkiinde kaldı. 66 yılında hacc için Mekke'ye gittiğinde⁶⁸, yanında bulunanlarla birlikte İbn Zübeyr tarafından Kâ'be'de kuşatılmış ve belli bir mühlet sonunda İbn Zübeyr'e bîat etmediği takdirde

⁶⁶ Muhtar'ın Ahnef'e mektubu: Tab., 2, s. 685.

⁶⁷ Tab., 2, s. 689, 12'ye mukabil krş. *ayn. esr.*, s. 579, 1.

⁶⁸ Aslında bu, rivayet tarafından bildirilmemesine rağmen, yegâne imkân dahilindeki fırsattır.

öldürülmekle tehdit edilmişti. İbnülhanefiye bunun üzerine Muhtar'a müracaat etti; içinde bulunduğu kötü durumu tasvir edip ondan yardım rica eden bir mektubunu Muhtar'a ulaştırmaya muvaffak oldu. Buna pek ziyade sevinen Muhtar mektubu Kûfe halkına okuyarak derhal birbiri arkasına Mekke'ye gönüllü birlikleri sevketti⁶⁹. Oraya ulaşan ilk yüzelli savaştı İbnülhanefiye'yi kurtarmaya yetti. İbnülhanefiye, Kûfe'li-lerin İbn Zübeyr'den intikam almak için izin verilmesi isteklerini reddetti. Abdullah b. Zübeyr önce atıp tuttu ise de lobutlu birliklerin birbiri arkasına Mekke'ye ulaştıklarını görünce dilini yuttu. Hepsi hepsi 4000 kişi gelmişti. İbnülhanefiye bunların Kûfe'den kendisine getirdikleri parayı onların arasında paylaştırdı; bunlar da daha sonra çekilip gittiler.

Muhtar, Suriye'lilere karşı Arabistan içinde gerçekleştirmeye çalıştığı savaşı bu sefer Elcezire'de buldu. 66 yılı sonlarına doğru Suriye'liler, uzun bir bekleme devresinden sonra nihayet Ubeydullah b. Ziyad kumandasında Dicle'ye doğru ilerlediler. Muhtar bunlara karşı Yezîd b. Enes el-Esedî kumandasında 3000 süvari yolladı⁷⁰. Bu kuvvet 9 zilhicce 66 (7 Temmuz 686) sabahında şafak sökerken Musul civarında iki misli büyüklükte bir Suriye birliğine rastlayarak bunları iki gün süren bir savaş sonunda bozguna uğrattı. Yezîd b. Enes ağır hasta bir halde sefere çıkmış olup savaşı da hemen hemen ölüm halinde idare etmişti; binmiş olduğu eşeğin üstünde iki tarafından destekleniyordu. Zaferin kazanıldığı akşam öldü. Bunun üzerine diğer kumandanlar, yaklaşmakta bulunan ve

⁶⁹ Bunlar *mevâlî* dendiler, ancak reisleri olarak Arapların adı veriliyor (Tab., 2, s. 694; *Egânî*, 8, s. 32 vd.): Ebû Abdullah el-Cüdelî (Cüdeyl Ezd'den, s. 656,11), *Egânî*, 13, s. 167 vd. Ebû Tufeyl Âmir b. Vâsile el-Leysî (Tab., 2, s. 1061, 11. 67. 15). Mekke seferi her halde ancak 67 yılı başında, Hâzîr savaşından sonra yapılmış olmalıdır. Krş. Vâkîdî (Tab., 2, s. 748).

⁷⁰ Süvari sözü bunların arap olduğu fikrini uyandırıyor. Ancak aralarında mevâliden kimseler de vardı (Tab., 2, s. 647,6).

80000 savaşçıdan mürekkep olduğu bildirilen esas Suriye ordusu ile kapışmaya cesaret edemiyerek geri dönmeyi kararlaştırdılar.

Kûfe'de, şîilerin Suriye'liler tarafından bozguna uğratıldıkları söylentisi yayılmıştı. Muhtar mümkün olan en büyük süratle İbrahim b. el-Eşter'i 7000 savaşçıyla birlikte savaş sahnesine gönderdi. Bu bozgun söylentileri ve İbrahim'in şehirden ayrılması milliyetçi arap partisinin reisleri olan eşrafı Muhtar'a karşı cesaretlendirdi. Bunlar Muhtar'ı şu şekilde suçlandırmaktaydılar: İbnülhanefiye'den yetki almadan hâkimiyet iddiasında bulundu; kendi fırkasıyla (islâmın yeni bir çeşiti olarak) dindar atalarımızın yolundan ayrıldı; uşaklarımızı ve azatlılarımızı kendi tarafına çekip bunları atlandırdı; bunlara bizim devlet gelirimizden pay vermek veya pay vermeyi vaadetmek suretiyle haklarımızı gaspetmiş oldu; çünkü biz bunlara Allah rızası ve onların minnetdarlığını kazanmak ümidiyle hürriyetlerini geri vermiştik: Muhtar bu hareketiyle bizim yetimlerimizi ve dullarımızı fakirleştirdi⁷¹. Eşrafın sözcüsü Temîm'li ihtiyar Şebes b. Rib'î idi. Şebes bu şikâyetleri kendisine bildirmek üzere Muhtar'ın yanına gitti. Muhtar, bu şikâyetleri elinden geldiği kadar göz önünde tutacağını vaadetmekle beraber şunu sordu: "*Pekâlâ ama şimdi siz mevâlî yerine benimle birlikte Abdülmelik ve İbn Zübeyr'e karşı savaşacak mısınız ve bana bunu garanti eder misiniz?*" Eşraf bunu kabul etmek istemedi; aksine bunlar, bu suretle Irak davasına Suriye'liler lehine ihanet etmelerine rağmen, durumun arzettiği müsait fırsattan, Muhtar'ı mevkiinden düşürmek için yararlanmayı kararlaştırdılar. İçlerinden sadece birisi, ihtiyatlı Abdurrahman b. Mihnef, yani hikâyeyi anlatan Ebû Mihnef'in bir akrabası, bu girişimin başarılı olacağından şüphe ettiğini

⁷¹ Eşraf uşaklara en fazla ihtiyaç duyan ve aynı zamanda bunları hizmette tutmak için en az kudrete sahip olanlardı.

belirterek, Muhtar'ın etrafında sadece uşak ve azatlıların değil, en şecî ve kahraman Arapların da bulunduğunu ve bunların hepsinin aynı anlayış ve düşünüşte olduklarını söyledi: “*Muhtar bu Arapların cesareti ve İran'lıların kini ile size karşı savaşacaktır; bu adamlarla mücadeleyi Suriye'lilere ve Basra'lılara bırakın ve şehrinizi kanlı bir ikiliğe sürüklemeyin*” dedi. Fakat diğerlerini kararlarından döndüremeyince, o da onlarla işbirliği yaptı. Eşraf bunun üzerine, İbrahim'in yürüyüşe geçmesinden sonra, en önemli mevkiileri işgal ederek Muhtar'ı konak ve büyük mescitte kuşatıp onun dışarıyla bağlantısını kesti. Muhtar bunları oyalamak için, bizzat İbnülhanefiye'den bir elçi heyeti yolu ile kendisinin yetkisi olup olmadığı hususunun tahkikini teklif ettiyse de eşraf bunu kabul etmedi.

Ancak Muhtar İbrahim'e durumu haber vererek süratle geri dönmesi emrini ulaştırmak yolunu bulmuştu. Gönderilen haberciye, Dicle kenarında Sâbât'da İbrahim'e yetişmek için sadece bir gün kifayet etti ve ertesi günün akşamında İbrahim birlikleriyle Kûfe'ye gelerek mescit yanına karargâh kurdu.

Ertesi sabah, 24 zilhicce 66 çarşamba günü⁷², rebîülevvel ayındaki mücadeleler tekrarlandı. Arapların her iki tarafta da bulunmaları sebebiyle partiler arasındaki zıddiyet garip bir mâhiyet arzetyektydi. O zamana kadar Muhtar'ın etrafında yer almış olan şîi Araplardan bir çoğu bu sefer ondan yüz çevirerek eşrafı desteklemekteydi. Bunlardan birisi de Süleyman b. Surad'ın eski dostu, ünlü *kurrâ*'dan Rifâa b. Şeddâd el-Fityânî idi. Ancak bu zat şîilerin “*Ya lasârât Hüseyin*” savaş narası yerine eşraf tarafından “*ya lasârât Osmân*” naraları yükselince büyük bir hayâl sukutuna uğrayarak kendisini ölümün kucağına attı. Abdullah b. Kurâd el-Has'amî de kendi cinsinden

⁷² Tab., 2, s. 667,7. Verilen gün (22 temmuz 686) ise pazara düşüyor.

olanların kanını dökmekten çok üzüntü duymasına rağmen, yine de Muhtar'a sadakatini muhafaza etti. Buna mukabil Şebes b. Rib'î'nin oğlu, Muhtar'ın yanında inatla kendi babasına karşı vaziyet almıştı. Eşraf kendi kabileleriyle üç meydanda mevzi almıştı: Mudar, Künâse'de; Yemen, Sabaha'ya bitişik olan Sebî' mezarlığında; Rebî'a ise dışarıda, Sabaha'da. Mücadelenin en şiddetlisi Muhtar'ın bizzat Yemen grubuna - daha ziyade Hemdân'a, çünkü İbrahim b. el-Eşter'in kabilesi Mezhic tarafsız kalmıştı - karşı savaştığı *Cebbânet* Sebî' de cereyan etti. Sonucu, Hemdân'ın kollarından olan Şibâm'lıların kendi ana kabilelerini arkalarından vurmaları tayin etti. Böylelikle taassup kanbağlılığına üstün gelmiş oluyordu: "*ne mucize! Kabilesi olmayan Muhtar bana karşı benim milletimle savaşıyor!*". 780 savaşçı kaybeden Hemdân'm mağlûbiyete uğramasıyla sonuç kesinleşmişti. Mudar'lılar (Yemen'lilere karşı savaşmak istemeyen) İbrahim tarafından pek güçlüğü uğramadan dağıtıldılar; Rebî'a'lılarsa kılıçlarını bile çekmeden dağılıp gittiler. Yemen'liler nasıl Kûfe'de çoğunlukta ve kudret bakımından üstün durumda iseler, öylece her iki tarafta, gerek millî Arap ve gerekse *şîa* partisinde asıl faaliyete katılanlar onlar olmuştur.

Zaferden sonra Muhtar, evine giden ve kapısını kapayan herkesin emniyette olduğunu ilân ettirdi; ancak Hüseyin'in katillerini, üstüne basa basa, bu *emân*'ın dışında tuttu ve böylece şîilerin, o vakte kadar dizginlerini sıkıca elinde tuttuğu intikam arzularını serbest bırakmış oldu. Esir düşen Hüseyin katillerinin idamiyle başlayan hareket, kaçanların ele geçmesiyle sürüp gitti. Kerbelâ'nın baş suçluları, gûyâ Medine'deki korkuluk İbnülhanefiye'nin emriyle, birer birer saklandıkları yerlerden çıkarıldılar. Uşaklar ve azatlılar iz süren köpekler gibi eski efendilerini arayıp buluyorlar, kadınlar kocalarını ele veriyorlardı. Sadece Şemir b. Zî Cevşen değil,

Ömer b. Sa'd ve diğer bir çok Kureyş'li de canlarından oldular. Eşraftan kaçabilenler Basra'ya, Mus'ab'ın yanına gitti⁷³. Bunların Kûfe'deki evleri tahrip edildiyse de geride kalan ailelerini Muhtar himayesine aldı (Tab., 2, s. 719). Muhtar esasen bu kızgınlar sürüsünün azgınlarından değildi. Bir çok kimse onun haberi olmadan ve emrine rağmen öldürülmüştü. Bununla beraber Sürâka b. Mirdâs el-Bârikî'yi, sadece, düşmanlarının, melekleri Muhtar'ın safları arasında gördüklerini ve bu yüzden kaçtıklarını belirten mısralar yazmış olduğu için ölümden affetmiş, onu, bu şiirsel yalanını mescitte tekraramaya zorlamış ve sonra da Kûfe'den kovmuştu.

Ayaklanmanın bastırılmasından iki gün sonra Muhtar, İbrahim'i, karşılaşır karşılaşmaz derhal üzerlerine saldırması emriyle yeniden Suriye'lilere karşı yola çıkardı. Kendisi de hareket eden birlikleri Fırat kenarına kadar bizzat geçirerek onları zaferle müjdeleyip bu güç yolculuğa uğurladı. Savaş, Büyük Zap ırmağı ile Dicle'ye ulaşan Hâzir suyu kenarında yapıldı. Savaşın tarihi, çok dikkate değerdir ki, hiç bir kaynakta verilmemiştir; ancak her halde 67 yılının ilk ayına, yani 686 Ağustosuna isabet etmiş olmalıdır⁷⁴. Şiirler, kumandalarının ustalığı ve bizzat gösterdikleri şecaat sayesinde sayıları kendilerinin on katı olan düşmanlarını yendiler. Efsanedeki gibi savaş esnasında beyaz güvercinler uçurulmamış⁷⁵ ve eğer Suriye ordusun-

⁷³ Ubeydullah b. Ziyad'ın kaynatası olan Esmâ b. Hârice el-Fezâî Suriye'ye kaçtı, bk. *Egânî*, 13, s. 36 vdd. (36,21 oku: *abîduhâ*).

⁷⁴ Kûfe'deki isyan Taberî (2, s. 667)'ye göre 24 zilhicce 66 tarihinde bastırılmıştı; Taberî (2, s. 701,1) İbrahim'in bu tarihten iki gün sonra, yani 26 zilhiccede, tekrar yola çıktığını söylemektedir. Buna göre o, yeni yıldan önce Musul civarına ulaşamazdı. Tab., 2, s. 701,3'e göre ise o daha 22 zilhicce 66'da yeniden yola çıkmıştı. Ancak Musul yanındaki 9 zilhiccede vuku bulan savaştan bir-iki gün sonra başlayan Kûfe olaylarının ise buna göre, aslında olduğundan çok daha uzun sürmüş olması gerekirdi.

⁷⁵ Masal *Kâmil* (s. 598 vdd.)'de hikâye edilir. Güvercinler belki de Sürâka'nın Muhtar için uçurttuğu, bir az önce anlatılan, cinlerden neşet etmişlerdir.

daki Kays'lıların ihaneti gerçekten vuku bulmuştuysa, bu da ancak kesin sonucun alınmasından sonra vâki olmuştu (Tab., 2, s. 712 vd.). Ubeydullah b. Ziyad, Husayn b. Nümeyr, Şurahbîl b. Zilkülâ', bunların hepsi Kutsal Şehirler'in, Hüseyin'in ve Malik el-Eşter'in intikamı için maktul düşmüşler. Kaçan Suriye'lilerin büyük kısmı suda boğulmuş, karargâhları yağma edilmişti. Muhtar'ın Suriye'lilere karşı gönderdiği Yezîd b. Enes kumandasındaki ilk kuvvetin hemen tamamıyla atlı olmasına mukabil bu ikinci orduda hiç bir atlı yoktu (Tab., 2, s. 709,5. 721,11 vdd.); yani bu kuvvet *mevâlî* den terekküp etmekteydi. Bunlar lobutlariyle düşmanlarının miğfer ve zırhlarına öylesine vurmaktaydılar ki, eski bir râvînin dediğine göre, Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın fabrikasında çuha döğülmesini andıran bir gürültü hasıl olmuştu. Bu kahramanların adlarını vermekten eski arap rivayeti utanç duymaktadır. İbrahim, Suriye'lilere karşı tetikte bulunmak üzere Musul'da kaldı; üvey kardeşi ise Nusaybin⁷⁶, Dara ve Sincar (Singara)'ı zaptetti.

Muhtar şimdi zirvede ve uçurumun önünde bulunuyordu. Eski ve mezheplerinin kaidelerine bağlı arap şîîler ona güvenmemekte olup, çoğunlukla ondan yüz çevirmekteydiler. Böylece Muhtar daha ziyade yobaz müteassıplara ve *mevâlî*'ye dayanmak zorunda kaldı ve millî arap partisine karşı bunların safına itildi. Bunlar üzerinde, onun kendi şahsına karşı duyduğu güven ve bu güvenin ifadesi olan görkemli ve heybetli davranışları etkili oluyordu⁷⁷. Biz, Muhtar'ın İbrahim'e Fırat

⁷⁶ *Haşebîye*, Nusaybin'de (Ebû Kaarib) emrinde daha uzun bir süre tutundular, krş. *Egânî*, 5, s. 155.

⁷⁷ İbrahim'in hareketinden hemen sonra Muhtar onu karşılamak üzere yola çıktı. Sâbât'da şu kehanette bulundu: Nusaybin yanında zaferi kazandık ve düşman Nusaybin'de kuşatıldı. Medâin'de ilk zafer müjdecileri ona ulaştı ve Muhtar minberden muzafferâne bağrdı: Ben size dememiş miydim? Şa'bi'den,

kenarına kadar refakat ederken vukubulan hareketli bir sahnedan haberdar bulunuyoruz. Bu sırada müfrit şîller, geçmek istediği köprü yanında onun etrafını öylesine sarmışlardı ki, Muhtar başka bir yol seçmek zorunda kalmıştı. Bu şîllerin yanında, bir katırın taşıdığı ve özel bir rûhanî tarafından muhafaza altında tutulan “kutsal” bir koltuk (kürsü) bulunmaktaydı. Şîller yurdlarından ayrılmanın ve üstüne yürüdükleri müthiş tehlikenin verdiği anlaşılabilir bir heyecan içinde bu koltuğun etrafında, Tanrıdan zafer yalvararak, deli gibi dönüp duruyorlardı. Akıllı başında bulunanlar için bu manzara dehşet ve nefret vericiydi. Muhtar’ın muhtemelen bu yakışsız hareketin yapılmasında bir suçu yoktu; ama adamlarının duygularını zedelemek de istemiyordu. Onların yardımından yoksun kalmayı göze alamazdı; çünkü bunlar onun için kendilerini ateşe atmaktaydılar.

Suriye’liler bozguna ve yıllar boyunca felce uğratılmışlardı. Tehlike ise Muhtar’ı şimdi, 66 yılı sonu veya 67 yılı başından beri⁷⁸, Mekke halifesi olan ağabeyisinin emriyle Mus’ab b. Zübeyr’in idare ettiği Basra’dan tehdit etmekteydi. Mus’ab, Kûfe’den kaçmış olan eşraf, özellikle Temîm’li Şebes b. Rib’î ve Kinde’li Muhammed b. Eş’as tarafından Muhtar’a karşı kışkırtılmaktaydı. Basra birlikleri bu sırada hâricîlere karşı savaşta olup bunların kumandanı bulunan Mühelleb, Kûfe mevâlisine karşı savaşmak için hâricîlerin yakasını bırakmaya pek o kadar hevesli değildi. Fakat nihayet bu işe girişmeye razı oldu ve 67 yılı ortalarından önce Basra’dan harekete geçen

hâlâ Muhtar’ın gaybı bildiğine inanmadığı mı sorulduğunda Şa’bî, “bu sinamayla değil! Çünkü, Hâzir’de kazanıldığı halde o, zaferin Nusaybin yanında elde edildiğini tele’ül etmişti” cevabını verdi. Halbuki ona soruyu soran için bu zaferin tam yeri her halde pek önemli olmasa gerekti.

⁷⁸ Tab., 2, s. 7-17, 1’deki bilgiyi *ayn. esr.*, s. 688, 17 (ve s. 665, 7. 716, 15 7’deki veri ile krş.

büyük ordunun kumandasını üzerine aldı. Ali'nin oğullarından birisi, Ubeydullah, da sefere katıldı. Muhtar, adamlarını Dicle kenarında bulunan Medâr⁷⁹'a gönderdi. Bunlar düşmanı burada bekliyecekler ve eski bir kehanete göre de burada onlara galip geleceklerdi. Fakat aksine ağır bir yenilgiye uğradılar. Galipler hiç kimseyi affetmedi. Şehirlilerine karşı en acımasız davrananlar ise Basra'ya kaçmış olan Kûfe'liler oldu. Özellikle *mevâlî* korkunç bir ölçüde kılıçtan geçirildi. Azatlılar büyük bir şecaatle savaşmış, fakat arap müttetikleri olan Becîle ve Has'am'lılar tarafından kancıkça ihanete uğramışlardı. Atları olmadığı için kaçamamışlardı da. Bu kuvvetten ancak atlı bir kaç kişi kaçıp kurtulabildi.

Bozgun Kûfe'de derin bir etki yaptı. Muhtar'ın prestiji sallantıya uğradı. *Mevâlî* "o bu sefer yalan söyledi" demekteydi. Muhtar ise sadece "uşaklar ölmek zorunda kaldı" demekle yetindi. Soğukkanlı ve kesin kararlıydı. Fırat'ın sularını, düşman yaya kuvvetini taşıyan gemileri karaya oturtmak için, Seylehîn⁸⁰ yanında, oradaki dört kanala akıttı ise de düşman süvari kuvveti suları tekrar eski yatağına çevirerek gemileri yeniden yüzdürdü. Mühelleb, Anbâr üzerinden Kûfe'ye yürüdü ve Harûrâ'da Muhtar ve adamlarıyla karşılaştı. Şiddetli bir savaş başladı; Basra ordusundaki Kûfe'lilerin kumandanı Muhammed b. Eş'as bütün maiyyetiyle maktul düştü. Ubeydullah b. Ali de, ailesini ilâhlaştıran şîilerin kılıç darbeleri altında hayatını kaybetti. Mühelleb, kendisini harekete geçirmeye uğraşan Mus'ab'a aldırmadan Ezd'lileri ve Temîm ile birlikte ihtiyatta kalmıştı. Ancak zamanın geldiğini görünce mücadele-

⁷⁹ Basra'dan Kûfe'ye giden ordu yolu Fırat'ın Arabistan kıyısındaki çölden geçmiyor, kanallar üzerinden Medâin yanındaki Dicle'ye ve oradan da yine kanallar üzerinden Anbâr yanında Fırat'a ulaşıyordu. Yayalar gemilerle gidiyor, atlılar bunların yanında ilerliyorlardı. Kehânet hakkında krş. Vâkıdî (Tab., 2, s. 748).

⁸⁰ Mevki hakkında bk. Tab., 2, s. 921,8.

ye katıldı ve yaptığı taarruzla savaşın sonucunu tayin etti. Kûfe'nin en asıl şîilerinin cesetleri savaş meydanını kaplamıştı. Muhtar bütün gece boyunca, hemen hemen yalnız başına kalıncaya kadar savaşa devam etti; sonra da yanında kalan pek az kişinin ısrarına boyun eğerek geriye, Kûfe içkalesine çekildi⁸¹.

İbrahim b. el-Eşter, Suriye'lilere karşı nöbetçilik görevinin pek o kadar da önemli olmamasına rağmen Musul'da kalmıştı. Muhtar, onu yardımına çağdırmamak hususunda bazı sebeplere sahip olmuş olmalıdır; İbrahim onun gözünde kendisine pek güvenilecek bir taraftar değildi. Ama, eğer İbrahim yanında olsaydı, işlerin kolaylıkla başka bir istikamet göstermesi muhtemel olurdu. Şîi savaşçılar en azından Basra'lıları aratmayacak türdeydiler, sadece iyi bir kumandandan yoksundular. İbrahim, Mühelleb ile başa çıkabilirdi; fakat o Mus'ab ile barıştı ve ölümüne kadar da ona sadık kaldı.

Savaşı izleyen sabah Basra'lılar (Sabaha ana giriş yerinden) Kûfe varoşlarına girdiler ve Muhtar etrafındaki çenberi gittikçe daraltarak onun dışarı ile bağlantısını kestiler⁸². Muhtar içkale ile şehrin iç bölgesini elinde tuttu. Yanında sadece bir kaç bin *mevâlî* ile bir kaç yüz Arap vardı. Arapların pek çoğu ailelerinin yanına sığınmıştı. Muhtar'a kadınlar su taşı-

⁸¹ Savaşın tarihi verilmiyor. Çünkü *Egânî* (13, s. 38,1)'deki bilgi ile hiç bir sonuca varılamaz, krş. s. 167,16 (yıl 70). 26. Ancak Muhtar'ın sonunun dört ay sonra (14 ramazan 67) vukua gelmiş olması dolayısıyla olayın 67 cernaziyelevvelinin ortalarına (aralık 686 başı) vazedilmesi gerekiyor. Ayın gökte oluşu da buna uygun düşüyor. Vâkıdî (Tab., 2, s. 748 vd.)'ye göre mücadele ay gökyüzünde görüldüğünde başlamış, Basra'lılar karagâhlarına kadar sürülmüş ve fakat burada kahramanca mukavemet etmişlerdi; Muhtar'ın adamları birbiri arkasına bunların tarafına geçmişti, öyle ki, Muhtar sabahleyin yalnız kalmış bulunuyordu.

⁸² Şehir açık idi, sadece içkale tahkim edilmişti. Ancak dar iç sokaklar kolayca savunulabilirdi.

yorlardı. Ama kendisine karşı duyulan korku yavaş yavaş ortadan kalkmaktaydı. Sokaklardan geçişinde üzerine pis sular atıldığı oluyordu. Nihayet susuz ve erzaksız sadece içkaleda kuşatılı kaldığını gördü. Kuşatma, daha doğrusu sokak çarpışmaları dört ay sürdükten sonra⁸³ adamlarına bir yarma hareketi yapmak teklifinde bulundu. Bu beyhude oldu. Maiyyeti kayıtsız şartsız teslim olmayı yeğlemekteydi. Bunun üzerine Muhtar sadece ondokuz adamıyla bir çıkış hareketi yaptı ve 14 ramazan 67 (3 nisan 687) tarihinde maktul düştü. Bu sırada 67 yaşında bulunmaktaydı.

Silâhlarını bırakıp teslim olanların hepsi idam olundu. Bunların sayısı 6-8 bin olarak verilmektedir. Mus'ab, babalarının ve akrabalarının dökülen kanlarının intikamını *mevâlî* den almak isteyen Kûfe asillerinin hiddetini önlemek istememişti. Bu davranışıyla *Kasap* lâkabını hak etmiş oldu. Abdullah b. Ömer ona şu sözlerini iletmişti: "Eğer sadece babanın sürüsünden yedibin koyun kesmiş olsaydın, bu bile israf sayılırdı". Mus'ab, Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî'nin kızlarından biri olup, şimdi bile kocasının peygamberliğini inkâr etmemekte direnen Muhtar'ın karısını idam ettirmek suretiyle büyük bir nefret uyandırmıştı. Arap vaftiz-yenileyicisi (*anabaptist*)'nin kesik eli mescidin kapısına mihlandı⁸⁴.

Taberî burada da hemen sadece Ebû Mihnef rivayetini vermektedir⁸⁵. Ebû Mihnef bu rivayetinde çoğunlukla isnâd zincirindeki bir ara halkaya, bazen de doğrudan doğruya göz şahidlerine dayanmaktadır. Bunların arasında ilgi çekici olanlar, daha önce çok sık rastladığımız Humeyd b. Müslim el-

⁸³ Vâkudî (Tab., 2, s. 749).

⁸⁴ Vârisleri sonraları da Kûfe'de yaşamaktaydılar. Tab., 3, s. 468, 5. Belâzurî, s. 308, 366.

⁸⁵ Bunun yanında Medâinî, s. 680, 12. 7171, 3. 749, 17, Vâkudî, s. 748, 3 ve diğerleri s. 651, 20. 665, 13. 684, 4. 702, 17. 714, 2. 731, 4. 746, 17.

Ezdî (Tab., 2, s. 536 vd. 659), eş-Şa'bî (Tab., 2, s. 609 vdd. 684. 715 vd.) ve Abdurrahman b. Ubeyd Ebî'l-Künûd (Tab., 2, s. 663,10)'dur. Bunların her üçü de önce Muhtar'ın tarafında olmuş ve sonra ondan ayrılmışlardır. Aslında hemen hemen bütün birinci derecedeki şahitler Muhtar'a ihanet eden ve öte tarafa geçenlerdir. Bir istisna ile (Tab., 2, s. 621,10) bunların içinde hiç bir *mevlâ* yoktur. Rivayet arap görüşüne uygun olarak hikâye edilir. Hikâye içinde arap adlarından geçilmezken, *mevâlî* karanlık ve bilinmeyen bir kitle olarak kalmıştır. Rivayette şûlre karşı antipatiden çok sempati duygularını hâkimdir; bunların tahammül zorunda kaldıkları acılar Taberî (2, s. 624,13 vdd.)'de, bunların reislerinden birinin tahrik edici bir nutkunda da olsa, korkunç bir ölçüde abartılmaktadır. Bunun dışında Ebû Mihnef rivayeti gerçekleri aksettirmek bakımından genellikle, henüz taraf tutma duygularından bir zarar görmemiş intibâhını veriyor. Kronolojide kısmen, topografik verilerdeyse hemen daima en itinalı bir dakiklik hâkimdir. Bununla beraber bunları tam olarak kavrayabilmek için eski Kûfe'nin bir plânına sahip bulunmak gerekirdi. *Mevâlî*'nin sözleri bazan tam otantik, farsça olarak tekrarlanmaktadır. - İsa'nın Markus incilindeki ârâmî dilinde bazı sözleri gibi. Şairlerden Abdullah b. Hemmâm (Tab., 2, s. 636 vdd. 640 vdd.), Sürâka b. Mirdâs (Tab., 2, s. 664 vd. 716), Miskîn b. Âmir (Tab., 2, s. 685 vd), Mütevekkil el-Leysî (Tab., 2, s. 686. 705), Ömer b. Rebî'a (Tab., 2, s. 744), Saîd b. Abdurrahman b. Hassân b. Sâbit (Tab., 2, s. 745 vd.), Ukbe el-Esedî (Tab., 2, s. 750) ve özellikle A'sâ Hemdân (Tab., 2, s. 670. 674. 704 vd. 723. 729 vdd.) zikredilmektedirler.

5. Muhtar, büyücü (Tab., 2 s. 730,13), deccâl (Tab., 2, s. 686,7 vd.) ve umumiyetle yalancı olarak adlandırılır. Bu hüküm onun İbnülhanefîye tarafından görevlendirildiğini iddia etmesine değil, kendisini bizzat bir peygamber olarak or-

taya atmış olmasına müteveccihdir. O filvâki kendisini peygamber tesmiye etmemiş ise de, bu intibâi uyandırmak için elinden geleni yapmıştır. Muhtar, sanki Tanrı'nın huzurunda ve geleceği bilirmiş gibi davranmakta ve sözlerinde eski kâhinlerin üslûbunu, çok başarılı olduğu *sec'* formunu kullanmayı yeğlemektedir. Şahsı ve şahsiyeti ile tebarüz etmek, kendini kabul ettirmek istiyordu. Asiller ve akli başında olanlar yanında değilse bile, avâm tabakası üzerinde bunu başarıyordu da. Başarı kendisine sadık kaldığı sürece geniş çevreler kendisine inandı. Bundan sonra iş değişti ve onu haksız duruma düşürdü. Rivayet onu arkadan vurup mahkûm etmiştir. Ama başlangıçtaki rivayet onu sadece mahkûm etmekte ve fakat görüntüsünü, tasvirini bozmamaktaydı. Bu tahrifi, duyulan kinin oluşturduğu çizgilerle sonraki bir safhada yapmıştır ve işte bu bozucu çizgiler sonraki devrin Muhtar hakkındaki tasvirine hâkim olmuştur. Dozy, eseri olan *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme*'de (s. 223 vdd.) Muhtar'ı karakterize etmek üzere sadece bu çizgileri kullanmıştır: Güvercinleri uçuran odur; o, birbiri arkasına hâricî, Zübeyrci ve şîidir ve bu durmadan sürüp giden zihniyet değişikliklerini haklı göstermek için de Tanrı'nın tenâsühü doktrinini uydurmuştur⁸⁶. Ama onu anlayabilmek için gülünç yapmaya hakkımız yoktur. Taberî metninin neşri, çok şükür, bu tür davranışlara bir son vermiştir.

Eğer, Muhtar gerçek bir peygamber mi, yoksa yalancı mı idi sorusuna bir cevap verilmek gerekirdiyse, bu cevap şöyle olmak zorundadır: O acaba samimi mi idi? Muhtar, peygamberliği hâkimiyete ulaşmak için bir vasıta olarak kullanmış ol-

⁸⁶ Tab., 2, s. 732'ye göre bu doktrini (Sûre 13.39) Muhtar değil İbn Nevf temsil etmekteydi. Onun hâricîler gibi Suriye'lilere karşı İbn Zübeyr safında çarpışması kendisini ne hâricî, ne de Zübeyrci yapar. Güvercinler için bk. yukarıda not 75; Dozy bunları, Muhtar'a savaşın sonucunu süratle bildirecek olan mektup taşıyan güvercinler addetmekte ve böylece bu sunî mucizeyi rasyonalize etmektedir.

makla itham edilebilir; ama bu itham Muhammed'e de yapılabilir ve islâmın politik bir din olduğu ve bir islâm peygamberinin hâkimiyete ulaşmaya çalışmak zorunda olduğu da göz önünde tutulmalıdır. Aslında belki de terazinin onun aleyhine olan kefesine, onun kendisi hakkında hiç bir bilgisi olmayan ve onun hakkında her hangi bir şey öğrenmeyi de gereksiz bulan bir korkuluk, Muhammed İbnülhanefiye'nin arkasına gizlenmiş olması atılabilir. Bunu yaparken vicdanı pek de huzurlu değildi; ama hüküm süren şartlar muvacehesinde Muhtar'ın, bir müslüman, bir şîi olarak kendi adına ortaya atılması imkân dışı idi: O kendisi için, arka plânda kalan bir *mehdî*'nin yetkili temsilcisi (*emîn*) mevkiini yaratmak zorundaydı ve böylece, gelecek için de bir emsâl teşkil etti. Bu türden şeytânî yaratılışlar her zaman için karmaşık bir mâhiyet arzederler; tam bir şeffaflık onlar için öğülecek bir özellik teşkil etmez. Onun samimiliği sorusu ile de sadece onun bizzat kendisine inanıp inanmadığı hususu düşünülebilir. Başlangıçta bunun gerçekten böyle olduğu, yani Muhtar'ın kendisine inandığı intibâ uyanıyor. Bu yaşlı adamın içinde birdenbire bir büyüklük şuûru uyanmıştı. Egoistlik onun şahsında sarsılmaz bir dinî güven ile birleşmişti. Etrafı, daha henüz bir hiç olduğu ve kendisini düşünülebilir en büyük bir tehlike içine attığı zaman, dünyayı, zaferi kazanacağına olan inancı ve hedeflerini çok açık, hiç gizlemeden ortaya atması ile şaşırtmıştı. Bunun, o zaman sadece bir rol olarak oynanmış bir şey olduğu, hemen hemen kabul edilemez bir husustur. Muhtar kendisine inanmış ve böylece başkalarını da kendisine inandırmış ve kitleyi harekete geçirmişti. Ama o daha sonraları, alevi söndürmemek için külü üfledi. Artık kendi düşüncesini kavramıştı ve şimdi, bir taraftan taassuplarına ihtiyaç duyduğu, bir taraftan da, istese de kurtulamadığı gözleri dönmüş taraftarlarınca kendi irade ve isteğini aşan bir ölçüde harekete

geçirilmiş olarak kendi oyununu oynuyordu. Ama onun hakkında bir hükme varmak için önemli olan başlangıçtır; şevk ve heyecan hiç bir zaman temiz ve saf kalmaz ve bir *nebî* kolayca *mütenebbî* olup çıkar. Ayrıca onun, artık kurtulamayacağını anlayınca, kendi yalancılığını bizzat ve küstahça itiraf ederek kendisine inananlarla alay etmiş olduğu iddiası ise doğrudan doğruya bir iftiradır. Bu iddia, Medine'li asıl bir hanım olan karısının, Muhtar'ın ölümünden sonra, onu inkâr etmiyerek öldürülmeye razı olması ile yeteri derecede çürütülmektedir. Ona ölümünden sonra dahi sadakatlerini sürdüren başkaları da vardı. Zâide b. Kudâme, Deyr Câslık savaşında *Kasap* Mus'ab'ı şu sözlerle öldürmüştü: *Muhtar'ın intikamı için!*

Tarihin görevi de nihayet gönüllerin arzusunu belirtmek değil, insanların yaptıklarını değerlendirmektir. Muhtar'ın yaradılışı nasıl olursa olsun, o, bir anlamda, üzerinde kolay bir hükme varılamayacak çapta bir etkinlik göstermiştir.

Bu sıralarda Kûfe'de şîilik tüy değiştirmekteydi. Onun aslında ve başlangıçta ne anlama geldiğini görmüştük. Şîilik genel politik duyguların, Suriye hâkimiyetine karşı Irak muhalefetinin ifadesiydi. *Eşraf* başlangıçta bu hususta diğerleriyle iştirak halinde ve ön saftaydı. Ama bunlar tehlikeyi görünce sindiler ve hükûmetin kendilerini ehlileştirmesine ve şîi isyanlarına karşı kullanılmaya razı oldular. Böylece eşraf şîa'dan ayrılmış oldu. Şîilik kendi içinde daraldı, aristokrasi ve kabile organizasyonunun zıddına, gittikçe artan bir ölçüde bir gizli tarikate dönüştü ve aynı zamanda da öncülerinin ve azizlerinin maktul düşmeleri sebebiyle hayâlperest bir karakter kazandı. Daha Süleyman b. Surad'ın taraftarları, Kûfe'de bizzat kabilelerin asalet tabakasına karşı ayaklanmayı düşünmüştü. Ama bu amacı uygulama safhasına aktaran ilk kişi Muhtar oldu ve o, *mevâlî*'yi bu hareketin içine soktu. Bu makuldü; çünkü bu

hareket, şimdiye kadar Araplar tarafından hazırlanmış olmakla beraber, yine de tamamıyla teokratik, gayrı millî bir havaya bürünmüş ve arap hâkimiyetini doğuştan temsil edenlerin aleyhine dönmüştü.

Baskı altındaki halk tabakaları ile bağlantı kurunca şîa millî arap zeminini terketti. Bağlantının harcı islâmıdır. Ama bu eski islâm değil, yep yeni başka bir din idi (Tab., 2, s. 647,6. 651,2). Bu, Muhtar'ın da dahil bulunduğu karanlık bir sapık inanç, marûf adıyla *Sebeîye*'den neşet etmekteydi. Bunlar şimdi, şîa'nın sünnilige karşı umumiyetle daha reddedici bir tavır takınmaya ve sünnilik ile farklarını kesin olarak belirtmeye zorlanması sebebiyle, geniş çevrelerde üstünlük kazanan bir istikamet tutturdular. *Sebeîye*'ye *Keysânîye*'de denir. Keysân, *mevâlî*'nin başı idi⁸⁷. Eğer o aynı zamanda *Sebeîye*'nin de başı idiyse, bundan *Sebeîye*'nin *mevâlî* ile aynı olduğu anlamı çıkabilir (Tab., 2, s. 623,14. 651,2). Bu iz üzerinde yürünerek, şîiliğin din olarak iranî menşeden olduğu iddia edilmiştir; çünkü Kûfe *mevâlî*'sinin çoğunluğu İran'lı idi. Dozy (*ayn. est.*, s. 220 vd.) şöyle diyor: *Şîa tamamıyla bir iran tarikatı idi ve burada, bağımsızlığı seven arap ırkı ile köle itaatine alışmış iran ırkı arasındaki fark daha iyi görülür. İranlılar için Peygamber'in halefini seçmek ilkesi garip ve anlaşılmas bir şeydi. Onlar ancak veraset ilkesini bilmekteydiler; şu halde onlar, Muhammed arkasında bir oğul bırakmadığına göre, damadı Ali'nin ona halef olması gerekeceğini ve hâkimiyetin onun ailesinde tevarüs edilmesini düşünüyorlardı. Binaenaleyh, Ali dışındaki bütün halifeler onların gözünde, kendilerine itaat edilmemesi gereken gâstplardı. İdare ve arap hâkimiyetine karşı hissettikleri nefret onların bu düşüncelerini güçlendiriyordu. Aynı zamanda harîsâne nazarlarını efendilerinin servetine dikmişlerdi. Diğer*

⁸⁷ Krş. van Gelder, *ayn. est.*, s. 82. Daha sonraki mezhep tarihçileri Keysân'ın, Ali'nin mi, yoksa İbnülhanefiye'nin mi *mevâlâ*sı olduğu hususunda tereddüt içindedirler. İşin doğrusunu bunlar bilmiyorlar.

tarafından krallarında ulûhiyetin devamını görmeye alışmış olduklarından bunlar bu taparcasına hürmetlerini Ali ve onun haleflerine tevcih etmişlerdi. Ali nesebinden gelen İmâm'a mutlak itaat; işte onların gözünde en önemli görev idi. Bu yerine getirildiği takdirde, hiç bir şeye aldırmadan, bütün rûmûz'u (Allagorie) ve kanunsuzlukları tefsîr etmek mümkündü. İmâm onlar için her şey idi. Bu, teşahhus etmiş Tanrı idi; ahlâksızlıkla birleşmiş kölece bir itaat onların sisteminin temeliydi. A. Müller (1, s. 327) de buna benzer şekilde mütalâa yürütüyor; O, bunlara, İranlıların daha islâmdan çok zaman önce Hind düşüncesinin etkisi altında, *Şehinşah*'ın babadan oğula geçerek hükümdar hanedanını canlandıran tanrısal ruhun bir tecessüdü olduğu fikrinde oldukları hususunu ekliyor.

Şîî fikirlerin İranlıların düşüncelerine uygun olduğu her türlü şepheden vârestedir; ama bu düşüncelerin İran menşeli olduğu bununla ispat edilemez. Rivayet buna aykırıdır. Ona göre gerçek şîilik arap çevrelerinde mevcuttu ve önce bu çevrelerden *mevâlî*'ye intikal etti ve bu çevrelerle *mevâlî*'yi birleştirdi. *Kutsal koltuk* etrafında sıçrayıp duranların *sebeî*'ye olduğu belirtilmektedir (Tab., 2, s. 703, 17. 704, 11); ancak sebeîler *mevâlî*'den değil Araplardan, özellikle Şibâm, Nehd, Hârif, Sevr ve Şâkir kabilelerinden diler⁸⁸. Bu sebeîler garip dinleri dolayısıyla kabilelerinin çoğunluğu ile, özellikle Şibâm'lılar Hemdân büyük grubu ile anlaşmazlık halindeydiler ve bunlar, hatırı için kendilerini ateşe attıkları ve akrabalarına ihanet ettikleri Muhtar'a çok sıkı bir şekilde bağlıydılar. Rivayette iki asıl hanımın evlerinde toplanmayı itiyad edinmiş arap şîîlerinden bir *bilâne*⁸⁹ (klik)'den söz edilmektedir. Bu kliğin üyeleri arasında, kehanet bakımından efendisi ve ustasıyla yarış eden İbn Neuf el-Hemdânî'nin adı geçer. Bu adam kehanet işinde de kul-

⁸⁸ Bu husus A'sâ Hemdân'ın aynı çağa ait mısralarının münakaşa kabul etmez tanıklığı ile teyit ve tasdik edilmektedir.

⁸⁹ Krş. ayrıca Debâbe, s. 669, 2.

lanılan *kutsal koltuk* yanında kâhin idi. Şair A'sâ Hemdân'ın bir amcası bu adamın etkisinde kalmıştı. *Koltuk*'un bekçisi (*custos, sâdin*) önce, ünlü Ebû Musa el-Eş'arî'nin oğlu Musa, daha sonra da Havşeb el-Bursumî idi. Ortam tam anlamıyla Yemen'liydi. *Koltuk*, rivayete göre filvâki Muhtar'ın emriyle Ali'nin *kutsal emaneti* olarak imâl edilmiş idiyse de⁹⁰, diğer ve daha inanılır haberler bu hususa aykırıdır⁹¹. Ama ne olursa olsun bu *koltuk* Yemen'lilerin malıydı ve menşei de her halde Yemen'lilerde aranmalıdır. Bu kasdî olarak yapılmış bir icad değil, aksine *hacerülesved* gibi putperestlikten bir parça idi; önce Tanrı'nın, daha sonra da, ilâhlaştırıldığı için, Ali'nin *koltuğu* olmuştu⁹². Böyle boş *Tanrı Koltukları*, genellikle her ne kadar ahşap malzemeden değilse de, bilindiği üzere, bir çok yerde bulunmaktadır.

Sebeîye'nin başlangıcı Ali ve Hasan devrelerine kadar geri gider⁹³. Sebeîler Abdullah b. Sebe'den neşet ettirilirler. Daha bu garip adı bile onun da Yemen'li olduğunu göstermekte olup Abdullah, Yemen'in başşehri olan San'a'lıydı. Bunun yanında onun yahudi olduğu rivayet olunur. Böylece gizli tarikatin yahudi menşesine işaret olunur. Aslında müslümanlar tarafından bir çok şey, olmadığı halde yahudi ve yahudilere mahsus gösterilmiştir⁹⁴. Ama gerçekte müessisi Abdullah b.

⁹⁰ Ali'nin kız kardeşi Ümm Hânî'nin bir oğlu olan Mahzûm ailesinden Ca'de'nin ailesi tarafından (Tab., 2, s. 705,15. Krş. s. 672,6. 703,2. 8. 726,7).

⁹¹ Bunlara göre bu hokkabazlığı bizzat düşünüp gerçekleştiren Muhtar değildir; o, olsa olsa bunun icrasına göz yummuştu; o, İbn Nevf'i açık düşürmüştü (Tab., 2, s. 706).

⁹² Bu, dolap, konsol gibi bir şeye benzetiliyor. Genellikle örtülüydü ve örtüsü ancak törenlerde üstünden alınıyordu.

⁹³ Krş. *Z.D.M.G.*, 1884, s. 391 ve İbnülesîr, 3, s. 330.

⁹⁴ Düşmanlarından birisi tarafından Muhtar bile *yahudi* tesmiye edilmişti (*Egânî*, 13, s. 37,30). Krş. ayrıca Farazdak, nşr. Boucher, s. 210-211,3. 10. *Egânî*, 8, s. 33,14. 13, s. 37,27. Tab., 2, s. 686,9.

Sebe' addolunan şîilik doktrininin İranlılardan değil, daha çok yahudi menşeli olduğu intibâi uyanıyor. Bunun işaretlerini bu tarikatin, ama bütün soruna lâıyk olduğundan daha fazla önem atfetmiyerek aşağıda vereceğim tasvirinde⁹⁵, yeri gelince göstereceğim.

En eski taraftarlarınca Ali, hilâfetteki selefleriyle aynı hizada tutulur. O, Ebû Bekr, Ömer ve âdilâne hüküm sürdüğü sürece Osman ile bir seviyededir. O sadece meşrû hilâfeti devam ettiren kimse olarak Ümeyye'li gâsıplara karşı çıkarılır. Onun hâkimiyet hakkı, eshab aristokrasisine dahil olması, onlar tarafından başa geçirilmesi ve kendisine Medine'de bîat edilmiş olmasından doğuyordu. Yani bu hak, hiç olmazsa doğrudan doğruya onun Peygamber'in ailesine mensup olmasından münbais değildi⁹⁶. Ancak buna mukabil bu aile bizzat işin başından beri hâkimiyeti tevarüs hakkına sahip olmak iddiasındaymış görünmektedir ve Ali'nin ölümünden sonra oğulları muhalefet tarafından Emevîlere karşı hilâfet müddeîsi olarak ileri sürülmüşlerdir. Ancak bu ileri sürülüş önceleri sadece hilâfete hak iddiası bakımındandı. Peygamberlik hakkı iddiası ise bundan ayrılmalıdır. Peygamberliğin Muhammed ile son bulmadığı, Ali ve oğullarında devam ettiği iddiası ise atılan son adımdır.

Tanrı'nın dünya üzerinde meşrû vekili olarak monarşik bir peygamber düşüncesi Yahudilerden islâma geçmiştir⁹⁷. Sünnî islâma göre Muhammed son peygamber idi;

⁹⁵ Bu husus, Taberî (I, s. 2942)'de İbn Sebe' doktrini hakkında söylenenler ile *Kitâb el-Egânî*'de eski şîi şairler Küseyir ve Seyyid'in mısralarına dayanmaktadır. Daha sonraki mezhep tarihlerinde verilen bilgi büyük ölçüde buna uymaktadır. Bunda sadece Sebeî, Keysânî ve Muhtâriler arasında haksız olarak farklılıklar gösterilmektedir. Aslında bunların farklı olan sadece adlarıdır.

⁹⁶ Ehl el-Kisâ, *Egânî*, 7, s. 7,7.

⁹⁷ *Prolegomena zur Geschichte Israels* (1889), s. 226. 256 vd. 273. vd.

ölümünden sonra, gerçekte ona nazaran çok değersiz kalan bir yedek, gayrı şahsî kanun, onun yerini aldı. Bu, hissedilir bir boşluk, bir gedik teşkil etti ve şîi dogma bu noktada işe müdahale etti. Hareket noktasının temeli şuydu: İlâhî otoritenin şahsî ve canlı temsili olan peygamberlik müessesesi teokrasinin lâzımı gayrı müfârikidir ve onun içinde yaşamaya devam eder (Tab., 2, s. 1961). Muhammed'den önce bir sıra birbirini istihlâf eden peygamberler mevcut olmuştur; nasıl ki, Yahudiler de bir ἀκριβῆς διαδοχῇ τῶν προφητῶν'u kabul ederler ve *Deut.* 18'e göre Musa'nın da aynı türden bir halefi hiç bir zaman eksik olmamıştır. Bu sıra, yani peygamberlerin teâkubu Muhammed'den sonra nihayet bulmamıştır. Her peygamberin, daha yaşadığı zamanlarda, yanında bir halefi mevcut olmuştur (bu ζεύγος da aynı şekilde yahudilikte mevcuttur); Musa'nın Josua'sı gibi Muhammed'in de Ali'si vardır ve peygamberlik görevi bunun yolu ile devam eder. *Peygamber* tesmiyesi filvâki Ali ve oğulları için kullanılmamıştır - bunlara *vasî* veya *mehdî*, genellikle de *imâm*⁹⁸ denir - ama, bunlar *gayb*'ı bilmek ve ilâhî hükümdarlık yetkisinin *tecessüd*'ü olmak dolayısıyla, aslında *peygamber*'dirler. İşin aslında, kısa bir süre içinde kıyametin kopması ve dünya tarihinin sona ermesi beklendiğinden, Muhammed'den sonra devam eden sıra pek uzun olarak tasavvur edilmemiştir. Seyyid (*Egânî*, 7, s. 9 vd.) veya Küseyyir (*Egânî*, 8, s. 32) "*imâm*'lar dörttür; Ali ve onun üç oğlu Hasan, Hüseyin ve Muhammed" demektedirler. Bunların sonuncusu olan Muhammed İbnülhanefiye, hak ve adaleti zafere ulaştırıncaya kadar hayatta kalır; görünüşte ölmüş olarak o gerçekte Radvâ dağı (Medine yanında) vâdisinin, ceylanlarla arslanların kardeş kardeş, yan yana varlıklarını

⁹⁸ Mehdî hakkında bk. Snouk, *Revue Coloniale Internationale*, 1. Bu hemen hemen 1000 yıl sürecek devletin hâkimi yahudi Messias'ın arapça mukabilidir. Mahşer'de ise İsa bu 1000 yıllık devletten sonra tezahür edecektir.

sürdürdükleri sık yeşillikleri içinde saklanmıştı; burada bal ve su ile gıda ihtiyacını iderir⁹⁹; Muhammed İbnülhanefiye'den, altmış yıl beklettikten sonra artık kendisine bağlı olanları teselli etmek üzere ortaya çıkması rica olunur (*Egânî*, 7, s. 10. 8, s. 32). İbnülhanefiye, Hasan ve Hüseyin'in ölümünden sonra onları tevârüs etmiş ve bu husus bir süre ve genellikle kabul olunmuştu, meselâ İbrahim b. el-Eşter tarafından da. İbnülhanefiye, onun adına propaganda yapan Muhtar'ın işine ise bir kukla olarak yaramıştı. O bu propaganda ile pekâlâ bir *şeyhülcebel* olarak daha da kolay kullanılabilirdi. O, sadece bir hayâl, bir gölge olarak istenilen her şeyi yapmakta ve sonra da olup bitene karışmamaktaydı. Ona gösterilen hürmet ve itibar aşırı şîilerin *gulât* veya *mufrîtûn*'un, belirtici işareti olmuştur (*Egânî*, 7, s. 4-5). Abbasiler İbnülhanefiye'nin oğlu ve resmî vârisi olan Ebû Hâşim'in, hakkını kendilerine devrettiği iddiasıyla kendilerini meşrûlaştırdılar. Kûfe ve Horasan'da bu Ebû Hâşim'e nisbetle kendilerini *Hâşimî* olarak adlandıran aşırı şîileri bunlar kendileri için bir âlet olarak kullandılar. Hâşimîler sonradan *Râvendî*lere katıldılar; bunlar da İbnülhanefiye'yi gerçek *imâm* olarak tanımaktaydılar (Mes'ûdî, 4, s. 56).

Kutsal ailenin ilâhlaştırılması, ölümünden sonra yeniden dirilme, yani *Palîngenesie* (*rec'a*) veya *Metempsychose* (*tenâsühülervâh*) doktrini ile bir tür felsefî temel kazandı. Ruhlar ölüm sırasında sadece bir vücuttan diğer bir vücuda geçerler. Bu, dünyanın sonunda vuku bulacak olan tek *ba'sü ba'delmevt* düşüncesine taban tabana zıd olan, zaman içinde tabûi olarak durmadan birbirini izleyen bir *ba'sü ba'delmevt* tir. Bu doktrin ise, peygamberlere geçen t a n r ı s a l r u h düşüncesiyle asıl pratik önemine kavuşmaktadır. *Tanrısal ruh* peygamberler-

⁹⁹ İsa 11 ve 7'yi hatırlatan hususlar.

den birisinin ölümünde bir diğer peygambere geçer. Aynı zaman içinde sadece bir ve fakat birbirini izleyen bin peygamber vardır. Bununla beraber bu bin peygamber'in hepsi de, her birinde doğan aynı tanrısal ruh sebebiyle birbirinin aynıdır ve aslında aynı gerçek peygamber mütemadiyen geri gelmektedir. Bu anlamda Muhammed'in geri gelişi (Ali ve evlâdları içinde) iddia olunmakta ve bu husus *Sûre* 28, âyet 85 ve *Sûre* 82, âyet 8 ile temellendirilmektedir. Bununla, çok büyük bir ihtimalle (her ne kadar sapık da olsa) yine de yahudi menşeli ve *Pseudoclementine* [Papa Clemens V.'in hazırlattığı hukuk kitabı: *Corpus Juris Canonici*]'lerde belirtilen düşünce akla geliyor¹⁰⁰. *Kutsal ruh*, Âdem'in içinde, gerçek peygamber olarak birbiri arkasına muhtelif şekillerde tezahür eden ve ebedî ilâhî devlete hâkim olarak tayin edilmiş bulunan bir insan ile birleşmektedir. Krş. Gieseler, *KG*, 4. baskı 7, 1, s. 283.

Daha sonrakiler, görüldüğüne göre, *rec'a'yı* başka türlü anladılar. Bunlar terimi, aksini iddia eder şekilde (*antithetik*) ele aldılar. Bunlar gerçek imâm'ın devrî bir yok olma (*gaybe*, *Eklipse*)'sını kabul ediyor ve bu *gaybe'nin* zıddı olarak tekrar ortaya çıkmasını *geri gelmek* addediyorlardı. Ancak *rec'a'nın* asıl ve ilk anlamı gayet açık bir şekilde bunun *Metempsychose* ile eşanlamda (*sinonim*) olmasından anlaşılmaktadır. Seyyid, bizzat kendi *rec'a'sına* inanmakta ve bu sebepten onunla alay edilmekteydi (*Egânî*, 7 s. 8). Bu aynı zamanda Küseyir'in *rec'a'ya inandığı için* Hasan ve Hüseyin'in evlâdlarının şahsında peygamber görmemesiyle (*Egânî*, 8, s. 34) ve özel-

¹⁰⁰ Ancak bu karşılaşma (*Syzygie*) *Clementine*'lere göre, peygamber ve onun halefi (Musa ve Harun) arasında değil, gerçek ve sahte peygamberler arasında vuku bulacaktır. Sonuncu şekil belki daha eski olanıdır, ama, *ba'sü ba'delmev* ile bir az teâruz halindedir. Elisa, Elias'ın ölümünden sonra ilk doğan çocuk hakkını onun ruhundan tevârüs eder.

likle de Muhammed'in, kan ve paygambserlik vârislerinin şahsında bizzat geri döneceğinin düşünülmesiyle açıklığa kavuşmaktadır¹⁰¹. Modern müellifler bu hususu farkedememiş, gözden kaçırmışlardır. Eski inanç muhtemelen, gerçek imâm'ın *dünyada*, her ne kadar her zaman ve hâkim olarak değilse de, her zaman canlı kalmış olduğu noktasına kadar uzanmaktaydı.

Hâricî Ebû Hazm'ın 130 yılında Medine mescidindeki vaazında şîiler hakkında varmış olduğu hüküm (*Egânî*, 20, s. 107) dikkat çekici ve kayda değerdir: “*Bunlar Allah'ın kitabına göre hareket ettiklerini iddia ediyorlar, ama ona, açıkça kendi uydurmalarıyla karşı çıkıyorlar ve Kur'an hakkında açık bir görüşe ne sahip olabiliyor, ne hukuka derinliğine nüfuz etmeye, ne de saf gerçeği araştırmaya imkân buluyorlar. Bunlar her şeyi kendi fırka çıkarlarıyla örtmekte. Bunların dini, kendilerine ne söylerse, ister doğru, ister yanlış olsun, ister doğru, ister yanlış yola götürsün, her türlü sözüne itaat ettikleri bir aileye yandaşlık etmekten ibaret. Ölümlerin geri gelmesiyle açılacak bir devre bekleyişi içindeler ve kıyametten önce vuku bulacak bir ba'sü ba'delmev'te inanıyorlar. Bunlar, gizli olanın, daha kendi evinde, giysileri arkasında ve vücudunun içinde neler olduğunu bilmeyen mahlûk, bir insan tarafından bilindiğini iddia ediyorlar. İdare başında olanları suiistimalle suçluyorlar ama, iktidara geldiklerinde aynı kötülükleri kendileri yapıyorlar ve bundan kaçınmayı bilmiyorlar; bu, dini inkâr eden câhiller! Bir arap ailesinin dinine kendilerini adıyorlar ve bunlarla mevlâlık ilişkilerinin kendilerini iyi iş yapmak mecburiyetinden ve kötü işlerinden dolayı görmeleri gereken cezadan kurtardığını iddia ediyorlar*”¹⁰². Halife Hişam, Yusuf b.

¹⁰¹ Muhammed ve İsa'nın *rec'a*ları arasındaki paralellik bir yanlış anlamadır; çünkü Muhammed mahşer'e geri dönmiyecektir. Bu husus sadece İsa hakkında iddia olunmaktadır ve başka bir zemine oturtulmuştur; hâli hazırda değil gelecek çağ (*Aeon*)a aittir. Krş. ayrıca İbnülesîr, 6, s. 26,2 vd. *Egânî*, 3, s. 24,9. 188,9 vd. 4, s. 42,28. 77, s. 46,6.

¹⁰² Yani Seyyid islâh kabul etmez bir sarhoştur, ama, bir Ali dostuna şarap içmenin affedileceği fikrindeydi.

Ömer'e yazmış olduğu bir mektubunda (Tab., 2, s. 1682,5 vd.) buna benzer ifadeler kullanıyor. Şiîlerin Tanrı'ya ibadeti insanlara tapmak idi ve bunun sonucu da *Caesareopapismus* (Tanrı-Krallık) olmuştur. Bunlar mevcut idarenin *imâm*'liğini protesto ediyorlardı ama, kendi meşrû ve peygamber kanından *imâm*'lıkları da ondan hiç de daha iyi değildi. Onların *imâm*'lığı kanunu hakîr görmeye sevk ediyordu. İmâm *Kur'ân*'ın üstündeydi; *gayb*'i biliyordu ve kim kendisine itaat eder ve bağlı kalırsa her türlü sorumluluktan kurtulmuş olurdu. Bu hususu özellikle, en büyük bir kesinlikle herkes tarafından kabul edilen kanunu her şeyin üstünde tutan ve *imâm*'ı da bu ölçü ile tartan ve buna göre imâmlığa lâyık olup olmadığına karar veren hâricîler belirtmekte idiler.

Aşırı şiîliğin *mevâlî*'ye aktarılması dünya tarihi çapında önemli bir olay idi¹⁰³. Muhtar belki şiî mevâlîyi hazır bulmuştu ama, bunları eğere oturtan ve eyleme sokan o idi. Başlangıçta o filvâki bunları Araplara karşı kıskırtmak istememişti. Önceleri bir barıştırma politikası izlemiş, bütün *şîa*'yı arkasına almış ve hatta düşman arap aristokrasisini bile kendi tarafına çekmişti. Birinci ve ikinci sınıf müslümanlar arasındaki farkı barış yoluyla gidermek istiyordu; onu bu düşüncesi için kim kötülemek isterse, bunun tam tersini yaparak bu farkı bütün enerjisiyle ayakta tutmaya çalıştığı için Haccâc'a sitem etmek hakkına sahip değildir. Gerçekte Muhtar, teokrasi devletinde tam anlamıyla vatandaşlık hakkını islâmın değil, arap ırkına mensup olmanın bahşetmesi durumunun ayakta tutulamıyacağını diğerlerinden daha önce idak etmiş olduğu için takdir edilmeliydi. Eğer başlangıçta belirlemiş olduğu hedefe ulaşsaydı, belki de arap devletinin kurtarıcısı olurdu. Ama

¹⁰³ Mezhepler daima, iktidar ve hâkim millet ile birleşen resmî dine nazaran çok daha dindar ve çok daha az milliyetçidir.

Araplar hukukî üstünlüklerini kendi istekleriyle sınırlandırmak istemiyorlardı. Bu yüzden Muhtar onlarla mücadeleye itildi ve kendisini tamamiyle *mevâlî* ve *sebeîye*'nin kollarına atmaya zorlanmış oldu. Mücadele onun yenilgisiyle bitti ve Irak'da mevâlî siyasî bakımdan öldürüldü. Ancak 66/67 yılının o kısa ve rüya kadar güzel hatırası bunların içinde sönmedi ve partilerinin kalıntısı karanlıklar içinde varlığını sürdürdü. Bu kalıntı, uzun bir süre sonra, iranî millî kudretin yurdedinmiş olduğu Horasan ile bağlantı kurdu ve orada arap hâkimiyetini silip süpüren fırtınayı körükledi. Böylelikle Muhtar, Ebû Müslim'in öncüsü, sefî olmuş oldu. Davet etmiş olduğu ruhlar kendi gücünün çok üstündeydiler. Başarısızlığına rağmen etkisi fevkalâde büyük olmuştu, ama, hedefi, isteği bu değildi. Onun kendi ırkıdan olanlara İranlı'lar lehine ihanet ve bu sebeple de gördüğü cezayı hak etmiş olduğu hükmü bir çok bakımdan tutarsızdır. Muhtar aslında, çağdaşlarının ona karşı duyduğu antipatiyi bizim paylaşmamıza gerek duymadığımız, trajik bir şahsiyettir.

6. *Mevâlî* hükûmet tarafından dizginlendi; Araplar Muhtar yüzünden ürkek, şaşkın haldeydiler, Kûfe'lilerin tümü, ancak Emevî rejimine muhalefet ettikleri nisbette, şîî bir tutum içindeydi. Fakat bu muhalefet Ali ailesi için kendini feda eden, eyleme geçen bir muhalefet değildi (Tab., 2, s. 1258 vd.). Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın isyanı, Suriye'lilerin hâkimiyetine karşı Irak'ın özerkliğini elde etmek için yapıldı. Yezîd b. Mühelleb'in ayaklanması için de durum aynıdır. Gerçek *şîa* uzun süre sessiz kaldı.

Gerçek Peygamber evlâdı, Ali'nin Fatıma'dan gelen nesli, islâmiyetin emekli aristokratlarının şehri olan Medine'de yaşıyorlardı. Bunlar oradaki bozulmakta olan sosyetenin en gözde ve en popülerleriydiler. Emevîler bunları, uslu uslu oturdukları takdirde şımartıyorlardı. Ali oğullarından sadece Zübeyr

oğulları ve bu sonuncularla işbirliği halinde bulunan Mahzûm ailesi mensupları nefret etmekteydiler. Ali oğullarına herkes kızını seve seve veriyor ve onlar da kutsal kanı üretmek fırsatını güzelce kullanıyorlardı. Bunlar, bu dindar şarap ve muganniyeler şehrinde (Tab., 2, s. 1910,12) keyif sürmekteydiler. Devlet üzerindeki iddialarından filvâki vazgeçmiş değillerdi ama, bu iddialarını sürekli ve şuurlu bir hazırlıkla izlemiyorlardı. Cezrî, gayrı Arap hayâlperest ve suikastçılarla işleri yoktu; böylelerini, onları kullanmasını bilen Abbas oğullarına havale etmişlerdi. Aralarında ehliyetli bir erkek yoktu; sadece kadınları, özellikle Sükeyne bt. Hüseyin, soylarına lâyıktılar. Ailenin Hasan ve Hüseyin kolundan, daha genç olan Hüseyin kolu, daha yaşlı olan Hasan hak ve hukukunu şeref-sizce satmış, buna mukabil Hüseyin, hukuku uğruna kanını akıtmış olduğu cihetle, ana kol sayılmaktaydı. Hüseyin'in halefi, Kerbelâ'da hayatı bağışlanmış olup o zamandan beri ateşten ürken Ali b. Hüseyin idi. Bunun oğulları arasında Zeyd ve Muhammed, sonra da Muhammed'in oğlu Cafer temayüz ettiler.

Halife Hişam hâkimiyetinin sonlarına doğru Hasenî ve Hüseyinî'ler, Ali veya bizzat Muhammed'in aile için tesis ettiği bazı vakıflar üzerinde birbirleriyle anlaşmazlığa düştüler. Hüseyinî'lerin başı sıfatıyla Zeyd b. Ali, bir kaç akrabasıyla birlikte Rusâfe'ye giderek halifeye müracaatte bulundu. Bu sıralarda Kûfe valisi Yusuf b. Ömer, valilikte kendisinin selefi olmuş bulunan Halid el-Kasrî'nin oğlu Yezîd'i, servetini beyana zorlamış ve ondan işkence yoluyla, kendisinin Zeyd b. Ali'den önemli miktarda alacaklı olduğu ifadesini kopartmıştı. Hişam şimdi Zeyd ve refakatinde bulunanlardan, işin mahiyetini sordu. Gerçeği her ne kadar inkâr ettilerse de Hişam, onların zındanda bulunan Yezîd ile yüzleştirilmelerini gerekli buldu. Böylece bunlar, hiç de istemiyerek, Kûfe'ye gitmek zo-

runda kaldılar ve böylece kıvılcım barut fıçısına düşmüş oldu. Yezîd bunların huzurunda eski ifadesini geri aldı ve onlar da Kûfe'den Medine'ye döndüler; zadece Zeyd geri dönmedi. O, valinin mükerrer ısrarları üzerine her ne kadar yola çıkmış idiyse de, ilk merhaleden, daha uzak görüşlü akrabalarının bütün ısrarlarına rağmen, tekrar Kûfe'ye döndü. Şiîler ona asılmışlardı. Ona, bekleyiş zamanının dolduğunu, Kûfe'deki Emevî hâkimiyetinin, değil yüzbin Kûfe'li savaşıya, hatta sadece Mezhic, Hemdân, Bekr veya Temîm'e bile karşı duramayacak kadar az sayıda Suriye'liye dayandığını söylemişlerdi. Zeyd bunlara inandı. Sadece kaldığı yeri mütemadiyen değiştirmek ihtiyatlılığını gösterdi. Yanlarına sığındığı ailelerden ikisinin kızı ile evlendi. Kûfe'de ikameti bütünüyle hemen hemen on ay sürdü. Bu zaman içinde isyan hazırlıkları yaptı; Basra ve Musul'da da propaganda yaptırdı. Kûfe'de onun ordu listesine 15.000 kişi kaydolundu. Bîat formunda Kur'ân'ın ve Peygamber'in sünnetinin esas olacağı, âdil olmayan iktidar sahiplerine karşı savaşılacağı, zayıfların korunacağı, aylıkların, ellerinden maaşları zorla alınmış olanlara geri verileceği, devlet gelirlerinin, hakkı olanlar arasında eşit ölçüde dağıtılacağı, gadre uğrayanlara zararlarının telâfi edileceği, uzak seferlere gönderilenlerin şehirlerine geri çağırılacağı ve Peygamber'in ailesinin, kendisine haksızlık eden ve karşı çıkan herkese karşı korunacağı beyan olunuyordu. Ancak, bazılarına göre Zeyd yeteri kadar cezrî değildi. Meselâ o -gerek kendisi ve gerekse kendisini tutan Kûfe'lilerin çoğunluğu için çok belirtici bir husus olarak- Ebû Bekr ve Ömer'i meşrû halife addediyor, hiç olmazsa onları gâsıp ilân etmeyi kabul etmiyordu. Aşırı şiîler ise, iş böyle ise Zeyd Emevîleri de lânetlemeyecek diyerek ondan ayrıldılar. Bunlara bu sebeple *Râfıza*¹⁰⁴ [ayrı yola gi-

¹⁰⁴ Bunlar bizzat, bu adın kendilerine önce Ziyad tarafından değil, daha evvel Mugîre b. Şu'be tarafından takıldığını söylemektedirler (Tab., 2, s. 1700). Krş.

denler, sapık] denildi. Râfızîler, Zeyd'in kardeşi Muhammed b. Ali'yi ve daha sonra da bunun oğlu Cafer'i gerçek imâm ilân ettiler. Ancak bu kimseler, râfızîlerle hiç ilgilenmediler¹⁰⁵

Vali Yusuf b. Ömer Kûfe'de değil Hîre'de ikamet ediyordu ve Suriye'li birliklerin büyük kısmı da orada bulunuyordu. Yusuf, nihayet tutuklattığı iki taraftarından, Zeyd'in faaliyeti hakkında tam ve doğru bilgi elde etmeye muvaffak oldu. Daha sonra da Zeyd'in bu tutuklamalar sebebiyle ayaklanma tarihini öne ve 1 safer 122 çarşamba gününe¹⁰⁶ (6 ocak 740) almayı kararlaştırdığını haber aldı. Bunun üzerine Yusuf'un emriyle Kûfe'liler isyan tarihinden bir gün önce, salı günü, ana mescide çağırılıp burada kapatıldılar ve bir kaç Suriye'li askerle muhafaza altına alındılar. Anlaşıldığına göre bunlar, girişecekleri akılsızca hareketten böylece korunmuş olmaktan pek memnun kalmış idiler. Zeyd, salıyı çarşambaya bağlayan gece karanlığında, şiddetli soğuğa rağmen etrafına toplayabildiği 218 kişi ile mescitte muhafaza altında bulunan Kûfe'lileri kurtarmak girişiminde bulununca bunlar yerlerinden kıpırdamadılar ve Zeyd de Hîre'den üzerine 2000 Suriye'li gönderil-

Tab. 3, s. 561,3. *Kâmil*, s. 548,10. *Egânî*, 3, s. 24,19. 12, s. 23,20. 18, s. 59,4 vd. *Sebe'îye* aynı şeyin daha eski, *Râfıza* ise daha yeni adıdır.

¹⁰⁵ *Egânî* (15, s. 121. 19, s. 58)'ye göre bir veya iki yıl önce Halid el-Kasrî'nin valiliği sırasında ayaklanan bazı deli, sapık şii'ler *lebbeyke Cafer* narasını atmışlardı ki, bu, o zamanlar daha otuz yaşını bulmamış olan Cafer'in ilâhlaştırılması anlamını içermektedir. Ama Tab., s. 1620'de böyle bir haberdense eser yoktur; orada bunlara *Caferîye* değil *Vusafâ* (uşaklar) denilmektedir. Bunlar sadece sekiz kişi idiler ve başlarında gûya sihirbaz olan ihtiyar Mugîre b. Saîd bulunuyordu. Bunların ayaklandığı haberi o sırada minberde bulunan Halid'i öylesine dehşete düşürmüştü ki, hemen kendisine bir bardak su yetiştirilmesini istemişti. Bu da onunla alay etme vesilesi olmuştu. Ayaklananlar yakalanıp yanına getirilince Halid bunları en fecî ve zâlimane bir şekilde idam ettirmişti.

¹⁰⁶ Vâkıdî (Tab., 2, s. 1667) olayı 121 yılı ile tarihler. Fakat Ebû Mihnef'in verdiği 122 yılı, haftanın verilen günü ile teyid edilmektedir. Çünkü ancak 122 yılının 1 saferi çarşambaya düşmektedir.

diğini görünce, mescidin yanından ayrılmak zorunda kaldı. Zeyd bu kuvveti çarşamba günü bozdu ve perşembe günü de, bunlar akşam üzeri 300 Kikan'lı¹⁰⁷ ve Buhara'lı okçu ile takviye edilinceye kadar devlet kuvvetlerine başarı ile karşı koyabildi. Okçular Kûfe'li savaşçıların teşkil ettiği küçük birliğe hissedilir kayıplar verdirdi ve Kûfe'liler, karanlık çökünce şehirlerine döndüler ve evlerine dağıldılar. Zeyd bizzat bir ok isabeti almıştı ve bunun çıkarılması sırasında Posta sokağındaki bir evde öldü. Zeyd, bir kanalın suyu boşaltılarak kanalın yatağına gömülmüş ve sonra da su tekrar kanala çevrilerek mezarı gizlenmiş idiye de gömüldüğü yer ihbar olundu ve cesedi buradan çıkarıldı. Vücudu Kûfe'de çarpmıha gerildi¹⁰⁸ ve Hişam'ın ölümüne kadar burada asılı kaldı. Kafası ise Dimaşk'a ve oradan da Medine'ye gönderildi (Ebû Mihnef, Tab., 2, 1676-78, 1698-1711).

Yahya, Zeyd'in henüz çok genç yaşta bulunan oğlu, önceleri Fırat nehri kenarında, Kerbelâ yanındaki Ninive'de Emevî Bişr b. Abdülmelik b. Bişr b. Mervan'ın bir azatlısı yanında saklandı. Buradan Horasan'a kaçtı. Hişam'ın ölümüne kadar Belh'de asıl bir Arabın yanında saklı kaldı. Daha sonra gammazlanarak idareye teslim olundu. Halife Velid II. her ne kadar onun serbest bırakılmasını emrettiyse de Yahya, bölgenin valisi Nasr b. Seyyâr'ın emriyle bir yerden diğerine ve nihayet batı sınır şehri Beyhak'a sürüldü. Buradan daha ileriye gitse Yusuf b. Ömer'in hâkimiyet bölgesine girmiş olacaktı, ama onun eline düşmek istemiyordu. Bu sebeple doğuya geri döndü ve yanında bulunan 70 adamıyla, Nasr'ın memurlarının onun geçmesine engel olmak emrini almış olmalarına rağmen, sağ ve salim Herat'a ulaştı. Buradan Cüzcan'a doğru

¹⁰⁷ Marquart, *Eransahr*, s. 50.

¹⁰⁸ "Sizin Zeyd'inizi bir hurma ağacına mıhladık; biz bir ağaç gövdesine çivilenen hiç bir mehdî (Messias) görmedik" (*Kâmil*, s. 710).

yola düştü. Ancak bu sefer Nasr'ın, arkasından göndermiş olduğu birlik tarafından yakalandı ve Anbâr yanında vuku bulan bir çarpışmada bütün maiyyetiyle birlikte maktul düştü (Yakut, 1, s. 370). Halifenin emri üzerine bu "Irak'ın danası" yakılarak külleri suya atıldı¹⁰⁹. Bundan pek az sonra da Ebû Müslim, Yahya'nın intikamcısı olarak ortaya atıldı ve onun katillerini öldürdü (Ebû Mihnef, Tab., 2, s. 1770-74).

Zeyd, büyük babası Hüseyin gibi ve aynen onun başına geldiği şekilde öldürülmüştü. Ancak onun ölümü de, kendisine sadakat andı içmiş, fakat yeminini tutmamış olanlardan hiç olmazsa bazılarının pişmanlığına, zihniyet değiştirmesine sebep oldu. Bunlar, onun şahsına bağlı taraftarları oldular ve kendilerine *Zeydîye* adını verdiler. Zeydîye, râfıza'dan, Peygamber evlâdı içinde Hüseyin kolunu tutmakla ayrılmaktaydılar.

Emevîler zamanındaki son şîi ayaklanması, halife Ali'nin kardeşi Cafer'in torununun oğullarından olup, şu halde aslında *Kutsal aile*'ye mensup bulunmayan Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer tarafından gerçekleştirildi. Abdullah 126 yılında, Yezîd III.'in valisi İbn Ömer'den para dilenmek için kardeşleriyle birlikte Kûfe'ye gelerek bir müddet bu şehirde kalmış ve Temîm'li Şebes b. Rib'î'nin torununun kızlarından birisi ile evlenmişti. Ancak Yezîd III.'in ölümü ve Suriye'de bunu izleyen hanedan kavgaları yüzünden bütün eyâlet memurları gibi İbn Ömer'in otoritesi de tamamiyle sarsılmıştı. Bu şartlar içinde Kûfe şîileri Abdullah b. Muâviye'yi başlarına geçirdiler ve onu Kûfe devlet sarayına götürdüler. Diğer Kûfe'liler de İbn Muâviye'ye bîat etti. Bu iş tamamlandıktan sonra Kûfe'liler Hîre'de, İbn Ömer'in yanında bulunan Suriye'lilere karşı yürüdüler (muharrem 127/ekim-kasım 744), fa-

¹⁰⁹ Exodus 32.

kat iş savaşa dökülünce geri dönüp kaçmaya başladılar. Sadece Rebî'a kabilesi ile Zeydiye fırkası mensupları kahramanca savaşarak mücadeleyi daha bir kaç gün, kendilerine emân ve İbn Muâviye'ye de serbestçe çıkıp gitme izni verilinceye kadar, devam ettirdiler (Tab., 2, s. 1879 vdd.).

İbn Muâviye bundan sonra Medâin üzerinden İran'a gitti; taraftarları çoğaldı. Kûfe'den ve başka yerlerden çok sayıda *mevlâ* ve köle onun yanına koşuştular. Abdullah b. Muâviye önce İsfahan'da yerleşti, fakat 128 yılında buradan Fars şehirlerinden İstahr'a gitti ve burada, oldukça geniş bir bölge üzerinde hâkimiyet kurdu. Doğu bu sıralarda sahipsizdi ve kim harekete geçerse iktidarı o elde ediyordu. İbn Muâviye'nin etrafında çok renkli ve karma karışık bir cemaat toplandı. Bunlar arasında Abbasîler (Abdullah b. Ali) ve ondan her hangi bir hediye veya memuriyet koparmayı ümit eden Emevîler de vardı. En garip olan husus ise, halife Mervan II. tarafından Musul'dan kovulan, Şeybân b. Abdülaziz kumandasındaki hâricîler ile Süleyman b. Hişam'ın onun yanına kaçmış olmalarıydı (129 sonu veya 130 başı). Bütün bunlarla birlikte o Mervüşşâhicân yanında Mervan'ın birlikleri tarafından bozguna uğratıldı ve böylece devleti de yıkılmış oldu (130 sonu. Tab., 2, s. 1978, 3,4). İbn Muâviye Kirman ve Sicistan üzerinden, Ebû Müslim tarafından iyi karşılanmak ümidiyle, Herat'a kaçtı ve fakat onun emriyle yakalanarak öldürüldü. Herat'daki mezarı uzun süre şöhretini sürdürdü ve hürmet gördü (Medâinî, Tab., 2, s. 1976 vdd.. İbnülesir, 5, s. 284 vd.).

Emevî hâkimiyetinin bu son devrinde sınırlar birbiri içinde erimişti; birbirinden çok farklı güçler sallanan devlete karşı yapılan mücadelede birbirlerine yardımcı oluyorlardı; şîiler ve hâricîler aynı bayrak altında savaşıyorlardı. Bununla beraber

İbn Muâviye'nin şîliği daha başlangıcından beri şüphe uyandıran bir yapıda imiş gibi görünüyor. *Eğânî* (11, s. 75 vd.)'ye göre İbn Muâviye açık elli, zeki ve şüire kabiliyetli ve fakat aynı zamanda hayasız ve hür fikirli bir kimseydi. Etrafına, birisi sonradan *ba'sü badehmevî*'i inkâr edip insanların otlar gibi olduğunu iddia ettiği için idam edilen, sapıklar toplamıştı. Şîller ile hür fikirli dinsizler arasında ilişkiler eskiye dayanır.

Başarısız kalan şîi ayaklanmalarının meyvesini Abbasîler topladı. Şîiler onlara öncelik edip kanlarını döktükten ve halsiz kaldıktan sonra nihayet bunların o çok bekledikleri zaman gelmişti.

DİZİN

— A —

- Abbâd b. Ahdar et-Temîmî, Basra'lı kumandan 40
- Abbâd er-Ru'aynî, Yemen hâricîlerinden 82 n. 111
- Abbasîler, Abbasoğulları 16, 104, 152, 157, 162, 163
- Abdkays kabilesi 37
- Abdrabbih el-Kebîr, hâricî halifesi 63
- Abdşems, Kureyş ailesi 49
- Abdullah b. Abbas bk. İbn Abbas
- Abdullan b. Ali b. Abdullah b. Abbas 162
- Abduilah b. Âmir bk. İbn Âmir
- Abdullah b. Beşîr b. Mâhûz, hâricî reisi 41, 41 n. 53
- Abdullah b. Ca'fer 104
- Abdullah b. Habbâb 24, 25
- Abdullah b. Halîfe, şair 96 n. 7
- Abdullah b. Halîfe et-Tâî el-Bevlânî, ilk şîîlerden 10 n. 13, 97
- Abdullah b. Hemmâm, şair 143
- Abdullah b. İbâd (İbn İbâd), 41, 42
- Abdullah b. Kurâd el-Has'amî 135
- Abdullah b. Mâhûz, hâricî emîri 49, 54
- Abdullah b. Mervan 80
- Abdullah b. Mes'ud 12
- Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer 161, 162, 163
- Abdullah b. Mutî', Kûfe valisi 124, 128, 132
- Abdullah b. Ömer., halife Ömer'in oğlu 5, 47, 86, 121, 123, 142
- Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz (İbn Ömer), Kûfe valisi 78, 79, 161
- Abdullah b. Saffâr (İbn Saffâr), Suf-rîye kurucusu 41, 42
- Abdullah b. Sebe, Sebeîye kurucusu 149, 150, 150 n. 95
- Abdullah b. Şecere es-Sülemî, ilk hâricîlerden 11 n. 15, 14
- Abdullah b. Ukbe el-Ganevî, râvî 28, 30, 34
- Abdullah b. Umeyr el-Leysî, Basra kumandanlarından 46
- Abdullah b. Vehb bk. İbn Vehb er-Râsibî
- Abdullah b. Yahya el-Kindî (Tâlibülhakk) 82, 83, 87
- Abdullah b. Yezîd el-Ensârî, Kûfe valisi 117, 118, 123
- Abdullah b. Zebîr el-Esedî, şair 129 n. 62
- Abdullah b. ez-Zübeyr (İbn Zübeyr, İbnüzzübeyr) 40, 40 n. 49, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 104, 117, 122, 124, 132, 133, 134, 144 n. 86
- Abdurrahman b. Behdec, Necedât hâricîlerinden 41 n. 53
- Abdurrahman b. Mihnef el-Ezdî, Kûfe kumandanlarından 60, 61, 134

- Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as el-Kindî 69, 70, 156
- Abdurrahman b. Ubeyd Ebî'l-Künûd, râvî 143
- Abdülaziz b. Abdullah b. Halid b. Esîd, Fârs âmili 59, 60
- Abdülaziz b. Abdullah b. Amr b. Osman, Ümeyye'den 83, 83 n. 115, 84
- Abdülaziz Bişkest bk. Bişkest
- Abdülkays kabilesi, —'lılar 29, 30, 46, 61, 93 n. 3
- Abdûlmelik b. Mervan, halife 36, 48, 56, 57, 58, 59, 60, 64, 134
- Abdûlmelik b. Atiyye, Suriye kumandanlarından 86, 86 n. 119, 87
- Abdûlvahid b. Süleyman b. Abdûlmelik, Medine valisi 83, 83 n. 115, 84
- Abdülvehhâb b. İbrahim b. Yezid, râvî 79, 80
- Abîde b. Hilâl, hâricî emîri 40, 41 n. 52, 57 n. 79, 63, 64
- Abs kabilesi, —'liler 95
- Âdem, ilk insan ve peygamber 153
- Adesi'ler sarayı 29
- Ahnef b. Kays es-Sa'dî 132 n. 66
- Akk kabilesi, —'liler 93 n. 3
- Akr, köy 106
- Ali b. Ebî Tâlib, halife 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 17, 20, 21 n. 23, 24, 25, 26, 27 n. 30, 28, 30, 31, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 96 n. 7, 98, 104 n. 20, 112 n. 37, 113, 114 n. 40, 124, 125, 140, 147, 147 n. 87, 148, 149, 149 n. 90, 150, 153, 154 n. 102, 156, 157, 161
- Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib 109, 113, 157
- Ali b. Mâhûz 41 n. 53
- Âmid 66
- Âmir b. Sa'sa'a kabilesi, —'lılar 45
- Âmir b. Şurâhîl eş-Şa'bî, râvî 126, 126 n. 57, 138 n. 77, 143
- Ammâr ed-Duhnî bk. Duhnî
- Amr b. el-Âs 1, 3, 8, 104
- Amr b. Haccâc ez-Zübeydî 108, 109, 112
- Amr b. Hureys el-Kureşî 92, 117
- Amr el-Kanâ, hâricî 63
- Amr b. Nâfi', Ubeydullah'ın kâtibi 103
- Anbâr 67 n. 88, 72, 119, 119 n. 47, 140, 140 n. 79, 161
- Aneze kabilesi 67
- Arabistan 11 n. 14, 44, 45, 46, 47, 81, 82, 105 n. 21, 132, 133, 140
- Arbuk köprüsü, Basra yanında 59
- Arcân 39
- Arîf 100
- Asak 39, 39 n. 48
- A'sur kabilesi 93
- A'sâ Hemdân, şair 120, 130 n. 64, 143, 148, 149
- Atiyye b. Esved el-Hanefî, hâricî emîri 46, 48
- Attâb b. Verkâ' et-Temîmî 56, 62, 63, 64, 71, 72
- Avâne b. Bekkâî, râvî 26, 92, 99 n. 10, 109
- Aynülverde (Resûlayn) 119, 119 n. 47
- Ayşe, Hz. Peygamber'in hanımı
- Azerbaycan 78 n. 106
- Azre b. kays el-Ahmesî el-Hemdânî 109, 113 n. 38

— B —

- Babba, Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel, Basra valisi 41, 42, 49, 50, 51, 101 n. 17
 Bağdad 69, 71
 Bâhile kabilesi, —'liler 35, 93 n. 3
 Bahreyn 36, 46, 47, 49, 59
 Bâkireler çayırı (Merc Azrâ'), Di-maşk yanında 95, 96
 Bânikiye 35, 35 n. 41
 Basra 3, 4, 7, 10, 11, 11 n. 15, 13, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 42 n. 55, 43, 44, 45, 46, n. 61, 49, 50, 51, 52, 52 n. 70, 53, 54, 55, 56, 56 n. 78, 57, 58, 59, 60, 61, 62 n. 81, 63, 65, 68, 71, 82, 90, 91, 92, 94 n. 4, 99, 100, 117, 118, 120, 129 n. 62, 130 n. 64, 131, 135 137, 139, 140, 140 n. 79, 141, 141 n. 81, 158
 Batn Akabe 105
 Becîle kabilesi, —'liler 26, 93 n. 9, 116, 140
 Behlûl b. Bişr (Küsâre), hâricî 77
 Behurasîr 31, 32, 33, 33 n. 39
 Bekkât, Ziyâd b. Abdullah, râvî 26
 Bekr kabilesi, —'liler 11 n. 15, 29, 41, 41 n. 52, 44, 65, 76, 77, 93 n. 3, 116, 158
 Bekr b. Vâil kabilesi 79
 Belc b. Uyeyne el-Esedî, Basra hâricîlerinden 82, 84, 86 n. 120
 Belcâ, kadın hâricî 39 n. 46
 Belh 160
 Bendenîcîn 26
 Benû Cebile, Hücr b. Adî'nin ailesi 94, 102

- Benû Culandâ bk. Culandâ hanedanı
 Benû Şeybân bk. Şeybân
 Benû Şeytân, Kinde'den 82
 Benû Yeşkür bak Yeşkür
 Berâzürrûz 68
 Bescâ, kadın hâricî 39
 Beşîr b. Mâhûz 41 n. 53
 Bette, Kasaba ve manastırı 70, 75
 Beyhak 160
Beyhasî'ler (Beyhasîye) 42, 77 n. 103
Beyhasîye bk. *Beyhasî'ler*
 Bişkest, Abdülaziz, gramerci 86, 87 n. 121
 Bişr b. Abdülmelik b. Bişr b. Mervan 160
 Bişr b. Mervan, Irak valisi 60, 61
 Buhara, —'lı 37, 160
 Busr b. Ebî Ertât 4
 Brünnow, R. E., müsteşrik 5, 9, 11, 12, 42, 50
 Büveyb bk. Nuhayle

— C —

- Cabbul (Cambul) 77, 77 n. 105
 Cafer b. Abdurrahman b. Mihnef 64
 Cafer b. Ebî Tâlib 161
 Cafer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin 157, 159, 159 n. 105
 Câl bölgesi 67 n. 87
 Cambul bk. Cabbul
 Cebele 45
 Cedîle kabilesi 93 n. 3
 Cehîze, Şebîb'in annesi 73
 Cçmel savaşı 13
 Cercerâyâ 26, 32, 32 n. 36, 33
 Cerîr, şair 57 n. 79
 Cezl bk. Osman b. Saîd

Cibal silsilesi 70
 Cidâr, hâricî 37
 Ci'râne 21
 Cîrâft 62, 65
 Clemens V., papa 153
 Cûhâ bölgesi 11, 32, 67, 69, 73, 77, 131
 Culandâ hanedanı (Benû Culandâ) 46, 81
 Cumâna el-Murâdiye 87
 Cüdely kabilesi, Ezd'den 133 n. 69
 Cüzcan 160

— D —

Dabbe kabilesi, —'liler 74, 75
 Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî, hâricî halifesi 78, 79, 79 n. 107, 80
 Dâî, —'ler 117, 117 n. 44, 120
 Dâkûkâ 69
 Dara 66, 138
 Dârâbcird 59
 Daris savaşı 51 n. 67
 Dârülharb, hâricî karargâh 20
 Dârülhâtûn, hâricî toplanma yeri 20
 Dârülhicre, hâricî toplanma yeri 20, 43
 Davgân 66
 Deskere 26
 Destebâ 106
 Deylem 106
 Deylemîye 33
 Deyr Câlîk savaşı 146
 Deyr Ebî Meryem 70
 Dicle nehri 11, 24, 31, 32, 32 n. 36, 33, 35, 52, 52 n. 70, 60, 65, 66, 67, 69, 71, 77, n. 105, 80, 119 n. 47, 133, 135, 137, 140, 140 n. 79
 Dimaşk 90, 95, 108, 160
 Dîneverî, tarihçi 5

Dozy, R., tarihçi 5, 7, 144, 144 n. 86, 147
 Dubey'a kabilesi, —'liler 36, 93 n. 3
 Duhnî (Ammâr), râvî 99 n. 9, 107 n. 23, 109, 109 n. 29, 110
 Dûlâb savaşı 49, 51 n. 67, 52, 59
 Düceyl ırmağı 49, 50, 51, 53, 56, 58, 60, 73, 74, 78

— E —

Ebrehe b. Sabbâh, Kinde hanedanından 84 n. 117
 Ebû Abdullah el-Cüdelî, Muhtar'ın kumandanlarından 133 n. 69
 Ebû Akîl ailesi, Yemen'de 83 n. 113
 Ebû Amarrata (Umeyr b. Yezid) el-Kindî 93, 97
 Ebû Emre Keysân, Muhtar'ın kumandanlarından 131
 Ebû Bekr b. Mihnef 55
 Ebû Bekr b. Muhammed b. Abdullah b. Ömer 86
 Ebû Bilâl, Mirdâs b. Udeyye, hâricî 11 n. 15, 37, 38, 39, 40, 44
 Ebû Dulef bk. Şeybân b. Abdülaziz
 Ebû Eyyûb, Halid el-Ensârî 25
 Ebû Füdeyk, hâricî emîri 41, 46, 47, 59
 Ebû Hamza Muhtar b. Evs el-Ezdî, *İbâdiye*'den 82, 83, 84, 84 n. 117, 85, 86, 87, 87 n. 121
 Ebû Hâşim, Muhalled b. Muhammed, râvî 79
 Ebû Hâşim b. Muhammed İbnül-haneffiye 152
 Ebû Hazm, hâricî 154
 Ebû Kaarib, *Hâşebîye* kumandanı 138 n. 76

- Ebû Katâde, el-Hâris el-Ensârî 25
 Ebû Meryem es-Sa'dî 26
 Ebû Mihnef, râvî 3, 5, 6, 7, 9, 23, 26,
 30, 34, n. 48, 40, 42, 43, 49, 50,
 51, 52, 53, 54, 55 n. 75 ve 76, 57,
 58, 60, 62 n. 81, 63, 64, 65, 67 n.
 91, 72 n. 96, 73 n. 97, 74, 74, n.
 100, 76, 80, 81 n. 108 ve 109, 91, 92,
 92, 97, 99 n. 12, 104 n. 19, 106
 n. 22, 107 n. 23, 109, 109 n. 29,
 110, 111, 112, 113, 114, 120, 120
 n. 48, 126, 134, 142, 143, 159 n.
 106, 160, 161
 Ebû Musa el-Eş'arî 1, 3, 4, 5, 12, 149
 Ebû Müslim el-Horasânî 130 n. 64,
 156, 161
 Ebû Sahr, şair 87 n. 121
 Ebû Sümâme es-Sâidî 99, 122
 Ebû Tâlût, hâricî 41, 45
 Ebu Tufeyl Âmir b. Vâsile el-Leysî,
 Muhtar'ın kumandanlarından
 133 n. 69
 Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ
 râvî 78, 79, 81 n. 109
 Ebû Vâzi' er-Râsibî 43
 Ebûbekr, halife 31, 150, 158
 Eburrevâg eş-Şâkirî 32, 33, 34
 Ebûlcehm, Katârî'nin katili 64
 Ehâbiş kabilesi 93 n. 3
 Ehvâz 11, 36, 39, 41, 49, 54, 55, 56,
 58, 59, 60, 64, 73, 81
 Elcezire 66, 78, 80, 118, 133
 Elias Nisibenus, tarihçi 92 n. 2
 Emevîler 89, 98, 112, 113, 118, 119,
 150, 156, 158, 161, 162 ayrıca
 bk. Ümeyye
 Ensâr 11, 25, 93 n. 3, 99, 113, 117
 Er cân 61
 Ermînîye 78 n. 106
 Esâvire, Temîm kabilesine bağlı
 İranlılar 42
 Esed leabilesi 93 m. 3, 111 m. 35
 Eslem b. Zûr'a el-Kilâbî 39 n. 48
 Esmâ b. Hârice el-Fezârî 102 n. 18,
 137 n. 73
 Eş'as b. Kays, Kûfe Kinde'lilerinin
 şeyhi 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 16
 Eşheb b. Bişr el-Becelî 26
 Eşres b. Avf eş-Şeybânî 26
 Eşter bk. Malik b. el-eşter
 Ezârika bk. Ezrakîler
 Ezd kabile gurubu, —'liler 11 n. 15,
 24, 36 42, 46, 53, 55 n. 75, 60,
 61, 62, 93 n. 3, 94, 94 n. 4, 116,
 140
 Ezrakîler (Ezârika) 42, 44, 49, 50, 51,
 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62,
 63, 64, 65, 71, 73, 76, 77
 — F —
 Fadâle b. Seyyâr eş-şeybânî, hâricî
 66 n. 85
 Farazdak, şair 46, 57 n. 79, 149 n. 94
 Fârs 11, 41 n. 53, 54, 55, 59, 61, 62,
 63, 64, 81
 Fatıma bt. Muhammed 98, 156
 Fâtumîler 16
 Ferve b. Nevfel el-Eşca'î, hâricî
 dönmesi 11 n. 15, 26, 27
 Feyy 124
 Fezâre kabilesi (Kays'dan) 102 n. 18,
 116, 125 n. 55
 Fırat nehri 52 n. 70, 65, 68, 71, 72,
 80, 106, 119, 119 n. 47, 126 n.
 58, 137, 140, 140 n. 79, 160
 Furât Meysân, Basra yanında 52, 52
 n. 70, 59

— G —

- Gâdirîye 106, 108
 Gassân b. Şibâm kabilesi (Kudâ'a'-dan) 93 n. 3
 Gatafân kabilesi 93 n. 3
 Gazâle, Şebîb'in karısı 69 n. 91, 71 n. 95 72
 van Gelder, tarihçi 121 n. 49, 122 n. 54, 125 n. 55, 147 n. 87

— H —

- Hâbur suyu 119
 Haccâc b. Bâb el-Himyerî, Basra kumandanlarından 49
 Haccâc b. Yusuf es-Sakafî 13, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 71 n. 95, 72, 73 n. 99, 74, 83 n. 113, 85 n. 118, 121, 155
 Haccâr b. Ebcer, hristiyan Arap 29
 Hacer bölgesi 48
 Hacer kabilesi, —'liler 93 n. 3
Hacerülesved 119
 Hâcir 104
 Hadârim çiftliği, Yemâme'de 45
 Hadramût, —'lular 47, 87, 93 n. 3, 94
 Haffân 68
 Halid b. Abdullah b. Halid b. Esîd, Basra valisi 59, 60
 Halid b. Abdullah el-Kasrî, Irak valisi 77, 157, 159
 Hamza b. Abdullah b. ez-Zübeyr, Basra valisi 46, 57, 58
 Hamza b. Sinân el-Esedî, ilk hâricîlerden 11 n. 15
 Hânî b. Urve el-Murâdî 99, 100, 101, 101 n. 16, 103, 114
 Hânîcâr 69
 Hanîfe kabilesi, —'liler 41 n. 52, 49, 125
 Hânîkîn 67
 Hanser b. Ubeyde el-Muhâribî, hâricî 26, 27 n. 30
 Hanzala b. Beyhas (İbn Beyhas), *Beyhasîye* kurucusu 41, 42
 Hârif kabilesi 148
 Hâris b. Abdullah b. Ebî Rebî'a el-Kureşî (Kubâ'), Basra valisi 50, 51, 55, 56 n. 78
 Hâris b. Süreyc, Horasan hâricilerinden 21 n. 23
 Hârise b. Bedr et-Temîmî, basra kumandanlarından 49, 50, 51, 52
 Hârisî sülâlesi, Yemen'de 84 n. 117
 Harîş b. Hilâl, Temîm şeyhlerinden 53 n. 71
 Harran 66 n. 86, 77, 80
 Hârûk, Necde'nin adamlarından 47 n. 64
 Hârûn b. Müslim, râvî 101 n. 17, 110 n. 32
 Hârûn b. Musa el-Ferevî, râvî 82, 82 n. 110, 83 n. 115, 85, 86 n. 120
 Harûrâ 3, 15, 24, 140
 Has'am kabilesi 93 n. 3, 140
 Hasan b. Ali 28, 98, 125 n. 55, 149, 151, 152, 153, 157
 Hasan el-Basrî 98
 Hassân b. Behdec (İbn Behdec) 41 n. 53, 46 n. 62
 Hassâsa 119
Haşebiye 130 n. 64, 138 n. 76
 Hâşim b. Utbe 12
Hâşimîler 152
 Hâtım el-Bâhilî, hâricî emîri 35, 36
 Havlâyâ 69, 70, 75 n. 101

- Havle bt. Cafer b. Kays el-Hanefiye 125 n. 55
 Havle bt. Manzûr el-Fezârî 125 n. 55
 Havsere el-Esedî, hâricî emîri 27 n. 30
 Havşeb el-Bursumî 149
 Hayberî, hâricî halifesi 80
 Hayyân b. Zabyân es-Sülemî, hâricî ileri gelenlerinden 28, 29, 34 35
 Hâzir suyu, savaşı 133 n. 69, 137, 138 n. 77
 Hemdân kabilesi, -'lılar 6, 11 n 15, 68, 93 n. 3, 94, 116 n. 43, 120, 126 n. 57, 136, 148, 158
 Herat 160, 162
 Hevâzin kabilesi 93 n. 3
 Hicaz 121
 Hilâl b. Ullefe et-Teymî, hâricî reislerinden 11 n. 15, 26, 27
 Hims 79, 80
 Himyer kabile gurubu 93 n. 3
 Hind Manastırı (Deyr Hind), Kûfe yanında 127
 Hîre 29, 78, 123, 159, 161
 Hişam b. Abdülmelik, halife 77, 79, 154, 157, 160
 Hît 119
 Horasan 21 n. 23, 53 n. 71, 63, 73 n. 99, 81 n. 109, 97, 152, 156, 160
 Hulvân 34, 81
 Humeyd b. Müslim el-Ezdî, ileri gelen şîilerden 111 n. 36, 120, 142, 143
 Huneyn savaşı 21
 Hurkûs b. Züheyr 11 n. 15, 21 n. 24
 Husayn b. Abdurrahman (Ebû'l-Hüzeyl es-Sülemî), râvî 107 n. 28, 109, 109 n. 29
 Husayn b. Nümejr es-Sekûnî, Emevî kumandanlarından 105 n. 21, 138
 Husayn b. Temîm, Kadisiye komutanı 105
 Husayn Zülgussa 70 n. 92
 Hutarniye çiftliği, Muhtar'ın 121
 Huzâ'a kabilesi 93 n. 3, 116
 Hücr b. Adî el-Kindî 91, 92, 92 n. 2, 93, 94, 94 n. 4, 95, 96, 97, 98, 101 n. 16, 121 n. 50
 Hürri b. Yezid et-Temîmî 105, 106, 107
 Hüseyin b. Ali 98, 99, 102, 104, 104 n. 19, 105, 106, 107, 107 n. 23, 108, 109, 110, 111, 111 n. 35, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 129, 129 n. 61, 131, 135, 138, 151, 152, 153, 157, 161
 Hüzeyl divanı 87 n. 121
- I —
- Irak, -'lılar 2, 3, 13, 26, 54, 59, 61, 62, 77, 90, 91, 967, 117, 119 n. 47, 122, 132, 134, 146, 156, 161
 İsfahan 55, 55 n. 76, 56, 57, 62, 162
 İstahr 55, 62, 162
- İ —
- İbâdîler (İbâdîye)* 42, 82, 87 n. 121
İbâdîye bk. *İbâdîler*
 İbn Abbas, Abdullah 47
 İbn Âmir, Abdullah, Basra valisi 36
 İbn Atiyye bk. Abdümelik b. Atiyye
 İbn Avsece, Kûfe'li şîi 99 n. 100, 112
 İbn Beyhas bk. Hanzala b. Beyhas
 İbn Büdeyl, Abdullah e-Huzâi 12

İbn Esved, hâricî 41
 İbn Eşter bk. İbrahim b. Malik el-Eşter
 İbn Ezrak bk. Nâfi b. Ezrak
 İbn Fadâle, nahivci 85 n. 118
 İbn Hareşî bk. Nadr b. Saîd
 İbn Hısn et-Temîmî 39 n. 48
 İbn Hidâş, râvî 50
 İbn Husayn, Hârisî'lerden 84 n. 117
 İbn Hübeyre bk. Yezîd b. Ömer
 İbn Irk 121, 122
 İbn Kelbî, râvî 96, 109
 İbn Kevvâ el-Yeşkürî 11 n. 15
 İbn Muâviye 81
 İbn Mutî' bk. Abdullah b. Mutî'
 İbn Mülcem el-Murâdî, halife Ali'nin katili 7, 11 n. 15, 15
 İbn Nevf (Abdullah) el-Hemdânî 144 n. 86, 148, 149 n. 91
 İbn Ömer bk. Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz
 İbn Saffâr bk. Abdullah b. Saffâr
 İbn Sebe, Abdullah, *Sebeîye* nin kurucusu 16
 İbn Ümm Hakem es-Sakafî, Kûfe valisi 34, 35 n. 41
 İbn Vehb er-Râsibî, Abdullah b. Vehb, ilk hâricî halifesi 11 n. 15, 24, 25, 27
 İbn Ziyâd bk. Ubeydullah
 İbn Zübeyr bk. Abdullah
 İbnülesîr, tarihçi 26, 27, 35
 İbnülhanefîye, Muhammed b. Ali 122 n. 54, 125, 126, 132, 133, 134, 135, 136, 143, 145, 147, n. 87, 152
 İbrahim b. Malik el-Eşter (İbn eşter) 55, 56, 58, 125, 126, 127, 128,

134, 135, 136, 137, 137 n. 74, 138, 138 n. 77, 141, 152
 İfrîsî'ler (Musevî) 18
 İmâre 20
 İmrân b. Hittân, haricî şair 56 n. 77
 İmtihan (*Mihne*) 19, 23, 24, 44
 İrâfe 100
 İran, —'lılar 103, 121, 129, 129 n. 62, 135, 147, 148, 150, 156, 162
 İsa, peygamber 143, 151 n. 98, 154 n. 101
 İshak b. Muhammed b. Eş'as 64
 İsti'râd 38, 43 n. 56, 44, 63
 İyâd kabile gurubu 36, 93 n. 3
 İyâs b. Mudârib el-İclî 124, 126, 127

— J —

Jacobus, Âdil 24

— K —

Ka'b el-Aşkarî, şair 60, 62 n. 81, 63
 Kâbe 132
 Kabîsa b. Dubey'a el-Absî, ilk şüilerden 95
 Kadisiye 69, 71, 105
 Kandedîl 46
 Karîb, hâricî 36
 Karkîsiye 119
 Kasr Benî Mukaatli 106
 Katâmî, İbn Mülcem'in nişanlısı 26, 38 n. 44
 Katarî b. Fücâ'a et-Temîmî, Haricî halifesi 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64
 Katîf 46
 Katûtiye 68
 Kays kabile gurubu, —'lılar 66, 66 n. 86, 77, 86, 102 n. 18, 193, 107, 119, 138

- Kays b. Eş'as el-Kindî 108
 Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî 12, 25
 Kayyâra 119
 Kâzerûn 61, 62, 63
 Kefertûsâ 80
 Kelb kabilesi, -'liler 25, 72, 78
 Kerbelâ 106, 108, 119, 136, 157, 160
 Keysân, Kûfe mevâlisinden 147, 147 n. 87
 Keysâniye 147, 150 n. 95
 Kikan'lılar, okçu bir kavim 160
 Kilâb kabilesi, -'lilar 39 n. 48
 Kinâne kabilesi 93 n. 3
 Kinde kabile gurubu 67, 82, 84 n. 117, 91, 93, 93 n. 3, 94, 94 n. 4, 102, 116 n. 43, 123, 139
 Kirman 46, 55, 55 n. 74, 56, 58, 62, 63, 64, 73, n. 97, 112
 Ktesiphon bk. Medâin
 Kubâ' bk. Hâris b. Abdullah
 Kudâ'a kabilesi 93 n. 3
 Kudeyd, Medine yakınında 84, 84 n. 117
 Kûfe, -'liler 1, 3, 4, 6, 7, 10, 11, 11 n. 15, 12, 13, 15, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 34 n. 40, 35, 35 n. 41, 36, 48, 49, 50, 55, 56, n. 78, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 65 n. 83, 66, 67, 68, 69, 69 n. 91, 70, 70 n. 92, 71, 72, 72 n. 96, 74, 75 n. 101, 77, 78, 79, 81, 90, 91, 92, 92 n. 2, 93, 93 n. 3, 94 n. 4, 95, 97, 98, 99, 100, 101 n. 16, 102, 104 n. 19, 105, 105 n. 21, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 128, 129, 129 n. 62, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 137 n. 74, 139, 140, 140 n. 79, 141, 142, 142, n. 84, 143, 146, 147, 152, 156, 157, 159, 160, 161, 162
 Kumis 64
 Kureyş, -'liler 11, 41, 42, 50, 79, 84, 89, 92, 98, 101 n. 17, 103, 113, 117, 124, 137
 Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî 36
 Küheyl savaşı 77
 Künâse, Kûfe'de 127 n. 59, 128, 136
 Kûsâre bk. Behlûl b. Bişr
 Küseyyir, şair 150 n. 95, 151, 153
 — L —
 Lasâf suyu 65 n. 83, 68
 — M —
 Mâhûz ailesi 41, 42
 Mahzûm ailesi, Kureyş'den 149 n. 90, 157
 Ma'kil, Ubeydullah'ın casusu 100
 Ma'kil b. Kays et-Temimî 25, 30, 32, 33, 34
 Malik el-Eşter 1, 2, 5, 6, 14, 15, 138
 Malik b. Hübeyre es-Sekûnî, Muâviye'nin komutanlarından 96
 Mansûr b. Cumhûr el-Kelbî, hâricî 78
 Mardin 65
 Mâsebezân 26
 Maskale b. Mûhelhil, hâricî 74, 75
 Medâin (Seleukeia, Ktesiphon) 31 n. 34, 55, 58, 67, 68, 69, 70, 70 n. 93, 71, 118, 119, 119 n. 47, 120, 121 n. 50, 131, 138 n. 77, 140 n. 79, 162
 Medâinî, râvî 43, 45, 50, 51, 52, 81 n. 109, 82, 82 n. 110, 83 n. 115,

- 84 n. 117, 86 n. 120, 92, 92 n. 2, 142 n. 85, 162
 Medâr 32, 32 n. 36, 33, 140
 Medine 45, 47, 83, 83 n. 115, 84, 84 n. 117, 85, 86, 93 n. 3, 98, 105, 107 n. 23, 108, 109, 113, 122 n. 54, 132, 136, 146, 150, 151, 154, 156, 158, 160
 Medya 11, 545
 Mekke 4, 5, 20, 40, 41, 44, 45, 47, 82 n. 111, 83, 83 n. 115, 85, 86, 87, 98, 104, 119, 122, 124, 132, 133, 133 n. 69, 139
 Menâzir 78
 Menbic 118, 119 n. 47
 Merc Azrâ” bk. Bâkireler Çayırı
 Merc Râhit savaşı 25
 Mervan I. b. el-Hakem, halife 118
 Mervan II., halife 78, 78 n. 106, 79, 80, 162
 Mervüşşâhicân 162
 Meryem, hâricî Ebû Hamza'nın karısı 87 n. 121
 Mesene, Basra yanında 52 n. 70
 Meskin savaşı 56
 Mezhic kabilesi, -'liler 6, 93 n. 3, 94, 101, 116 n. 43, 125, 136, 158
 Mihne bk. İmtihan
 Mihrân, Ubeydullah'ın azadlısı 101 n. 16
 Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî, Basra hâricîlerinden 11 n. 15, 14, 24
 Miskîn b. Âmir, şair 143
 Mu'ârik b. Ebî Sufra, Mühelleb'in kardeşi 53
 Muâviye b. Ebî Süfyân, halife 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 17, 20, 24, 26, 27, 27 n. 30, 28, 45, 65 n. 83, 89, 90, 91, 95, 96, 96 n. 7, 97, 98, 111 n. 37, 114 n., 40, 121, 121 n. 50
 Muâz b. Cüveyn b. Husayn et-Tâî, hâricî reislerinden 11 n. 15, 28, 29 n. 32, 34
 Mudar kabile gurubu, -'lilar 11 n. 15, 93, 93 n. 3, 136
 Mufaddal, hâricî 86
 Mugîre b. Mühelleb 55
 Mugîre b. Saîd, sihirbaz 159
 Mugîre b. Şûbe, Kûfe valisi 27, 28, 29, 30 32, 34, 70, 91, 92, 121, 158 n. 104
 Muhâcîre, hâricîlere katılmak anlamına 44
 Muhakkimûn 3
 Muhammed, peygamber 2, 12, 20, 21, 22, 24, 30, 31, 45, 47, 85, 89, 103, 104, 108, 114, 115, 116, 125, 128, 145, 147, 150, 151, 153, 154, 154 n. 101, 157, 158
 Muhammed b. Ali b. Hüseyin 157, 159
 Muhammed b. Eş'as el-Kindî 94, 102, 103, 112, 139, 140
 Muhammed b. el-Hanefîye bk. İbnülhanefîye
 Muhammed b. Mervan, Elcezire valisi 66
 Muhammed b. Sîrîn, râvî 96
 Muhârib kabilesi 11 n. 15, 93 n. 3
 Muhdec bk. Zülhuveysıra
 Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî 54, 57, 99, 101 n. 17, 120 n. 48, 121, 121 n. 49 ve 50, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 129 n. 61 ve 62, 130, 130 n. 64, 131, 132, 132 n. 66, 133, 134, 135, 136, 137, 137 n. 75, 138, 138 n.

- 77, 139, 140, 141, 141 n. 81, 142, 143, 144, 144 n. 8, 145, 146, 147, 148, 149, n. 91 ve 94, 152, 155, 156
- Murad kabilesi, —'lılar 26, 28, 87, 99
- Musa, peygamber 117, 151, 153
- Musa b. Ebî Musa el-Eş'arî 149
- Mus'ab b. Zübeyr 46 n. 61, 54, 55, 56, 56 n. 78, 57, 58, 139, 140, 141, 142, 146
- Musul 54, 58, 65, 65 n. 83, 67, 76, 77, 79, 81, 133, 137, 138, 141, 158, 162
- Muşakkar 49
- Mutarrah, Necde'nin oğlu 45 n. 59
- Mutarraf b. Mugîre b. Şûbe 70
- Müdebbec köyü 67
- Mücâlid, Hilâl b. Ullefe'nin kardeşi 26, 27
- Mühelleb b. Ebî Sufra 46, 52, 53, 54, 55, 56, 57 n. 79, 58, 59, 60, 61, 62, 62 n. 81, 63, 65, 67, 139, 140, 141
- Müller, A., tarihçi 5, 6, 113, 148
- Mürcaî'ler 21 n. 23
- Mürre b. Hemmâm, Şebîb'in ailesi 67
- Müslim b. Akîl 99, 100, 101, 102, 104, 104 n. 19, 121
- Müslim b. Amr el-Bâhilî 36
- Müslim b. Ubeys b. Küreyz el-Kureşî 42 49, 51
- Müslim b. Ukbe el-Mürri 7 n. 5
- Müstevrid, —b. Ullefe et-Teymî, hâricî halifesi 11 n. 15, 27, 27 n. 30, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 90 n. 1
- N —
- Nadr b. Saîd el-Hareşî (İbn Hareşî), Kûfe valisi 78
- Nâfi b. Ezrak (İbn Ezrak), hâricî halifesi 41, 41 n. 52, 43, 44, 44 n. 57, 45, 49, 50
- Naha' kabilesi, Mezhic'den 94 n. 4, 125
- Namir kabilesi 93 n. 3
- Nasr b. Seyyâr, Horasan valisi 160, 161
- Necde b. Âmir el-Hanefî, hâricî halifesi 41 n. 53, 44, 44 n. 57, 45, 46, 47, 47 n. 64, 48, 62
- Necedât hâdicîleri 44, 49, 59, 62
- Nehd kabilesi, 148
- Nehr Tîrâ 50, 51, 52, 59
- Nehrevân, - vakası 15, 24, 25, 26, 27, 28, 67, 68 n. 89, 71 n. 94, 112 n. 37
- Nehrûlmelik 33
- Niffer 69
- Ninive 106, 160
- Nuceyr olayı, 5, 7, 8
- Nuhayle (Büveyb) 26, 27 n. 30, 118, 119, 121
- Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî 99, 121, 142
- Nusaybin (Nisibis) 65, 66, 80, 138, 138 n. 76 ve 77
- O —
- Osman b. Affân halife, 1, 3, 4, 8, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21 n. 23, 22, 24, 30, 31, 48, 83 n. 115, 89, 90, 92, 112 n. 37, 124, 135, 150
- Osman b. Katan el-Hârisî, Haccâc'm komutanlarından 70

Osman b. Saîd el-Kindî (Cezl), Hac-
câc'ın komutanlarından 67, 68,
69

Osman, b. Ubeydullah b. Ma'mer,
Basra komutanlarından 50, 51

— Ö —

Ömer b. el-Hattâb, halife 21, 31, 47,
85, 86, 93 n. 3, 121, 12, 150, 158

Ömer II., b. Abdülaziz, halife 78

Ömer b. Ma'mer 41 n. 53

Ömer b. Rebîa, şair 143

Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs 103,
106, 107, 108, 114, 117, 137

Ömer b. Şebbe, râvî 38, 72 n. 96, 73,
99 n. 11 ve 12 101 n. 16, 109,
109 n. 31

Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer,
Basra valisi 50, 51, 55, 58, 59

— R —

Radvâ dağı 151

Râfızîler (Râfıza) 158 158 n. 104, 159,
161

Rakka 80, 119, 119 n. 47

Râmihürmüz 39, 58, 60, 61

Râvendîler 152

Rebî b. Ziyâd, Horasan valisi 97

Rebîa kabilesi, —'lilar 11 n. 15, 33,
65, 78, 93 n. 3, 136, 162

Rebîa el-Eczem, Basra komutanla-
rından 49

Resûlayn (Aynülverde) 119, 119 n.
47, 121, 123

Rey 28, 34, 55, 55 n. 76, 64, 106

Ribâb kabilesi, Temîm'den 93 n. 3

Rifâa b. Şeddâd el-Fityânî, *Kur-
râ'dan* 135

Rusâfe 4 n. 3, 157

Rûzbâr 69

— S —

Sabaha, Kûfe varoşu 71, 72, 74, 126,
126 n. 58, 127, 136, 141

Sâbât 33, 135, 138 n. 77

Sâbit, hâricî reisi 48

Sâbit Kutna, şair 21 n. 23

Sâbûr 55, 61, 62

Sa'd b. Ebî Vakkâs 103

Sa'd Temîm kabilesi 26

Sa'd Hevâzin kabilesi 86

Sahârî, Şebîb'in oğlu 77

Saîd b. Abdurrahman b. Hassân b.
Sâibit şair 143

Saîd b. Âs b. Saîd el-Ümevî, Kûfe
valisi 4

Saîd b. Behdel eş-Şeybânî 78

Saîd b. Mücâlid el-Hemdânî, Hac-
câc'ın komutanlarından 68

Sakîf kabilesi, —'liler 11, 92, 99, 101
n. 17, 124

Sa'lebîye 104

Salih b. Müserrih, hâricî halifesi 65,
65 n. 83, 67 n. 87, 70 n. 93, 74,
76, 85 n. 118

Samarraca 76

San'a 46, 83, 87, 149

Sandûda (Sadûd) 119

Sarât 30, 69, 71, 71 n. 94

Sa'sa'a b. Sûhân 30

Satidama dağı 75 n. 83

Sebe'iye 15, 147, 148, 149, 156, 158 n.
104

Sebî' mezarlığı, Kûfe'de 136

Secâh, kadın peygamberlik iddiacısı
112 n. 37

- Sehm b. Gâlib et-Temîmî, hâricî rei-
si 35, 36
Sekûn kabilesi 96
Seleukeia bk. Medâin
Semure b. Cündeb 36
Serahs 81 n. 109
Seredân 61
Sergius, Yezid I.'in danışmanı 99
Sevr kabilesi 148
Seyf b. Ömer, râvî 5, 15
Seylehûn 140
Seyyid ailesi, Ezd'li 55 n. 75
Seyyid el-Himyerî, şair 22 n. 24, 27
n. 30, 150 n. 95, 151, 153, 154 n.
102
Siffin savaşı 1, 4, 6, 7, 8, 13, 15, 16,
26, 38, 91, 112 n. 37, 114 n. 40
Sicistan 46, 81, 162
Silla bk. Sillabrâ
Sillabrâ (Silla) savaşı 50, 52, 53
Simâk b. Ubeyd el-Absî, Medâin va-
lisi 31, 32, 34
Simson 75
Sincar 66, 138
Sind 46, 81
Sîracân 62
Sufrîler (*Sufrîye*) 42, 76, 77, 77 n. 103,
78
Sufrîye bk. *Sufrîler*
Sûk Hakeme 71
Sûlâf savaşı 53, 56, 58, 59
Sûrâ 30, 32
Suriye, —'liler 13, 64, 72, 72 n. 96,
73, 74 n. 100, 77, 78, 79, 80, 86,
90, 95, 97, 105, 118, 119, 119 n.
47, 122, 123, 132, 133, 134, 135,
137, 138, 139, 141, 144 n. 86,
146, 156, 158, 159, 161
Süfyân b. Ebred el-Kelbî, Suriye'li
komutan 64, 72, 73
Sükeyne bt. Hüseyin 157
Süleyman b. Maḥdûc 29, 30
Süleyman b. Abdülmelik, halife 120
Süleyman b. Hişam 80, 81, 162
Süleyman b. Surad el-Huzâi 98, 116,
116 n. 42, 118, 120, 120 n. 48,
121, 123, 125, 135, 146
Sürâka b. Mirdâs el-Bârikî, şair 55 n.
75, 137, 137 n. 75, 143
— § —
eş-Şa'bî bk. Âmir b. Şurâhîl
Şâkir kabilesi 148
Şebes b. Rib'î et-Temîmî el-Riyâhî
11 n. 15, 25, 112, 112 n. 37, 126,
127, 128, 134, 136, 139, 161
Şebîb b. Yezîd b. Nu'aym eş-Şeybâ-
nî, hâricî halifesi 62, 64, 65 n.
83, 67, 68, 69 n. 91, 70, 70 n. 93,
71, 71 n. 95, 72, 73, 73 n. 98 ve
99, 74, 75, 75 n. 101, 76, 77
Şefiye 106
Şehrizûr 26, 70, 78
Şemir b. Zî Cevşen el-Âmirî 107,
108, 114, 114 n. 40, 136
Şerâf 105
Şerîk b. A'ver el-Hârisî 33
Şevzeb Bistâm, hâricî 77
Şeybân b. Abdülaziz. hâricî halifesi
80, 81, 81 n. 109, 162
Şeybân b. Seleme, hâricî 81 n. 109
Şeybân kabilesi (Benû şeybân), —'lı-
lar 65, 65 n. 83, 66 n. 85, 67, 75,
76, 77, 78
Şibâm kabilesi, Hemdân'dan, —'lılar
136, 148

Şurabhîl b. Vers el-Hemdânî, Muh-
tar'ın komutanlarından 132
Şurabhîl b. Zülkülâ', Suriye'li ko-
mutan 138
Şurâhîl b. Abd b. Abde 126
Şureyh b. (Ebî) Avlâ el-Absî 11 n. 15
Şureyh b. Hânî el-Hârisî, Kûfe kadı-
sı 95, 101

— T —

Tabâle 47
Taberî, tarihçi 35, 48, 51, 52, 54, 58,
64, 72 n. 96, 81, 82 n. 110, 91,
92, 106, 109, 110, 120 n. 48, 144
Taberistan 63, 64
Taglib kabilesi 93 n. 3
Tâif 47, 87, 122 n. 54
Tâlibülhakk bk. Abdullah b. Yahya
Tan'im 104
Tarafa b. Adî b. Hâtım et-Tâî 11 n.
15
Tavvâf, hâricî 37
Tayy kabilesi, —'lılar 10 n. 13, 11 n.
15, 28, 36
Tedmür 4 n. 3
Temîm kabilesi, —'liler 2, 6, 11 n.
15, 25, 26, 28, 30, 35, 38, 39 n.
48, 0, 41, 41 n. 52, 42, 46, 48, 49,
50, 51, 52, 52 n. 71, 56, 62, 65,
93 n. 3, 105, 112, 126, 134, 139,
140, 158, 161
Tevvâbîn 116, 119, 120
Teym Ribâb kabilesi, —'lılar 11 n.
15, 26, 27

— U —

Ubeydullah b. Abdullah el-Mürri,
dâî 117, 118
Ubeydullah b. Ali b. Ebî Tâlib 140

Ubeydullah b. Beşîr b. Mâhûz 41,
41 n. 53
Ubeydullah b. Hür el-Cu'fî 131
Ubeydullah b. Mâhûz, hâricî emîri
49, 52, 53, 54
Ubeydullah b. Ziyâd (İbn Ziyâd),
Irak valisi 37, 38, 38 n. 44, 39,
40, 40 n. 49, 41, 42, 42 n. 55, 99,
100, 101, 101 n. 16, 102, 103,
106, 107, 108, 109 n. 29, 114,
115, 117, 118, 119, 121, 122,
133, 137 n. 73, 138
Ukbe el-Esedî, şair 143
Ukbe b. Sim'an, râvî 111 n. 35
Ummân 46, 81
Urd 4 n. 3
Urve b. Udeyye el-Hanzalî 2, 6, 6 n.
4, 9, 11 n. 15, 38, 39
Ustân 67
Uzeyb 105, 106

— Ü —

Ümeyye ailesi (Emevîler, — idaresi,
— hakimiyeti) 4, 77, 78, 81, 83,
84, 85, 87, 98. Ayrıca bk. Emevî-
ler
Ümeyye b. Abdullah b. Halid b.
Esîd 59
Ümm Hâkim, kadın hâricî, şaire 38
n. 44
Ümm Hânî, Ali'nin kız kardeşi 149
n. 90

— V —

Vâdi'l-Kurâ 86, 86 n. 120, 132
Vâdi Zürrumme 104
Vâkîdî, tarihçi 82, 141 n. 81, 142 n.
83 ve 85, 159 n. 105
Vâkusa 121

Vâsıt 78, 79

Vehb b. Cerîr, râvî 39, 51

Velid II., halife 78, 160

Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt 138

— W —

Weil, G., tarihçi 3, 5, 129 n. 61

— Y —

Yahya b. Zeyd 160, 161

Yakubî, tarihçi 5, 6, 7, 75 n. 100, 110

Yemâme 11 n. 14, 13, 41, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 122

Yemen, —'liler 11 n. 14, 46, 47 n. 64, 82 n. 111, 83, 83 n. 113, 84 n. 117, 93 n. 3, 98, 99, 103, 108, 116 n. 43, 136, 149

Yeşkür kabilesi, Bekr'den, —'lüler 41, 43, 77, 80

Yezîd I., halife 40, 41, 86, 98, 99, 103, 107, 109 114, 117

Şezîd II., halife 77

Yezîd b. Enes el-Esedî, Muhtar'ın komutanlarından 128, 133, 138

Yezîd b. Halid b. Abdullah el-Kasrî 157, 158

Yezîd b. Kays el-Hemdânî el-Erhabî 11 n. 15

Yezîd b. Mühelleb b. Ebî Sufra 156

Yezîd b. Ömer b. Hübeyre (İbn Hübeyre) 81

Yezîd b. Ruaym eş-Şeybânî 117, 127

Yusuf b. Ömer eb-Sakafî, Irak valisi 154, 155, 157, 159, 160

— Z —

Zâide b. Kudâme, Haccâc'ın komutanlarından 69, 146

Zap (Büyük) ırmağı 137

Zât Irk 104

Zehhâf et-Tâî, hâricî 36

Żelot'lar 18, 35

Żenc isyanları 77 n. 105

Zerûd 104

Zeyd b. Ali b. Hüseyin 157, 158, 159, 160, 160 n. 108, 161

Zeyd b. Husayn et-Tâî 11 n. 15, 14, 28

Żeydîye 161, 162

Ziyâd b. Abdullah bk. Bekkâî

Ziyâd b. Ebîh, Irak valisi 36, 37, 85 n. 118, 91, 92, 92 n. 2, 93, 93 n. 3, 94, 95, 96, 97, 98, 101 n. 16, 121, 121 n. 50, 158 n. 104

Zû Husem 105

Zübâle 104 105

Zübeyr ailesi 104 n. 20

Zübeyr b. Ali b. Mâhûz 41, 41 n. 53

Zübeyr b. Mâhûz, hâricî emîri 54, 55, 56, 58

Züfer b. el-Hâris el-Âmirî el-Kilâbî 119

Züheyr b. Kayn el-Becelî 113 n. 38

Zühl b. Şeybân kabilesi 67

Zülhuveysıra (Züssüdeyye, Muhdec) 21

Zülmecâz 45

Züssüdeyye bk. Zülhuveysıra